

T.C  
BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ  
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ  
TARİH ANABİLİM DALI

**REFERANDUMLAR SÜRECİNDE TÜRKİYE**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ATAKAN ALKAN

Tez Danışmanı

Doç. Dr. MUSTAFA SERHAN YÜCEL

Bilecik, 2021

10299769

T.C  
BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ  
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ  
TARİH ANABİLİM DALI  
YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

**REFERANDUMLAR SÜRECİNDE TÜRKİYE**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ATAKAN ALKAN

Tez Danışmanı

Doç. Dr. MUSTAFA SERHAN YÜCEL

Bilecik, 2021

10299769

## BEYAN

..... adlı yüksek lisans tezinin hazırlık ve yazımı sırasında bilimsel ahlak kurallarına uyduğumu, başkalarının eserlerinden yararlandığım bölümlerde bilimsel kurallara uygun olarak atıfta bulunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, tezin herhangi bir kısmını Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunmadığımı beyan ederim.

Atakan ALKAN

..... /..... /2021

İMZA

## ÖN SÖZ

Bu tez çalışmasında Türkiye Cumhuriyeti tarihinde gerçekleşen referandumların süreçleri öncesi ve sonrası ile ele alınmıştır. Türkiye’de yapılan 1961, 1982, 1987, 1988, 2007, 2010 ve 2017 referandumların Türkiye Cumhuriyeti tarihine etkisi analiz edilmeye çalışılmıştır. İncelenen dönemlerin Türkiye Cumhuriyeti’nde yaşanan önemli gelişmeler ile paralel götürülmüştür. Çalışma esnasında Cumhuriyet Arşivi belgelerinden, Türkiye Büyük Millet Meclisi, Milli Birlik Komitesi, Temsilciler Meclisi, Senato Meclisi ve Milli Güvenlik Konseyi tutanaklarından, ayrıca dönemi yansıtan süreli yayınlardan yararlanılmıştır. Aynı zamanda konu ile bağlantılı olan tetkik eserler incelenmiştir.

Tez çalışmamda planlanmasında, araştırılmasında, yürütülmesinde ve oluşumunda ilgi ve desteğini esirgemeyen, engin bilgi ve tecrübelerinden yararlandığım, yönlendirme ve bilgilendirmeleriyle çalışmamı bilimsel temeller ışığında şekillendiren sayın danışman hocam Doç. Dr. Mustafa Serhan YÜCEL’e sonsuz teşekkürlerimi ve saygılarımı sunarım. Ayrıca maddi ve manevi desteklerini asla esirgemeyen değerli aileme teşekkürü bir borç bilirim.

Yüksek lisans sürecim boyunca bana yeni ufuklar açan Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Tarih bölümünün değerli öğretim üyeleri Dr. Öğr. Üyesi Dilara USLU’ya, Dr. Öğr. Üyesi Selma Göktürk ÇETİNKAYA’ya saygılarımı ve teşekkürlerimi sunarım.

Tez aşamasında öğretmenlik mesleğini icra ettiğim Mahmut Şevket Paşa Okulunun değerli öğretmen kadrosuna ve yazım aşamasında bana her daim destek olan Katibe Bergüzar SELÇUK’a teşekkürlerimi sunarım.

## ÖZET

### RERERANDUMLAR SÜRECİNDE TÜRKİYE

Halkın iradesini yönetime doğrudan doğruya yansıtma amacını taşıyan ve doğrudan demokrasilerin tipik bir örneği olan referandumlar Türkiye’de de birçok kararın alınması için uygulanmıştır. Türkiye Cumhuriyeti tarihinde 1961 yılından 2017 yılına kadar toplam 7 referandum yapılmıştır. Bu referandalardan 1961 ve 1982 referandumu yapılan askeri darbeler sonrası hazırlanan yeni anayasaların halk tarafından oylanması şeklinde olmuştur. 1987, 1988, 2007, 2010 ve 2017 referandumlarında ise anayasanın maddelerinde yapılacak değişiklikler için halkoylamasına gidilmiştir. Bu referandumlar da 6’sı kabul edilirken sadece biri reddedilmiştir. Son referandum 2017 yılında gerçekleşen Türkiye Cumhuriyeti’nin "Parlamenter Sistem" yerine "Partili Cumhurbaşkanlığı" sistemine geçişine evet ya da hayır şeklinde oylaması olmuştur. Yapılan referandumların öncesine, sonrasına veya bir sonraki referanduma etkisi olmuştur. Aynı zamanda Türk siyasi tarihine de bir o kadar etkisi vardır. Araştırma sürecinde kitap, yerel ve ulusal gazeteler ile dergi arşivleri incelenmiştir. TBMM tutanakları, Resmî Gazete ve Cumhuriyet Arşivi ile birlikte Milli Birlik Konseyi İnkılabı Yayma Komisyonu belgeleri de kullanılmıştır. Özellikle referandum süreci içinde propagandaya katılan iktidar ve muhalefet partileri ile diğer derneklerin ve gençlik kollarının propaganda birimlerinin çıkardığı afiş, el katalogları ve pankartlar incelenmiş her referandumun kendi içinde ve diğer referandalara olan etkisi tarihi objektiflik çerçevesinde analiz edilmeye çalışılmıştır.

**Anahtar Kelimeler: Referandum, Darbe, Halkoylaması, Propaganda, Siyasi Partiler, Türkiye’de Seçimler.**

## **ABSTRACT**

### **TURKEY IN THE PROCESSES OF REFERENDUM**

Referendums, which aim to directly reflect the will of the people to the government and are typical instance of direct democracies, have been applied to take many decisions in Turkey. From 1961 to 2017 seven referendums were held in the history of republic of Turkey. Of these referendums, the 1961 and 1962 referendums were held for new constitutions prepared after military coups. 1987, 1988, 2007, 2010 and 2017 referendums were held for changes to be made in constitution provisions and just one of these referendums was rejected while the others were accepted. The last referendum was held by being voted for yes or no to transition to "Party Presidency" instead of "Parliamentary System". It affected pre and post referendums and also the next ones. At the same time, it also has as much effect on Turkish Political History. The book , local and national newspapers and so magazine archives were analyzed during the research. The council of national unity together with the official reports of the Grand National Assembly of Turkey, The Official Newspaper and the Republican State Archive Documents of the commision for the dissemination of the revolution were also used. Especially the referendum process in it, the ruling and opposition parties, as well as other associations and youth branches participating in propaganda posters, hand catalogues and banners issued by propaganda units of youth branches were examined, the impact of each referendum on itself and on other referendums has been tried to be analyzed with the perspective of historical objectivity.

**Key Words: Referendum, Impact, Propaganda, Political Parties, Elections in Turkey.**

# İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖN SÖZ.....	i
ÖZET.....	ii
ABSTRACT .....	iii
İÇİNDEKİLER.....	iv
KISALTMALAR.....	viii
TABLOLAR.....	x
1.GİRİŞ.....	1
2.9 TEMMUZ 1961 ANAYASA REFERANDUM SÜRECİ.....	6
2.1.Çok Partili Hayata Geçiş Denemeleri ve Demokrat Partinin Kuruluşu .....	6
2.2.Demokrat Parti'nin İktidara Gelişi ve 1950 – 1954 Yılları Arasındaki Faaliyetleri (Yada Demokrat Parti'nin İlk Yılları) .....	8
2.3.1954 – 1957 Arasında Demokrat Parti'nin Faaliyetleri .....	9
2.4.Gerginliğin Artması: 27 Mayıs 1960 Darbesi'ne Giden Süreç .....	12
2.5.Milli Birlik Komitesi'nin Teşkili .....	17
2.6.İlk Tasfiyeler ve Aziller: Eminsü Olayı, 147'ler ve Bakanların Azli .....	19
2.7.Yassıada Davaları ve Referandum Sürecine Etkileri.....	22
2.8.14'ler Hadisesi ve Kurucu Meclisin Kurulması .....	23
2.9.Kurucu Meclis'in Anayasa Faaliyetleri ve Anayasa'nın İlanı.....	26
2.10.Adalet Partisi ve Yeni Türkiye Partisi'nin Siyasi Hayatına Başlaması.....	27
2.11.Milli Birlik Komitesi ile Siyasi Partilerin Durumu ve Referandum Propagandalarına İzin Verilmesi .....	28
2.12.Milli Birlik Komitesinin Referandum Faaliyetleri .....	29
2.13.Cumhuriyet Halk Partisi'nin Referandum Faaliyetleri.....	31
2.14.Adalet Partisi'nin Referandum Faaliyetleri.....	32
2.15.Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi'nin Referandum Sürecindeki Faaliyetleri.....	34
2.16.Yeni Türkiye Partisinin Referandum Sürecindeki Faaliyetleri .....	34
2.17.Basının Referandum Sürecinde Faaliyetleri ve Yaklaşımı .....	35
2.18.Referandum Günü 9 Temmuz 1961 .....	37

2.19.Referandum Sonucunda 10 İlde “Hayır” Oyu Çıkması.....	38
2.20.Referandum Sonucuna Milli Birlik Komitesinin ve Siyasi Partilerin Tepkileri.....	43
2.21.Basının Referandum Sonrası Yaklaşımı.....	44
2.22.1961 Referandum Sonrası Yaşanan Gelişmeler ve 12 Eylül 1980 Darbesi 46	
<b>3.7 KASIM 1982 ANAYASA REFERANDUMU .....</b>	<b>49</b>
3.1.Milli Güvenlik Konseyinin Faaliyetleri ve Kurucu Meclisin Kurulması.....	49
3.2.1961 Temsilciler Meclisi ve 1981 Danışma Meclisi Yapı Bakımından İncelenmesi .....	50
3.3.1982 Anayasasının Hazırlanması Kabul Edilmesi ve Geçici Maddeler .....	51
3.4.Kamuoyunun Anayasa Tasarısı ve Halkoyuna Sunulacak Anayasa Karşı Yaklaşımı .....	53
3.5.7 Kasım 1982 Referandum Propaganda Sürecinde Kenan Evren’in Yurt Gezileri ve Anayasa Hakkındaki Konuşmaları.....	55
3.6.25 Ekim – 27 Ekim 1982 Trabzon, Rize, Erzurum, Diyarbakır Mitingleri ..	55
3.7.29 Ekim 1982 Cumhuriyet Bayramı Töreni Konuşması.....	57
3.8.30 Ekim – 31 Ekim 1982 Kayseri, Adana ve Antalya Mitingleri .....	57
3.9.1 Kasım – 2 Kasım 1982 İzmir ve Kocaeli Mitingleri.....	58
3.10.3 Kasım – 4 Kasım 1982 Edirne, İstanbul ve Eskişehir Mitingleri .....	58
3.11.7 Kasım 1982 Referandum Günü ve Sonuçlar .....	59
3.12.Referandum Sonuçlarının Değerlendirmesi ve Basının Referandum Sonucuna Yaklaşımı .....	60
3.13.Siyasi Partiler Kanununun Hazırlanması ve 1983 Seçimleri.....	62
<b>4.6 EYLÜL 1987 SİYASİ YASAKLAR REFERANDUMU VE 25 EYLÜL 1988 ERKEN SEÇİM REFERANDUMU .....</b>	<b>64</b>
<b>4.1.6 EYLÜL 1987 SİYASİ YASAKLAR REFERANDUMU SÜRECİ.....</b>	<b>64</b>
4.1.1.Özal Hükümeti Dönemi (13 Aralık 1983 – 21 Aralık 1987).....	64
4.1.2.Referandum Öncesi Söylemler 1987 Referandumuna Giden Süreç .....	66
4.1.3.Anavatan Partisi’nin Referandum Sürecinde Faaliyetleri .....	68
4.1.4.Doğru Yol Partisinin Referandum Sürecinde Faaliyetleri .....	70
4.1.5.Demokratik Sol Parti’nin Referandum Sürecindeki Faaliyetleri .....	73
4.1.6.Sosyal Demokrat Halkçı Parti’nin Referandum Sürecindeki Faaliyetleri. 75	
4.1.7.Refah Partisi (RP) ve Milliyetçi Çalışma Partisi’nin (MÇP) Referandum Sürecindeki Faaliyetleri .....	77
4.1.8.Basının Referandum Öncesi Yaklaşımı .....	78
4.1.9.Sivil Toplum Kuruluşları ve Diğer Kurum ve Kuruluşların Referandum Öncesi Yaklaşımları.....	80
4.1.10.Referandum Günü 6 Eylül 1987 ve Referandum Sonucu .....	82

4.1.11.Referandum Sonuçlarına Siyasi Parti Liderlerinin Tepkisi .....	82
4.1.12.Referandum Sonrası Basının Tepkisi .....	84
<b>4.2.1988 ERKEN SEÇİM REFERANDUMUNU .....</b>	<b>88</b>
4.2.1.1988 Referandumu'na Giden Süreçte Yaşanan Siyasi Gelişmeler .....	88
4.2.2.25 Eylül 1988 Erken Yerel Seçim Referandumu Kararının Alınması.....	89
4.2.3.Anavatan Partisinin 25 Eylül 1988 Erken Yerel Seçim Referandumu Sürecinde Faaliyetleri.....	90
4.2.4.Doğru Yol Partisi'nin Referandum Sürecindeki Faaliyetleri.....	93
4.2.5.Sosyaldemokrat Halkçı Parti'nin Referandum Sürecindeki Faaliyetleri	97
4.2.6.Demokratik Sol Parti (DSP), Milliyetçi Çalışma Partisi (MÇP) ve Refah Partisi'nin (RP) 25 Eylül 1988 Erken Yerel Seçim Referandumu Sürecindeki Faaliyetleri.....	100
4.2.7.Basının ve Sivil Toplum Kuruluşlarının 25 Eylül 1988 Erken Yerel Seçim Referandumuna Yaklaşımları .....	102
4.2.8.25 Eylül 1988 Referandumu ve Sonuçları .....	106
4.2.9.Referandum Sonuçlarına Siyasilerin Yaklaşımı.....	106
4.2.10.Basının Referandum Sonuçlarına Yaklaşımı.....	108
4.2.11.1988 Referandumu Sonrası Gelişmeler ve 2002 Seçimleri.....	110
<b>5.21 EKİM 2007 REFERANDUM SÜRECİ.....</b>	<b>114</b>
5.1.Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) İktidarı, 2007 Referandumu Sürecinde Cumhurbaşkanlığı Seçimi ve 367 Krizi .....	114
5.2.Siyasi Partilerin ve Basının 2007 Referandumuna Yaklaşımları ve Referandum Sürecindeki Faaliyetleri .....	116
5.3.Referandum Günü ve Referandum Sonuçları .....	118
5.4.2007 Referandumunun Sonuçlarına Karşı Basının Tavrı .....	119
<b>6.12 EYLÜL 2010 REFERANDUMU.....</b>	<b>120</b>
6.1.2010 Referandumuna Giden Süreçte Yaşanan Gelişmeler ve 2010 Referandumu.....	120
6.2.Siyasi Partilerin ve Basının 2010 Referandumuna Yaklaşımları ve Referandum Sürecindeki Faaliyetleri.....	121
6.3.2010 Referandum Günü ve Sonuçları.....	122
6.4.2010 Referandum Sonuçlarına Siyasi Partilerin Tepkileri.....	123
6.5.2010 Referandum Sonuçlarına Basının Tepkileri.....	124
<b>7.16 NİSAN 2017 REFERANDUMU .....</b>	<b>126</b>
7.1.2017 Referandumuna Giden Süreçte Yaşanan Gelişmeler ve 2017 Referandumu.....	126
7.2.Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemine “Evet” Kampanyası Yürüten Siyasi Partiler .....	128

<b>7.3.Cumhurbaşkanlığı Sistemine “Hayır” Kampanyası Yürüten Siyasi Partiler.....</b>	<b>129</b>
<b>7.4.Basının 2017 Referandumu Sürecindeki Yaklaşımı.....</b>	<b>130</b>
<b>7.5.Referandum Sonuçları ve Siyasi Partilerin Yaklaşımı.....</b>	<b>131</b>
<b>7.6.Basının Referandum Sonuçlarına Yaklaşımı.....</b>	<b>132</b>
<b>8.SONUÇ.....</b>	<b>135</b>
<b>KAYNAKÇA.....</b>	<b>143</b>
<b>EKLER.....</b>	<b>165</b>

## KISALTMALAR

**AK Parti:** Adalet ve Kalkınma Partisi

**ANAP:** Anavatan Partisi

**AP:** Adalet Partisi

**BBP:** Büyük Birlik Partisi

**BDP:** Barış ve Demokrasi Partisi

**BM:** Birleşmiş Milletler

**BTP:** Büyük Türkiye Partisi

**CHF:** Cumhuriyet Halk Fırkası (Partisi)

**CKMP:** Cumhuriyetçi Millet Köylü Partisi

**CMP:** Cumhuriyetçi Millet Partisi

**DP:** Demokrat Parti

**DSP:** Demokratik Sol Parti

**DYP:** Doğru Yol Partisi

**HDP:** Halkın Demokrasi Partisi

**HP:** Halkçı Parti

**MBK:** Milli Birlik Komitesi

**MÇP:** Milliyetçi Çalışma Partisi

**MDP:** Milliyetçi Demokrasi Partisi

**MGK:** Milli Güvenlik Konseyi

**MHP:** Milliyetçi Hareket Partisi

**MSP:** Milli Selamet Partisi

**RP:** Refah Partisi

**SCF:** Serbest Cumhuriyet Fırkası

**SHP:** Sosyaldemokrat Halkçı Parti

**SODEP:** Sosyal Demokrasi Partisi

**TCF:** Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası

**YTP:** Yeni Türkiye Partisi

## TABLÖLAR

<b>Tablo 6.1:</b> Türkiye’de Referandumlar .....	<b>150</b>
--------------------------------------------------	------------

# 1. GİRİŞ

Halkın egemenliğine dayanan bir yönetim biçimi olarak bilinen demokrasi kavramı, tarihi süreçte birçok toplumda var olsa da ilk olarak eski Yunan Şehir devletlerinde görülmüştür. Herodotos “Historia” eserinden demokrasinden bahsetmiş, en geniş kapsamlı demokrasi incelemesini ise Aristoteles “Politikon” eserinde yapmıştır. Doğrudan demokrasinin ilk örneklerinin görüldüğü bu devletlerde sadece ergin yurttaşların oy kullanması ile sistem yürütülmüş köleler ve kadınlar oy hakkından mahrum kalmıştır. Yunan medeniyeti sonrası Roma Medeniyetinde de demokratik uygulamalar görülmüştür. Ortaçağda ise İngiltere’de 1215’te Magna Carta Sözleşmesi ile demokratikleşme yolunda ilerleme olmuş, böylece kısmi parlamento hareketi başlamıştır. Bu sözleşme ile kilise seçimlerinde serbestlik tanınmış, toprak baronlara toprak vergilerinin keyfi arttırılmayacağına dair söz verilmiştir (Yazman,2011,42).

İngiltere’de XIII.yüzyıl Amerika’da ise XVIII.yüzyıl’da başlayan demokratikleşme ve parlamento hareketi kıta Avrupası’nda güçlü monarşi düzeni sebebi ile XX. yüzyıla kadar uzamıştır. Bu süreç içinde tüm Avrupa’da demokrasi hareketini hızlandıracak gelişme Fransız İhtilali olmuştur. Bu ihtilal öncesi Avrupa’da yaşanan Aydınlanma Çağı ise bu ihtilalin çıkmasında bir diğer önemli etken olmuştur. XVIII.yüzyıl’da damgasını vuran Aydınlanma Çağı ile sorunlara karşı inancın değil aklın ön plana çıkarılması amaçlanmıştır. Bu fikirlerin savunucusu özellikle Montesquieu, Voltaire, Rousseau gibi aydınlar olmuş, Voltaire kralın ilahi bir gücü olmadığını belirtmiştir. Fransız İhtilalinin fitilini ateşleyen olay ise Fransa’nın ekonomik anlamda büyük kriz yaşaması olmuştur. Kral 1614 yılından beri toplamadığı Fransa’nın üç sınıfından meydana gelen “*Danışma Meclisini*” 1789 yılında toplamıştır (Armaoğlu, 2014: 57). Toplantıda ana konu alınan vergiler olmuştur. Halkın vergiler ile ilgili fikirleri asillerin ve ruhban sınıfının çıkarına ters gelmiştir. Halk temsilcileri ile asillerin ve ruhbanların vereceği oylar eşit olursa vergi konusunda halk temsilcilerinin istediği şekilde sonuçlanmış olacaktı. Bu bakımdan asiller ve ruhban sınıfı eşit oy fikrini kabul etmemiştir. Uzun süren tartışmalar sonucunda halk temsilcileri asil ve ruhban grubunun eşit oyu kabul etmeyeceğini anlamış halkın %96’sını temsil ettiklerini belirterek kendilerini Milli Meclis olarak ilan etmişlerdir (Armaoğlu,2014,58). Yaşanan mücadele

sonrası Milli Meclis'in yaptığı çalışma sonucu "İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi" ilan edilmiş 1791 yılında kabul edilen anayasa ile sınırlı bir monarşi kabul edilmiştir. XVI. Louis elinden alınan ayrıcalıkları tekrar geri almak istemesi sonrası halk, 1792 yılında tekrar ayaklanmış krallık rejimini yıkarak 1793 yılında cumhuriyeti ilan etmiştir (Tanilli, 2006: 103).

İngiltere'den sonra XVII.yüzyılda Amerika'da yaşanan demokrasi hareketi, dünya demokrasi tarihi açısından önemli bir yere sahip olmuştur. İngiltere'nin Amerika topraklarında bulunan kolonilerinde yaşayan insanlar İngiltere'nin ağır vergilerine karşı ayaklanmış, George Washington, Thomas Jefferson ve arkadaşlarının hazırladığı ve on üç koloninin imzaladığı Bağımsızlık Bildirgesi 4 Temmuz 1776 tarihinde yayınlanmıştır. Bildirge İngiltere Krallığının yaptığı haksızlığa karşı İngiltere ile siyasal bağları kopardıklarını bildirmişlerdir. Bu kopuş sonrası toplanan koloniler Birleşik Devletler Anayasası adında anayasa etrafında mutabık kalarak 17 Eylül 1787 tarihinde anayasalarını ilan etmişlerdir.

İngiltere, Fransa ve Amerika'da yaşanan demokrasi hareketleri sonrası kıta Avrupa'sında ve birçok ülkede demokratikleşme hareketleri hız kazanmıştır. XIX. ve XX. yüzyıllar da ise seçimle gelen temsili parlamentolar devletlerin yönetim sistemlerine girmeye başladı. Siyasi fikirlerin özgürce konuşulması siyasi partileri ve özgür düşünce kavramını da beraberinde getirmiştir.

Osmanlı Devleti'nden itibaren demokratikleşme hareketleri Türk siyasi tarihi açısından önemli bir yer teşkil etmektedir. İlk adım Sened-i İttifak ile başlamıştır (Gökalp, 2007: 674 – 677). Tanzimat ve Islahat fermanları ile halk devlet için değil devlet halk için vardır ilkesi benimsenmiş ve bu noktada kurumların arasındaki denetim mekanizması gelişerek meclis ve kurumların temeli şekillenmiştir (Olgun, 2008: 5 – 7). Bu temeller 1876 yılında Kanun-ı Esasi ile ilk anayasamız ilan edilmiş ve halkın temsil gücünü yansıtan Meclisi Mebusan açılmıştır (Gözübüyük ve Kili, 1982: 35). Bu demokratikleşme çabaları Millî Mücadele döneminde de devam etmiştir. 1920 yılında Büyük Millet Meclisinin açılması 1923 yılında Cumhuriyet'in ilanı ile Türk demokrasisi adına önemli adımlar atılmıştır. Demokrasi terminoloji olarak "Halkın Egemenliği" anlamına gelmektedir. Halkın yönetim üzerindeki sözü ise kullanacağı oylar ile olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti'nin çok partili hayata geçişi olan 1946 yılı sonrası halkın katıldığı

demokratik seçimlerde iradelerini göstermişlerdir. Türkiye bu bağlamda günümüze kadar 27 kez sandığa gitmiş ve kendilerini yönetecek iktidarı belirlemiş halk iradesini göstermiştir. Genel ve yerel seçimlerin yanında Türkiye 7 kez de “Referandum” yani halkoylaması için sandık başına gitmiştir.

Doğrudan demokrasinin bir örneği olan referandum en öz tanımı ile parlamento tarafından kabul edilen bir kanun metninin halkın onayına sunulmasıdır (Gözler, 2017: 2). Referandumun teorik kökeni ise Jean – Jacques Rousseau’nun Toplum Sözleşmesinde kaleme aldığı egemenliğin devredilmezliği kuramına dayandırılmıştır (TBMM Araştırma Merkezi, 2010: 61). Bu kuramdan Jean – Jacques Rousseau;

*“Egemenlik hangi nedenlerden ötürü başkasına aktarılamazsa, yine aynı nedenlerden temsil edilemez. Egemenlik başlıca genel isteme dayanır, genel istemse temsil olunamaz; ya genel istemdir, ya değildir. İkinin ortası olamaz. Buna göre, milletvekilleri milletin temsilcileri değildirler ve olamazlar. Olsa olsa geçici işlerinin görevliler olabilirler; hiçbir kesin karara da varamazlar. Halkın onanmadığı hiçbir yasa geçerli değildir, yasa sayılmaz.”*

şeklinde bahsetmiş bir yasanın gerçek manada kabul edilebilmesi için halkın oyuna sunulması gerektiğini ifade etmiştir. Modern anlamda referandum konusunda ABD, Fransa ve İsviçre dünya devletlerine örnek olmuşlardır. Modern anlamda ilk referandum 1778 ve 1780 yıllarında Massachusetts Anayasasının oylaması için yapılmıştır (TBMM Araştırma Merkezi, 2010: 62). Fransa’da XVII.yüzyılda referandum yapılması kararı almış, bu kararda ABD’de yaşanan referandumun ve Jean – Jacques Rousseau’nun da etkisi olmuştur. Fransa ve Amerika’nın yanında İsviçre’de de referandum 1848 Anayasasının kabul edilmesi ile kullanılmış ve günümüzde en fazla referandum aracını kullanan ülke konumuna gelmiştir (TBMM Araştırma Merkezi, 2010: 63). ABD, Fransa ve İsviçre’nin etkisi ile XX.yüzyılda birçok ülke anayasalarında referandum ile ilgili yer vermiş dünyada birçok ülkede referandum sayısı artış göstermiştir.

Demokrasi ilkesini benimsemiş her devlette olduğu gibi Türkiye’de yeni anayasa kabulü ve anayasa maddesi değişikliği için doğrudan demokrasi tercih edilerek referanduma ile halka sorulmuştur. Türkiye Cumhuriyeti tarihinde 1961 yılından 2017 yılına kadar toplam 7 referandum yapılmıştır. Bu referandumlardan 1961 ve 1982 referandumu yapılan askeri darbeler sonrası hazırlanan yeni anayasaların halk tarafından oylanması şeklinde olmuştur. 1987, 1988, 2007,2010 ve 2017 referandumlarında ise anayasanın maddelerinde yapılacak değişiklikler için halkoylamasına gidilmiştir. 2017

referandumunda Türkiye Cumhuriyeti'nin "*Parlamentar Sistem*" yerine "*Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi*" ne geçişine evet ya da hayır şeklinde oylaması yapılmıştır. Yapılan birçok referandumun öncesine, sonrasına veya bir sonraki referanduma etkisi olmuştur. Aynı zamanda Türk siyasi tarihine de bir o kadar etkisi vardır.

Araştırma konusu Türk siyasi tarihi içerisinde 1961'den 2017'ye kadar yaşanan tüm referandumların ortaya çıkışı ve referandum süreci esnasında yaşanan gelişmelerin ve referandum ile devamındaki döneme etkisi analiz edilmeye çalışılmıştır. Yapılan referandumlarda iktidar ve muhalefetin tepkisi ile referandum sürecinde siyasi partilerin kullandığı propaganda taktikleri ve yürüttüğü siyaset de ele alınmıştır. Bununla birlikte tüm referandumların olarak Türk siyasi hayatına etkisi gözlemlenmiştir kendi dönemi içinde muhalefet ve iktidar partisine olan etkileri de ortaya çıkarılmıştır. Genel çerçevede yaşanan genel seçimlerin ve yerel seçimlerin için de birçok faktör ele alınsa da kritik dönemlerde yaşanan genel seçimler öncesi yapılan referandumlar, o genel seçimi etkilemiş ve Türk siyasetinin akışını değiştirmiştir.

Her referandum kendi içinde bazı soruları barındırmış, çalışmada bu sorulara cevap aranmıştır. 1961 referandumu sürecinde 1960 darbesinde kapatılan Demokrat Parti'nin (DP) 1961 referandumuna nasıl etkisi olduğunu ve 1961 referandumu sonunda DP tabanının çizeceği yolda referandumun etkisinin ne olduğu incelenmiştir. 1982 referandumunda ise "*baskı altında yapılan bir referandum*" genellemesinin gerçeklik payı incelenmiş, siyasi partilerin kapatılmasının ve Kenan Evren faktörü ile 1980 darbesi öncesi dönemin referanduma etkisi ele alınmıştır. 1982 Anayasası referandumunun, yapılan genel seçim sonuçlarına etkisi de bu çerçevede analiz edilmiştir. 1982 Anayasası referandumunda kabul edilen kapatılan siyasi parti liderlerinin 10 yıl siyasetten men edilmesi kararının 1987 referandumunda kaldırılması ve bu durumun Türk siyasi hayatına etkisinin ne olduğu, aynı zamanda 1987 referandumu sonucunun iktidara olan etkisi de incelenmiştir. Hayır oylarının fazla çıktığı tek referandum olan 1988 referandumu sonrası değişen siyasi dengelerin Türkiye üzerindeki etkisi de bir diğer referanduma giden süreçte incelenmiştir. 2000 sonrası yaşanan siyasi gelişmeler ile 2007, 2010 ve 2017 referandumları birbiri ile ilişkili bir şekilde sadece süreç ele alınmış, süreci etkileyen faktörler değerlendirilmiştir. Referandumlarda kullanılan argümanlar incelenmiş ve referandum dönemlerinde Türkiye'deki gelişmelerin referanduma etkisi de

analiz edilmiştir. Her referandumun diğer bir referandumu tetikleyicisi olması özelliğine ise tarihi süreç ele alınırken değinilmiştir. 1961 referandumunu sonrası ortaya çıkan süreç, 1980 darbesini ve 1982 referandumunu getirmiş, 1982 referandumunun ise 1987 ve 1988 referandum süreçlerini nasıl etkilediği incelenmiştir.

Tezin hazırlanması sırasında kitap, yerel ve ulusal gazeteler ile dergi arşivleri incelenmiştir. TBMM tutanakları, Resmî Gazete ve Cumhuriyet Devlet Arşivi ile birlikte Milli Birlik Konseyi İnkılabı Yayma Komisyonu belgeleri de kullanılmıştır. Özellikle referandum süreci içinde propagandaya katılan iktidar ve muhalefet partileri ile diğer derneklerin ve gençlik kollarının propaganda birimlerinin çıkardığı afiş, el katalogları ve pankartları incelenmiştir.

## 2. 9 TEMMUZ 1961 ANAYASA REFERANDUM SÜRECİ

### 2.1. Çok Partili Hayata Geçiş Denemeleri ve Demokrat Partinin Kuruluşu

Millî Mücadele döneminde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 23 Nisan 1920'de açılmasından sonraki en önemli adım 29 Ekim 1923'te Cumhuriyetin ilanı olmuştur. Cumhuriyetin ilanından sonra halkın her kesiminin mecliste temsil edilebilmesi için çok partili hayata geçiş denemeleri yapılmıştır. İlk deneme 17 Kasım 1924 günü Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TCF) ile olmuştur. Bu sırada ortaya çıkan Şeyh Said İsyanı ile bu fırkanın ömrü çok uzun olmamış, 1925 yılında "Dini siyasete alet ettiği gerekçesi" kapatılmıştır (BCA, [30.06.1925]: 30.18.1.1, 14.32.19).

1930 yılında çok partili hayat için yapılmış diğer bir deneme de Mustafa Kemal Atatürk'ün yaptığı yurt gezilerinde hükümetin icraatları hakkında şikâyet alması üzerine bir muhalefet partisinin kurulmasına karar vermesi ile olmuştur (Durmuş vd., 2016: 63). Mustafa Kemal bu konuyla ilgili Yalova'da Fethi (Okyar) Bey ile görüşmüş bunun sonucunda Fethi (Okyar) Bey hazırlıklara başlamış ve partinin içeriği ile ilgili Mustafa Kemal'e bir mektup yollamıştır. Mustafa Kemal Atatürk bu mektuba cevaben "Laik Cumhuriyet" esasında beraber olduklarını siyasi hayatta arayacağı tek kaidenin bu olduğunu belirtmiş, Fethi Bey'e partinin içeriğini onayladığını bildirmiştir (Atatürk Araştırma Merkezi, 2006: 598).

Fakat bu fırka da TCF gibi uzun ömürlü olmamıştır. Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın (SCF) mecliste hükümetin iktisat politikalarını eleştirmesi Cumhuriyet Halk Fırkası'nın (CHF) aşırı kesimi tarafından hoş karşılanmamış ve eleştirilmiştir. Bu gelişmelere ek olarak yapılan belediye seçimleri sırasında Cumhuriyet Halk Fırkasının seçime hile karıştırdığına yönelik Serbest Cumhuriyet Fırkasının tenkitleri ve bu konuyu meclise taşıması Cumhuriyet Halk Fırkası ve Serbest Cumhuriyet Fırkası arasında gerginliğe neden olmuştur (TBMMZC, 15.11.1930: 16). Partilerin atışmaları Serbest Cumhuriyet Fırkasını yormuş aynı zamanda etrafında toplanan rejim karşıtı kitleleri gören Fethi Bey tehlikeyi sezerek partisini 17 Kasım 1930 tarihinde kapatmıştır (Durmuş vd., 2016: 66).

Çok partili hayata geçiş için yapılmış olan iki denemenin de başarısızlıkla sonuçlanmış olması. Bu durum ülkenin çok partili demokratik hayata hazır olmadığını

bir göstergesidir. TCF ve SCF'nin ardından Türk Cumhuriyet Amele ve Çiftçi Partisi, Ahali Cumhuriyet Fırkası adında iki parti denemesi daha olsa da bu partilerde diğer ikisi gibi başarı sağlayamamış ve kapatılmıştır (Yücel, 2001: 28). 1938 yılında reisicumhur Mustafa Kemal Atatürk vefat etmiş, 1 Eylül 1939 tarihinde ise İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması ile tek parti dönemi İnönü ile devam etmiştir. 1945 yılında savaşı kazanan dönemin iki büyük askeri gücü Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) olmuş, dünyadaki devletler bu iki büyük devlet etrafına kümelenmiştir (Oran, 2002: 480).

SSCB'nin İkinci Dünya Savaşı'nda etkisini artırması Türkiye'ye karşı olan tavrını değiştirmiş ve bu doğrultuda ilk hamle Türk – Sovyet tarafsızlık paktını feshetmek olmuştur (Akşam, 22 Mart 1954: 1). Bu gelişmelerin ardından Sovyetler Birliği nota göndererek Türkiye'den boğazlarda üs istemiş, Türkiye de verdiği karşı nota ile bu isteği kesin bir dille reddetmiştir (Erkin, 1968: 305). Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki bu durum Türkiye'yi Batı Bloku'na yönelmeye mecbur bırakmıştır.

İngiltere'nin savaştan sonra gücünün azalması Sovyetler Birliği'nin yayılmacılığına karşı İngiltere'yi çaresiz bırakmış ve bu konu Amerika Birleşik Devletleri'ne havale edilmiştir. Amerika Konseyinden çıkan karar ile Yunanistan ve Türkiye'ye maddi yardımı içeren Truman Doktrini kapsamında verilen yardım Türkiye – Amerika Birleşik Devletleri ilişkilerinde önemli bir nokta olmakla birlikte çift kutuplu dünyada Türkiye'nin yerini belirlemiştir (Armaoğlu, 1983: 443). Türkiye'nin dış politikasındaki bu gelişmeler iç politikayı da etkilemiş ve batıdaki çok partili parlamento sistemlerinden etkilenen Türkiye'de de yeni partiler kurulmaya başlamıştır. İlk parti 6 Haziran 1945'te Nuri Demirağ tarafından kurulan Milli Kalkınma Partisi olmuştur (Vatan, 28 Ekim 1945: 1). Ancak Milli Kalkınma Partisinde çok etkili olmamıştır.

Bu doğrultuda bizzat İsmet İnönü de partilerin demokratik yönetimler bakımından zaruri olduğunu TBMM'nin 1 Kasım 1945 tarihindeki söylevinde: "...Bizim tek eksikimiz, Hükümet Partisinin karşısında bir parti bulunmasıdır." sözleri ile bahsetmiştir (TBMMZC, 01.11.1945: 7). CHP, ikinci dünya savaşı sonunda özellikle ülkedeki kötü giden ekonomi ve uzun yıllar iktidarda kalması sebebi ile yaşadığı yıpranmanın eleştirisini halktan aldığı kadar parti içinden de almış bu eleştiriler 1945 yılında iyice şiddetlenmiştir.

CHP milletvekilleri Celal Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan ve Mehmet Fuat Köprülü'nün bir takrir yayınlarak, CHP'yi demokratik olmamak ile suçlamış ve bu takrir çok partili hayata geçişi sağlayacak olan DP'nin kuruluşunun ilk adımı olmuştur. Hazırlıklar tamamlandıktan sonra 7 Ocak 1946 tarihin de DP resmi olarak siyasi hayatına başlamıştır (Yücel, 2001: 29). DP, iktidarın erken seçim kararına itiraz etmesine rağmen 1946 yılındaki seçimlere girmiş ve önemli başarı elde ederek 1946'dan 1950'ye kadar olan dönemde DP iktidara karşı muhalefet görevini üstlenmiştir (Cumhuriyet, 24 Temmuz 1946: 1)

## **2.2. Demokrat Parti'nin İktidara Gelişi ve 1950 – 1954 Yılları Arasındaki Faaliyetleri**

1946'dan 1950 yılına kadar muhalefet görevini üstlenen DP, 1950 seçimlerinde %55 oranla oy alarak iktidara gelmiştir (TUİK, 2012: 25). DP iktidara geldiğinde iç ve dış politikada önemli kararlar almıştır. Dış politikada en önemli kararı Birleşmiş Milletlerin (BM) çağrısına uyarak Kore'ye 4500 kişilik asker göndermesi olmuştur (Zafer, 26 Temmuz 1950: 1). Bu gelişme DP iktidarının dış politikada aktif bir strateji ile hareket edeceğinin göstergesi olmakla birlikte Ulus ve Yeni Sabah gazetelerinde sert tepkiler gecikmemiş, İsmet İnönü ise durumun muhalefete danışılmamasını içermiştir Nihat Erim durumun Mecliste görüşülmesi gerektiğini belirtmiştir. Benzer bir eleştiriyi de CHP Genel Sekreteri Kasım Gülek yapmıştır muhalefet partisinin asıl eleştirisinin iktidar partisinin aldığı kararı meclise danışmadan alması olmuştur. Bu açıklamaları destekler nitelikte CHP Genel Başkanı İsmet İnönü Hürriyet'e verdiği beyanatta Kasım Gülek'in açıklamalarını desteklemiş ve hükümeti eleştirmiştir (Hürriyet, 28 Temmuz 1954 :1 – 4; Ulus, 29 Temmuz 1950; 1). Bu eleştirilere Başbakan Adnan Menderes cevap vermiş muhalefet partisinin dış politikada dar bir partililik düşüncesi ile bakmaması gerektiğini belirtmiştir. Muhalefetin mecliste Kore'ye asker gönderme konusunda çok daha önceden hükümete çağrıda bulunduğunu hatırlatmış, muhalefet partisinin bu tezat davranışını eleştirmiştir (Ulus, 29 Temmuz 1950: 4).

1951 yılına gelindiğinde ise DP hükümetinin bir diğer önemli kararı 25 Temmuz 1951 tarihinde “*Atatürk'ün Aleyhine İşlenen Suçlar Hakkında Kanun*” kabul edilmiştir (T.C Resmî Gazete, 31 Temmuz 1951: 1). 1951 yılını bir diğer önemli gelişmesi ise 1949 yılında Kuzey Atlantik Antlaşmasını imzalayan Türkiye'nin Kore'de gösterdiği etkinlik ve artan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) etkinliği sebebi ile 1951 yılının

Eylül ayında Kuzey Atlantik Paktı'na (NATO) davet edilmesi olmuştur (Milliyet, 21 Eylül 1951: 1). TBMM tarafından bu davet 18 Şubat 1952 tarihinde kabul edilmiş ve Türkiye resmen NATO üyesi olmuştur (T.C Resmî Gazete, 19 Şubat 1952: 1). 1954 yılının başlarında eğitim alanında bir gelişme yaşanmış, 27 Ocak 1954 tarihli karar ile köy enstitüleri ile ilköğretim okulları birleştirilmiştir (T.C Resmî Gazete, 4 Şubat 1954: 1). Demokrat Parti, 1950 – 1954 yılları arasında birçok iç ve dış politikada önemli adımlar atmış; Türkiye'de birçok değişim yaşanmıştır. Tüm bu gelişmeler ile DP 1954 seçimlerine eli güçlü bir şekilde gitmiş, seçim sonuçları da 4 yıllık iktidar döneminin başarılarının bir kanıtı niteliğinde olmuştur.

### **2.3. 1954 – 1957 Arasında Demokrat Parti'nin Faaliyetleri**

DP 1954 genel seçimlerinde %58'lik bir oy oranı ile iktidara gelmiş 503 milletvekilliği kazanmıştır (TUİK, 2012: 25). 1954 yılı genel seçimlerinin hemen ardından gerçekleşen yerel seçimler ve belediye seçimleri de DP'nin üstünlüğü ile sonuçlanmış, fakat seçimlere üstün giren Demokrat Parti muhalefet tarafından eleştirilere uğramıştır (Akşam, 9 Kasım 1954: 1). Demokrat Parti'nin seçimlerde kazandığı oy oranları özellikle iç siyasette hatalar yapmasına neden olmuştur. DP, seçimlerden sonra muhalefet üzerinde bir baskı kurmaya ve muhalefet partilerini susturmaya çalışmıştır, bunun yanında basın ve üniversiteler üzerinde de hakimiyet sağlamaya çalışmıştır.

Bunun ilk örneği basın yolu ile işlenecek bazı suçlar hakkında çıkarılan kanun olmuştur. Bu kanun ile bir şahsın haysiyetine ve şerefine aynı zamanda devletin siyasi ve mali itibarını sarsacak veya halkın heyecanına neden olacak haber veya havadisleri yayınlamanın cezası 1 ilâ 3 sene arasında hapis veya para cezası olarak saptanmıştır (T.C Resmî Gazete, 17 Mart 1954: 8653). Neşir kanuna aykırı hareket eden Halkçı Gazetesi yazarı Hüseyin Cahit Yalçın 26 ay 20 gün hapse ve 4 bin 444 lira para cezasına hüküm giymiş, 2 Aralık'ta tevkif edilmiştir (Halkçı, 2 Aralık 1954: 1). Hüseyin Cahit Yalçın daha sonra Cumhurbaşkanı Celal Bayar tarafından affedilmiş tahliye edilmiştir (Milliyet Gazetesi, 19 Mart 1955 : 1).

Demokrat Parti'nin muhalefeti ve muhalefete destek verenleri cezalandırmak için attığı adımlardan biri 1954 seçimi sonrası DP'ye oy vermeyen illerin bölünmesi ve ilçe yapılması yönünde Meclis'te aldığı kararlar olmuştur. Haziran ayında alınan karar ile Malatya ili bölünerek Adıyaman kazasından bir il kurulmuştur (T.C Resmî Gazete, 22

Haziran 1954:9681). Bir diğerkararla da Kırşehir ili Nevşehir'e bağlanmıştır (T.C Resmî Gazete, 7 Temmuz 1954: 9835). 1954 yılında alınan diğerbir karar da memurlar ile ilgilidir. Muhalefet partisi üyesi olan memurlar ile ilgili önemli tasfiye hareketlerinin önünü açacak yasa yürürlüğe girmiştir (T.C Resmî Gazete, 8 Temmuz 1954: 9842). Bu baskılardan CHP Genel Sekreteri Kasım Gülek ve Cumhuriyetçi Millet Partisi (CMP) Genel Başkanı Osman Bölükbaşı'da nasibini almış hakaret davalarından tutuklanmışlardır (Özer, 2015: 93).

1954 yılında dış politikada ise Kıbrıs meselesi ön plana çıkmaya başlamıştır. Türkiye her ne kadar Yunanistan ile ilişkilerini zedelemek istemese de, Yunanistan'ın BM'ye konuyu getirmesi Türkiye'nin de tepkisini çekmiştir. BM Türkiye temsilcisi Selim Sarper, bu konu hakkında Türkiye'nin Kıbrıs tezini sunmuştur. Bu açıklama Türk – Yunan ilişkilerini olumsuz etkilemiştir. Kıbrıs konusunda iki arasında yaşanan gerginlik, 1955 yılında Türkiye'nin iç işlerine de yansımıştır.

Türk – Yunan ilişkilerinde Rumların tedhiş hareketlerinin 1955 yılında da devam etmesi Türkiye'nin Yunanistan'a tepki göstermesine neden olmuştur. İngiltere'nin hakimiyeti altında bulunan Kıbrıs'ta yaşanan bu gelişmelerin İngiltere'nin Kıbrıs'taki çıkarlarını kaybetme riskini ortaya çıkarmış, İngiltere bu riski en aza indirmek için Yunanistan'a karşı Türkiye faktörünü kullanmak için Türkiye ve Yunanistan'ı Akdeniz güvenliği çerçevesinde Kıbrıs'ı konuşmak amacıyla Londra'ya davet etmiştir. 29 Ağustos 1955'te Londra'da başlayan görüşmeler sonucunda Devlet Başkanı Fatin Rüştü Zorlu'nun savunduğu ve kamuoyuna "*Türk Tezi*" olarak bilinen tez savunulmuş ve Kıbrıs'ta Türkiye'nin hakkı olduğunu hukuki zemine oturtmuştur (Zafer, 2 Eylül 1955: 1-7). Ağustos'un sonuna doğru başlayan görüşmeler Eylül ayında da sürmüştür.

Londra Konferansını (29 Ağustos 1955 – 7 Eylül 1955) ve Rumların saldırılarını yakından takip eden halk, yaşanan gelişmelere kayıtsız kalmamış tepkilerini göstermiştir. Londra Konferansı sırasında 5 Eylül 1955 tarihinde Atatürk'ün Selanik'teki evine ve Türk konsoloslughuna atılan bomba Türk basınında özellikle İstanbul Ekspres gazetesinde yer almış manşetlere taşınmıştır. Bombalamaya başka provokasyon hareketlerinin eklenmesi ile halk galeyana gelmiş Ankara, İzmir ve İstanbul'da Rumların yoğunlukta olduğu yerlerde dükkanlara evlere ve Rumlara zarar verilmiştir. Olaylar hükümetin sıkıyönetim ilan etmesi ve bölgelere askerin gelmesi ile 7 Eylül'de durulmuştur. Tarihte

6 – 7 Eylül olayları olarak geçen hadisenin hem dış politikada hem de iç politikada birçok sonuçları olmuştur. Londra konferansının yapıldığı sırada böyle bir hadisenin yaşanması Türk heyetinin elini zayıflatsa da Londra konferansında alınan başarılar sayesinde 1959 yılında Kıbrıs'ta Türklerin haklarını da tanıyan bağımsız bir Kıbrıs Cumhuriyeti için tarafların imzaladığı Londra ve Zürih Anlaşmaları ile Kıbrıs bağımsızlığını kazanmıştır (Oran, 2002: 608; Armaoğlu, 1963: 520)

6 – 7 Eylül Olayları ve ülkenin yaşadığı ekonomik gelişmenin yavaşlamasıyla birlikte ortaya çıkan durağanlık Demokrat Parti içinde eleştirilere neden olmuştur. Bu dönemde Fatin Rüştü Zorlu'nun Amerika'dan kredi alamaması parti içindeki havayı daha da ağırlaştırmıştır (Burçak, 1998: 308). Parti içinde basına “İspat Hakkı” istenmesi DP'nin 4. Büyük Kongresinde (15 – 20 Ekim 1955) tekrar gündeme gelmiş, parti yönetimi bu ısrara karşı ihraç yolunu seçmiş, DPli 9 milletvekili partiden ihraç edilmiştir. 9 kişinin ihracı sonrasında partiden 10 kişi de istifa etmiştir (Yücel, 2001: 114). Demokrat Parti'den ayrılan bu 19 kişi 20 Ocak 1955'te Hürriyet Partisi'ni kurmuşlardır (Milliyet, 21 Aralık 1955: 1). Fakat parti, çok etkili olamamış 24 Kasım 1958 tarihinde Cumhuriyet Halk Partisi'ne katılmıştır. Hürriyet Partisi hakkında, Rıfkı Salim Burçak anılarında şöyle bahsetmiştir:

*“Demokrat Parti, kuruluşundan 1955 yılının sonlarına kadar geçen on yıl içinde üç defa parçalanmış ve bünyesinden üç parti çıkarmıştır. İlk bölünme henüz muhalefette bulunduğu 1948 yılında vuku bulmuş ve bundan Millet Partisi doğmuştur. İktidara geldikten sonra ise, DP'den ayrılanlar 1952 yılında Türkiye Köylü Partisini, 1955 yılında da Hürriyet Partisini kurdular.”* (Burçak, 1998: 327).

1957 yılında ise muhalefetin iktidara baskıları artmıştır. Demokrat Parti'ye seçim çağrısı yapılırken Demokrat Parti seçime hazırlanmaya başlamıştır (Albayrak, 2004: 294). 19 milletvekilinin Demokrat Partiden ayrılması parti içinde çatlak oluşmasına neden olmuşsa da asıl çatlak partinin dört kurucusundan biri olan Mehmet Fuat Köprülü'nün istifası olmuştur.

Muhalefet iktidar ilişkilerinin gerildiği bu dönemde muhalefet birleşme yolunda adımlar atmaya başlamıştır. Bu adımları gören Demokrat Parti iktidarı seçim sonuçlarını etkilemesi sebebi ile bu birleşmeyi engellemek için seçim yasasında değişiklikler yapmıştır. Bu değişime göre her parti aday gösterdiği bölgede aday listelerini tam tutmaya mecbur tutulmuş aynı zamanda bir siyasi partinin bir başka partiyi desteklenmesi engellenmiştir. Bu kanun ile muhalefet partileri birleşme sağlayamamıştır (Erdoğan, 2020; 1912 – 1913).

Demokrat Parti iktidarı 1954 – 1957 arasında dışarıda ve içeride birçok hadiseler ile mücadele etmiştir. Dış politikada etkinliğini artırma yoluna gitmiş, çok daha etkili olmaya çalışmış, Kıbrıs gibi birçok konuda başarılı stratejiler yürütmüştür. Dış politikada yürüttüğü bu kritik gelişmeler esnasında ortaya çıkan içerideki muhalefetin Cumhuriyet Halk Partisi etrafında muhalif partilerin güç birliği halinde Demokrat Parti'ye eleştirilerinin dozunun artması neticesinde Demokrat Parti'nin önlem alma konusunda daha da sertleşmesine neden olmuş, bu süreç içerisinde 1957 yılında genel seçimler yapılmıştır (Zafer, 27 Ekim 1957: 1).

#### **2.4. Gerginliğin Artması: 27 Mayıs 1960 Darbesi'ne Giden Süreç**

1954'ten 1957'ye kadar yaşanan buhranlı 3 yıl, Demokrat Parti'yi yormaya başlamıştır. Bu süreç, 1957 seçimlerinde etkisini göstermiş, %48 oy alan Demokrat Parti'nin 1954 seçimlerine nazaran oy oranlarını düşürmüştür. Fakat buna rağmen Meclis'teki koltuk üstünlüğü yine Demokrat Parti'de olmuştur. Samet Ağaoğlu da anılarında 1957 yılı sonrası ekonomik yatırımlar artmasına rağmen ülkede muhalefet partisinin yarattığı sinir harbinin işe yaradığını ve bunun iktidar partisini sınırlendirdiğini ifade etmiştir (Ağaoğlu, 1967: 156).

1957 seçimlerinden sonra iktidarı meşgul eden bir diğer konu, Samet Kuşçu ve 8 subayın planladığı ve yine Samet Kuşçu'nun ihbarıyla deşifre olan darbe teşebbüsü olmuştur. Samet Kuşçu durumun öğrenilmesinden şüphelenip korkuya kapılarak durumu İstanbul Milletvekili Mithat Perin'e bildirmiştir.<sup>1</sup> Bu durum sonucunda 1958 yılında Samet Kuşçu ve 8 arkadaşı askeri mahkemede yargılanmış, Samet Kuşçu 2 yıl hapis cezasına çarptırılmış, geri kalan sekiz arkadaşı ise beraat etmiştir (Yücel, 2001: 132). Dokuz Subay Olayı Rıfki Salim Burçak, askerinin siyasete müdahalesi olarak kabul etmiştir (Burçak, 1998: 526).

Demokrat Parti iktidarı Dokuz Subay Olayı üstüne çok gitmemiştir. Mahkeme sırasında İç İşleri Bakanlığına gönderilen mektupta yazılan isimler aslında boyutun dokuz subay ile sınırlı olmadığını ortaya çıkarmıştır (İpekçi ve Coşar, 2010: 71). Bu durumu

---

<sup>1</sup> Ayrıca Refik Koraltan'ın anılarında oğlu Suriye Cumhurbaşkanı Suphi Bereket'in kızı ile evlidir. Samet Kuşçu ise Bereket ailesi ile yakınlığı olması sebebi ile cunta hareketini Suphi Bereket'in eşine anlatmış eşi de bu durumu derhal Refik Koraltan'a iletmiştir. Refik Koraltan durumu Celal Bayar ve Menderes'e bildirmiş, fakat Menderes askerinin ona olan bağlılığına güvenmiş işin üstüne gitmemiştir. (Refik Koraltan, Haz: Kâmil Kaman, Tek Parti Devrinden 27 Mayıs İhtilaline Demokratlar, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013, s.39.)

anılarında Sadi Koçaş da dile getirmiş, eğer Dokuz Subay Olayının üstüne düşülse idi sonuçlarının çok daha derin olacağını belirtmiştir (Koçaş, 1977: 395). Bu olay Burçak'ın dediği gibi askerın siyasete karıştığını ortaya çıkarmıştır. Bununla birlikte Metın Toker de askerın darbe hazırlıklarının 1957 yılında başladığını kendi eserinde üstü kapalı bir şekilde belirtmiştir (Toker, 1991: 11).

Demokrat Parti içindeki huzursuzluğun arttığı bu dönemde ekonomide işler kötüye gitmeye başlamıştır. Bu durumun sebebi ülkedeki tarım üretiminin kuraklık sebebi ile düşmesinin yanında Kore Savaşı sırasında fiyatı ve talebi artan tarım ürünlerinin savaş sonrasında azalması ile ülke içine giren döviz oranının düşmesi ve buna bağlı olarak ülkenin döviz ihtiyacının ortaya çıkması olmuştur. 1958 yılına geldiğimizde ise döviz hareketlerine getirilen ek vergiler ile bir devalüasyon hareketi yaşanmıştır. Yapılan devalüasyon daha sonraki aylarda enflasyonu daha çok tetikleyecek bu durum da geçim sıkıntısını ve temel ihtiyaçların fiyatında pahalılığa neden olacaktır. Bu durum 1960 darbesi sonrası askerın en büyük kozlarından biri olan Demokrat Parti'nin ekonomiyi iyi yönetemediği iddiasını ortaya çıkarmıştır.

Demokrat Parti'nin kuruluşundaki temel gaye hak ve özgürlüklerine bağlı demokratik bir yönetim düşüncesi olmuştur. Fakat 1954 sonrası dönemde muhalefetin sert tutumu 1959 yılına geldiğimizde Demokrat Parti'yi 1946 düşüncesinden tamamen uzaklaştırmıştır. Daha sert otoriter bir iktidar profili çizen Demokrat Parti kurulurken ve iktidara geldiği sürede en büyük desteği basın yolu ile almıştır. Bu destek 1954 yılından sonra gelen basın yasası ile azalmaya başlamıştır. 3 yıllık buhranlı dönemim sonucu 1957 yılında oy oranlarının düşmesinden sonra Demokrat Parti 1957 yılından itibaren artırdığı baskıyı basın üzerine de uygulamıştır. 1959 – 1960 döneminde ise tutuklamalar art arda gelmiştir (Yücel, 2001: 134; Toker, 1991 : 222 – 229).

Bu tutuklamalar arasında bir dönem iktidarı destekleyen birçok gazetenin de suçlandığı ve kapatıldığı davalar ile “*Pulliam Davaları*” da iktidar ile muhalif basın arasındaki ipleri kopma noktasına getirmiştir. Hadisenin meydana gelmesi ise Amerikalı gazeteci Eugene Pulliam'ın Türkiye seyahati sırasında Başbakan Menderes ile görüşmek istemesi İstanbul'da üç gün eşi ile birlikte beklemesine rağmen görüşme olanağını bulamaması üzerine daha sonra görüşmekten vazgeçen Pulliam ailesine başvekil ile İzmir seyahati sırasında görüşebileceği belirtilmesi, fakat burada da başvekil ile görüşmemesi

olmuştur. Eugene Pulliam tesadüfî bir şekilde başvekil ile karşılaştığında durumu anlatmış Adnan Menderes bu durumdan haberdar olmadığını söylemiştir. Ülkesine, Türkiye'ye kızgın olarak dönen Pulliam, Adnan Menderes'e karşı sert yazılar yazmasına sebep olmuştur (Yalman, 1970: 341; Çetinkaya, 2019: 431). Bu yazıyı ilk önce Ahmet Emin Yalman Vatan Gazetesinde yayınlamış, daha sonra ise Dünya, Ulus gazeteleri ile Kim, Akis, Altıok dergileri de makaleyi paylaşmıştır. Yazıyı yayınlayan gazete ve gazeteler hakkında dava açılmıştır (Çetinkaya, 2019: 433). Bu olayların sonucunda 6 gazeteci hapse girmiş ve 4 gazete ile dergi kapatılmıştır (Milliyet, 23 Aralık 1959: 1).

1958 yılının diğer önemli gelişmesi, erkene alınan 1957 seçimlerinde muhalefetin değişen seçim yasası yüzünden birleşememiş olması, seçim sonucunda CHP hariç muhalefet partileri fazla bir etkinlik gösterememesine neden olmuştur. Bu sebeple CHP aldığı oyları daha geniş tabana yaymak maksadı ile diğer muhalefet partilerine birleşme çağrısı yapmıştır (Yücel, 2001: 137). Bu çağrı üzerine ilk hamle CMP ile Türkiye Köylü Partisi'nden gelmiştir. 16 Ekim 1958'de iki parti birleşmiş ve Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) ismini almış genel başkanı ise Osman Bölükbaşı olmuştur (Milliyet, 17 Eylül 1958: 1). Bir diğer birleşme de 24 Kasım 1958 tarihinde Hürriyet Partisi'nin CHP'ye iltihakı olmuştur. Bu durum DP'yi harekete geçirmiş, Adnan Menderes kamuoyunda destek sağlamak amacıyla yaptığı yurt gezilerinde ve muhalefete karşı yönelttiği suçlamalara hız vermiştir (Albayrak, 2004: 522).

1959 yılının şubat ayında Kıbrıs sorunu çözümü için Menderes ve Yunanistan Başbakanı Karamanlis, Zürih'te anlaşmışlar asıl imzaların ise Londra atılması karar verilmiştir. 17 Şubat 1959'da yola çıkan uçak yoğun sis nedeni ile Londra Havalimanı'na inememiş buradan Paris'e yönlendirilmiştir. Daha sonra pilotun hava şartını uygun bulduğu Gatwick Havaalanına inme denemesi olmuştur, ancak deneme başarısız olmuş uçak Gatwick Havaalanı yakınlarına düşmüştür uçakta bulunan 35 kişiden 15'i ölmüştür (Yücel, 2001: 135). Adnan Menderes yaralı bir şekilde kurtulmuş Londra kliniğinde tedavi altına alınmıştır.<sup>2</sup>

---

<sup>2</sup> 17 Şubat 1959 yılında gerçekleşen bu kazanın tanıklarından Adnan Menderes'in Özel Kalem Müdürü Yardımcısı Şefik Fenmen kazayı ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. Ayrıntılı bilgi için bakınız: <https://www.youtube.com/channel/UCeMQiXmFNTtN3OHINJxnnUw> (Erişim Tarihi:11.01.2020),(Arşiv Odası: Adnan Menderes'in Londra Uçak Kazası 1959.)

Yaşanan uçak kazası sonrasında Londra'dan ülkeye dönen Adnan Menderes önce İstanbul'a gelmiş burada halk tarafından yoğun tezahüratlar ile karşılanmıştır. Uçak kazası sonrası iktidar ve muhalefet arasında gerginlik azalmış, Menderes Ankara'ya geldiğinde İsmet İnönü, Adnan Menderes'i garda karşılamış gergin siyasi ortam bir süre durulmuştur (Milliyet, 1 Mart 1959: 1).

12 Ocak 1959 Cumhuriyet Halk Partisinin 14. Kurultayı ve bu kurultayda yayımlanan “*İlk Hedefler Beyannamesi*” 1961 referandum süreci içinde anayasanın hazırlanmasında etkisi olmuştur. Bunun sebebi ise açıklanan İlk Hedefler beyanının hazırlanan ve halkoyu ile kabul edilen 1961 Anayasa maddeleri ile birbirleri arasında birçok benzerlik ve amaç birliği olduğu gerçeğidir. Darbe sonrası kurulacak olan Milli Birlik Komitesi (MBK) içindeki güç dağılımı ve bu güçlerden bir tanesinin de CHP'yi başa getirmek isteyen grubun da bulunması İlk Hedefler Beyannamesi'ndeki hedeflerin Anayasayı etkilemesi bakımından birbirlerini destekleyici mahiyette olmuştur (C.H.P, 1960: 4 – 7).

Muhalefetin “Milli Muhalefet Cephesi” ne, Menderes, Vatan Cephesi ile karşılık vermiştir (Aydemir, 2011: 361), Vatan Cephesi teşkilatı hızla genişlemeye başlamış, fakat Zafer gazetesinin desteğinin yanında devlet radyosu yayınlarının da Vatan Cephesine katılanların adını söylemesi ortaya çıkan siyasi gerilimi daha da körüklemiştir (Yücel, 2001: 138). Demokrat Parti'nin Vatan Cephesi çalışmaları esnasında İsmet İnönü “Batı Taarruzları” ya da “Büyük Taarruz” olarak adlandırdıkları Ege'de geziye çıkmıştır. Bu durum zaten gergin olan iktidar – muhalefet ilişkilerini daha fazla germiş bunun yanında kamuoyunda da huzursuzluğa neden olmuştur.

İsmet İnönü'nün 29 Nisan 1959'da başladığı bu gezi, 30 Nisan'da Uşak'a gelip 1922 yılında Trikopis'i esir aldığı ev ziyaret edilecek, 1 Mayıs'ta da İzmir'e seyahat edilecek şekilde planlanmıştır (Kocabaş, 2011: 41). İnönü'nün bu gezisini Türk – Yunan savaşının olduğu bölgede kırk milletvekili ile yapması manidar olmuştur (Burçak, 1998: 613). Bu plan doğrultusunda yola çıkılmış, İsmet İnönü kafilisi Uşak'ta kalabalık bir grup tarafında karşılanmıştır. Trikopis'in evine hareket eden kabile DP ilçe binası önünden geçerken karşılıklı tartışmalar olmuş, hatta Ali Rıza Akbıyıkoglu'nun anılarında “DP ilçe teşkilat binasından ilçe başkanı elindeki çay bardağını İsmet İnönü'ye doğru fırlattığı

fakat bardağın İsmet İnönü'nün hemen arkasındaki Akis Dergisi yazarı Hamdi Avcıoğlu'na geldiğini" belirtilmiştir (Akbıyıkoglu, 1986: 55).

Olaylar ikinci günde de devam etmiş Manisa'ya geçmek isteyen İnönü ve kafilesine Uşak Garı'nda bir grup DP'li saldırmış, burada İsmet İnönü başına isabet eden taş ile yaralanmıştır (Yücel, 2001: 139). Bu olaylar sonrasında basın yaşananlara karşı tepki göstermiş köşe yazıları da bu durumun kabul edilemez olduğunu belirtmişlerdir (Dünya, 5 Mayıs 1959; 1). C.H.P ise mecliste yaşanan olaylar hakkında tahkikat açılması için önerge vermiş içişleri bakanı Namık Gedik ise bu olayları CHP'nin tahrik ettiğini söylemiştir. Olaylı Uşak gezisini İzmir gezisi takip etmiştir. 2 – 3 Mayıs'ta İzmir'de bulunan İsmet İnönü burada da olaylar ile karşılaşmıştır. Olaylı geçen Büyük Taarruz, 7 Mayıs'ta son bulmuş, İstanbul'a uçakla dönen CHP Genel Başkanı İsmet İnönü, Yeşilköy'den arabası ile şehre giderken Topkapı dolaylarında arabası durdurularak DP'li bir grup tarafından arabası taşlanmıştır (Belen, 1994: 83).

1959 yılında yaşanan gerilimler 1960 yılında devam etmiştir özellikle darbeye 2 ay kala yaşanan Kayseri – Yeşilhisar olayları, İstanbul ve Ankara'da öğrenci hareketleri Harbiyeli öğrencilerin sessiz yürüyüşleri ve bunlara karşı DP'nin tutumunun gitgide sertleşmesi ülkede genel bir huzursuzluk yaratmış darbenin ayak sesleri duyulmaya başlamıştır. 24 Mart 1960 günü Kayseri'nin Yeşilhisar ilçesinde Şehir Kulübünde daha sonra ise Yeşilhisar ilçesinde genelinde DP'liler ile CHP'liler arasında olaylar çıkmış bu olaylar sırasında tutuklamalar meydana gelmiştir. İsmet İnönü ise bu olayları tetkik etmek için Kayseri'ye geleceğini açıklamıştır. Kayseri valiliği bu ziyaretin yapılamayacağı konusunda talimat vermiş fakat İsmet İnönü buna karşılık valiye Kayseri'ye geleceğine dair telgraf ile cevap vermiştir (BCA, [02.04.1960]: 10.9.0.0, 204.630.5).

İnönü söylediği gibi Kayseri'ye gelmiştir. İsmet İnönü kalabalığa hitap ettikten sonra kalabalık olaysız dağılmıştır (Kocabaş, 2010: 93). Bu yaşanan olayların en önemli noktası, artık iktidarın muhalefete karşı tahammülünün azalması olmuştur. Bunun yanında DP iktidarı da bu gergin ortama uymuş baskılarını artırmış ve 1960 darbesine giden yol hızlanmıştır.

Demokrat Parti meclis üyeleri Büyük Taarruz gezisi sırasında yaşanan ve Kayseri Yeşilhisar'da yaşanan olaylardan sonra konunun araştırılması için tahkikat komisyonunun kurulmasını istemiştir. İktidar, muhalefetin faaliyetlerine karşı bu şekilde

önlem almaya çalışmıştır (Ağaoğlu, 1967: 158). Komisyon, mecliste yoğun tartışmalar sonucu açılmıştır (Albayrak, 2004: 540). Bu gelişmeler zaten siyasi gerilime çoktan kapılmış olan üniversite öğrencilerini hareketlendirmiştir.

29 Nisan 1960 tarihinde İstanbul'da İstanbul Üniversitesinde tahkikat yetki kanunlarına karşı gelen öğrencilerin yaptığı nümayiş sonucu polis ile öğrenciler arasında çıkan arbedede çok sayıda gözaltılar yaşanmış, 16 polis memuru yaralanmış, iki öğrenci hayatını kaybetmiştir. Hemen sonraki gün, yaşanan olayları protesto etmek için Ankara'da toplanan öğrenciler ile polis çatışmıştır. Yaşananlar sonrası Ankara ve İstanbul'da sıkıyönetim ilan edilmiştir. Bu olaylar sonucunda Demokrat Parti üyeleri bir gövde gösterisi için Kızılay meydanında gençlik kollarını ve Demokrat Partilileri toplamayı planlamış, bu planı haber alan muhalif öğrenciler 555K (5.Ayın 5.Günü Saat 5'te Kızılay'da) parolası ile gizlice örgütlenmişlerdir. 5 Mayıs saat 17.00'da Kızılay'da çok büyük bir kalabalık meydana gelmiş ve iktidara karşı sloganlar atmıştır (Çetinkaya, 2019: 494).

Siyasi gerilimin had safhaya ulaştığı 1960 baharında Başbakan Adnan Menderes halkın desteğini kazanmak için yurt gezilerine çıkmış bu gezide İzmir mitinginde Adnan Menderes'i coşkulu bir halk karşılamıştır. Menderes'in son gezisi ise Eskişehir'e olmuştur. Burada yaptığı mitingte tahkikat komisyonunun görevini bitirdiğini belirtmiş ve seçim sinyalinin "Yolumuz seçim yoludur serbest seçim yoludur" şeklinde belirtmiş, fakat o günün sabahı 27 Mayıs 1960 tarihinde asker yönetime el koymuştur.

## **2.5. Milli Birlik Komitesi'nin Teşkili**

27 Mayıs'ta yönetimi ele geçiren Silahlı Kuvvetler, Kurmay Albay Alparslan Türkeş'in okuduğu bildiride partilerin yaptığı hataların ülkenin istikbali için tehlike arz ettiğini, demokrasiden uzaklaştığını belirtip bu müdahalenin yapıldığını, müdahalenin hiçbir zümreye veya kişiye karşı olmadığını, partiler üstü bir müdahale olduğunu, kısa süre içinde yeni bir anayasa yapılacağı, seçimlere gidileceği ve seçim sonucunda kazanan siyasi partiye yönetimi devredeceğini bildirilmiştir (Hürriyet, 28 Mayıs 1960: 1). Adnan Menderes ve Demokrat Partili tüm siyasiler tutuklanmaya başlamıştır fakat Ankara Sıkıyönetim karargahında yapılan ihtilalin başarısının sevinci kadar bir karışıklık ve bundan sonra ne olacağı konusunda soru işaretleri hakimdi. Erkanlı bu durumu anılarında

*“Biz 27 Mayısçuların ihtilal sonrası bir planı yoktu fakat ekseriyetin fikirlerine dayanan prensipleri vardı”* (Erkanlı, 1972: 16) demiştir.

Komiteler kurulurken aralarında ayrılık çıkmaması için sadece darbe planı yapılmış sonrası için bir plan yapılmamıştır (Ahmad, 2017: 153). Darbe sonrası tüm komitecilerin karşısında yönetilmeyi bekleyen bir devlet vardı. Bu konuda ilk hamle Korgeneral Cemal Madanoğlu’ndan gelmiştir. Madanoğlu bir mecliste konuştuğu ve o dönemin gündemi hakkında fikirlerini beyan eden Prof.Dr. Nedim Ergüven’in fikirlerine katılması sebebi ile Ergüven’i sıkıyönetim karargahına çağırılmış ve birkaç profesör ismini yazmasını istemiştir (Toker, 1967: 95). Profesörün yazdığı isimler, uçakla İstanbul’dan Ankara’ya getirilmiştir. Bu sırada İzmir’den gelen Cemal Gürsel ile gelen profesörler arasında geçen konuşmada Gürsel iyi bir anayasa ve seçim sistemine ihtiyaç olduğunu belirtmiştir (Özdağ, 1997: 236).

Anayasa hazırlayacak ekip İlim Heyeti adında toplanmış ve çalışmalarına başlamıştır (Milliyet, 28 1960: 1). Orgeneral Cemal Gürsel bir an evvel yönetimi sivillere bırakmak niyetinde iken profesörler ise askerin kalmasını beraber hareket edilmesi gerektiğini savunuyordu. İşte bu sebeplerden dolayı Anayasa çalışmaları başlasa da sıkıyönetim karargahının içindeki karışıklık ve devleti bekleyen yönetim ihtiyacı için ihtilal yapan subaylar toplanmış, bundan sonra ne yapılacağı ile ilgili toplantı yapmışlardır.

Bu toplantı sırasında ise tartışılan konu bir hükümetin gerekliliği üzerine olmuştur. Bazı gruplar “Hükümete de olur” savunmasını yaparken bir kısım ise “Hükümete olmaz” tezini savunmuştur, bu tartışmalar bir hükümetin kurulması kararı ile sonuçlanmıştır (Toker, 1991: 42). Bir diğer tartışma ise bakanlar kurulu üyelerinin “Sivil” mi yoksa “Asker” mi olması gerektiği hakkında olmuştur. Bu konuda da Madanoğlu’nun sert ikazı ve itirazı ile bakanların büyük çoğunluğu sivillerden seçilmesine karar verilmiştir (Madanoğlu, y.y.t.y: 15). Bu gelişmelerde dikkat edilecek husus, bir fikir ortaya atıldığında fikirlerin iki ayrı uç noktada kutuplaşması olmuştur. Bu durum darbe öncesi oluşan komitelerin fikirlerini de ortaya çıkarmaktadır. Kurulan Milli Birlik Komitesi’nde birbirinden ayrı görüşlere sahip iki grup yer alıyordu: Birincisi genellikle subayların oluşturduğu ve güçlü görünen darbe sonrası askeri yönetimi devam ettirmek isteyen grup, diğeri ise Madanoğlu, Gürsel gibi generallerden oluşan ve darbe sonrası hızlı

bir şekilde sivilleşmek isteyen ılımlılar grubu. Bu iki grup arasında tartışmalar sadece darbenin başında değil, daha sonra da devam etmiştir.

Ülkenin geçici olarak yönetilmesi için bir kabine kurulmasına karar verilmiştir. Daha sonra ise sıra Milli Birlik Komitesi adında birçok kararı veren, fakat sistematik bir düzeni olmayan kurumun üyelerinin ve liderinin belli olmasına gelmiştir. 6 – 8 kişilik bir subay grubundan 20 kişilik bir MBK oluşturulması kararı alınmış fakat bu komite 20 kişi ile sınırlandırılmayınca 38 kişiye çıkartılmıştır. 12 Haziran’da kabul edilen ve yayınlanan bu kanun, 14 Haziran günü resmî gazetede yayınlanmıştır. “1924 tarih ve 491 Sayılı Teşkilâtı Esasiye Kanunu’nun bazı hükümlerinin kaldırılması ve bazı hükümlerinin değiştirilmesi hakkında geçici kanun” ile 38 kişiden oluşan MBK’si üyelerinin isimleri yayınlanmış, Komite Başkanı Orgeneral Cemal Gürsel olmuştur. Aynı zamanda bu kanunda belirtildiği gibi darbenin yapılış sebebi olarak ordunun iç hizmet kanununun 34.maddesi öne sürülerek darbe yasal bir zemine oturtulmak istenmiştir. Aynı kanunda sakıt Cumhurbaşkanı ve Başbakan ile iktidar mensuplarının yargılama süreçlerinin “Yüksek Adalet Divanı” tarafından yapılacağı belirtilerek yüksek adalet divanının teşkili de anlatılmıştır (Resmî Gazete, 14 Haziran 1960: 1534).

MBK 12 Haziran’da üyelerinin belli olması ile daha nizami çalışmaya başlamıştır. 21 Haziran tarihinde komitenin meclise taşınması ile tam bir yasama organı olarak faaliyet göstermeye başlamış ve çeşitli komisyonlar kurarak kanun tasarı ve teklifler bu komisyonlar tarafından geçirilmeye başlanmıştır (İpekçi ve Coşar, 2010: 245).

## **2.6. İlk Tasfiyeler ve Aziller: Eminsü Olayı, 147’ler ve Bakanların Azli**

MBK içindeki grupların birbirlerine karşı yavaş yavaş güçlerini göstermeye başlaması, ordudaki büyük tasfiye hareketi ile başlamıştır. Oluşan rütbe dengesizliğinin yanında komitenin yegâne gücünü aldığı orduya güven duyması gerekmiştir. 26 Temmuz 1960’ta Emekli Sandığında yapılan değişiklik teklifi tasfiye hareketinin ilk adımı olmuştur (Milli Birlik Komitesi Genel Kurul Toplantısı, 1 Eylül 1960; 2 – 7)

Bu haber 3 Ağustos 1960’a kadar gizli tutulmuş 3 Ağustos’ta ise 235 General’in emekliye ayrılması haberi, 5 Ağustos tarihin de Emekli Sandığı ile ilgili kanun yayınlanmıştır (Resmî Gazete, 5 Ağustos 1960: 1893).<sup>3</sup> Bu tasfiyenin ardından ise 25

---

<sup>3</sup> Bu hadise ile ilgili ayrıntılı bilgiler veren Abdi İpekçi ve Sami Coşar’ın eserinde resmî gazete yayınının 3Ağustos 1960 olduğunu bildirmektedir (Bkz. İpekçi, Abdi ve Coşar, Sami, İhtilalin İcyüzü, İş Bankası

Ağustos tarihinde 4.171 subay emekliye ayrılmıştır. Gençleştirme hareketi olarak basına yansıyan bu hamle MBK'nin kendi yerini sağlamlaştırması bakımından önemli bir hamle olmuştur.

Milli Birlik Komitesi emekliye ayrılan rütbelilerin yerine önemli noktalara getirdiği yeni rütbelilerde dikkate değerdir. Özellikle Harp Okulu Komutanlığına Kurmay Albay Talat Aydemir, Jandarma Okulu Komutanlığına Albay Necati Ünsalan gibi komitenin güvendiği isimler getirilmiştir.

Aynı zamanda askerden emekli ettirilen bazı generaller daha sonra açılacak siyasi partilerden olan Adalet Partisi'ne (AP) katılmışlar, partiye güç katmışlardır (Toker, 1967: 88). Katılanlar arasında Genelkurmay Başkanı iken emekliye ayrılan Ragıp Gümüşpala Adalet Partisi'nin genel başkanı olacak ve başarılı bir siyaset izleyerek referandum süreci ve genel seçimlerde başarılar elde edecektir.

Diğer taraftan tasfiye edilenler bu duruma itiraz için "Emekli İnkılap Subayları" adında bir dernek açmışlar ve kendilerine karşı haksızlık yapıldığını, geri dönmek için mücadele edeceklerini açıklamışlardır. Fakat genel seçimlerden sonra yönetimin sivillere bırakılmasında emekli askerlerin geri dönmemesi şartı konduğundan "Çankaya Protokolü" olarak adlandırılan anlaşma ile emekli askerlerin geri dönmesi konusu açılmamak üzere kapanmıştır. Emekli subayların herhangi bir karşılık vermemesi ve bir süre gündemde kalan konunun bir süre sonra gündemden kalkmasına neden olmuştur.

MBK'nın bir diğer hamlesi darbe sırasında en büyük desteği aldığı üniversiteye karşı olmuştur. Çeşitli alanlar ve unvanlardaki 147 üniversite görevlisinin görevlerinden alınması kamuoyunda ve üniversite camiası içinde büyük ses getirmiş ve komiteye karşı tepkiler oluşturmuştur.

27 Ekim'de düzenlenen 114 numaralı kanun ile Ankara, İstanbul, İzmir ve Atatürk Üniversiteleri ile İstanbul Teknik Üniversitesi mensuplarının öğretim görevliliği veya yardımcılığı görevlerinden affedilmiş, hemen sonra 115 numaralı kanuna göre de üniversite içinde düzenlemeler yapılmıştır (Resmî Gazete, 28 Ekim 1960: 2426). Sessiz sedasız darbeye benzer bir şekilde 5 bine yakın askerinin tasfiyesinin ardından üniversite görevlilerine yapılan bu hamle ile Milli Birlik Komitesi darbe gününden beri en çok

---

Yayınları,2010, s.265). Fakat resmî gazetenin resmî sitesinde yayımlanan dosyalarda 5 Ağustos 1960 tarihli resmî gazete Emekli Sandığı ile ilgili kanun verilmektedir (Bkz. 5 Ağustos 1960 Resmi Gazetesi).

desteğini aldığı üniversite görevlilerinin, öğrencilerin ve basının tepkisini çekmiştir. Bununla birlikte Sıddık Sami Onar İstanbul Üniversitesi rektörlüğünden, Fikret Narter İstanbul Teknik Üniversitesi rektörlüğünden istifa etmiştir (Özdağ, 1997: 358).

Yapılanın bir hata olduğunu anlayan komite durumu düzeltmek için istifa eden rektörler ve üniversiteler ile görüşmeye başlamışlar, fakat 147'ler hadisesi hızlı bir şekilde sivilleşmeye gitmek isteyen grubun tezini güçlendirmeye başlamıştır. Fakat bu sivilleşme hareketi Milli Birlik Komitesi içindeki reformların asker eli ile yapılmasını isteyen kanat sebebi ile engellenmeye devam etmiştir.

Milli Birlik Komitesi içinde gerçekleşen gruplaşma, 27 Mayıs darbesinden sonra hızlıca oluşturulan bakanlar kurulu, Madanoğlu'nun etkisi ve Gürsel'in bu durumu desteklemesi ile sivillerden oluşmuştur. Hemen ardından kurulan Milli Birlik Komitesinin 38 kişilik kadrosu 21 Haziran'da komisyonlarını kurarak meclis binasında çalışmalarına başlamıştır. Bu durumun yanında Milli Birlik Komitesi ve bakanlar kurulu arasında bağlantı da yok denecek kadar azdır. Alınan bir karar, Milli Birlik Komitesi tarafından yasaya konuyor, bu durumu bakanlar kurulu, halk gibi radyodan haber alıyordu. Kısacası komite ve kabine arasında kabinenin uyarılarına rağmen bağlantı kurulamıyordu (İpekçi ve Coşar, 2010: 267). Asıl kopuş ve kabinenin isyanı ise Darbe sonrasında hazırlanan hükümet programının MBK tarafından dikkate alınmaması yüzünden olmuştur. Bu durum kabinedeki bakanların toplu istifa kararına neden olmuştur. Fakat Amil Artus<sup>4</sup> uyarıda bulunarak önce Gürsel'e konu hakkında bilgi verilmesinin doğru olacağını, Gürsel'in konu hakkında vereceği karardan sonra böyle bir karara varılması gerektiği fikrini savunmuş, bunun üzerine de bakanlar kurulu bu kararı kabul etmiştir.

Bakanlar kurulunun istifa haberini alan Milli Birlik Komitesi acilen toplanmış bu durumun gerçekleşmesi sonucu MBK'nin itibarının halk nezdinde azalacağını, bu bakımdan onlar istifa etmeden komitenin bazı bakanların azledilmesi fikrini ortaya atmışlardır. Görüşmeler o kadar hararetlenmiştir ki, tüm kabinenin azli gibi bir durum oluşmuş bu sefer de komitedeki bazı üyeler bu duruma itiraz etmiştir (Özdağ, 1997: 323). Yapılan tartışmalar sonucu 10 bakanın görevine son verilmiştir. Yeni kabine üyeleri ise

---

<sup>4</sup> İpekçi ve Coşar'ın eserinde kararın oturum başkanı Özdilek tarafından ertelendiğini bildirmiştir. Fakat Ümit Özdağ eserinde kararın Amil Artus tarafından ertelendiği bilgisini vermektedir.

1 hafta sonra seçilecekti (İpekçi ve Coşar, 2010: 268). Bu süre zarfında ise Milli Birlik Komitesinde radikaller ile ılımlılar arasındaki sessiz savaş artık ortaya çıkmıştır. İlimliler hızlıca bir kurucu meclisin kurulmasına karar vermiş, bu konuda Turan Feyzioğlu'nu görevlendirmişlerdir. Kurucu meclis kanununun geçmesi için ise Milli Birlik Komitesi'nin oy birliğinin gerekli olması sebebi ile bir an önce sivilleşme için radikallerin Milli Birlik Komitesinden uzaklaştırılması düşünülmüştür.

Bu gelişme ile halk nezdinde oluşan orduya güven azalmaya başlamıştır. Asker içindeki güç mücadelesinin ülkenin düzluğe çıkmasını engellediği düşüncesi, halk arasında huzursuzluğa neden olacak, aynı zamanda orduda ve üniversitede yapılan tasfiye olayları orduya ilk zamanlar büyük destek veren öğrencinin, üniversitelerin daha sonra çıkarılan basın yasaları ile de basının desteğini çekmesine sebep olmuştur. Referandum sürecinde halk açılan partiler etrafında hızlı biçimde gruplaşmaya başlamış, bu durum da referandum sonuçlarının siyasi olmasına yol açmıştır.

## **2.7. Yassıada Davaları ve Referandum Sürecine Etkileri**

27 Askeri Darbesi sonrasında Referandum sürecine kadar MBK'nın ve içindeki grupların yaptığı siyasi hatalar ülkenin birçok kesimi tarafından eleştirilmiştir. Bu gelişmelere karşı aktif bir direniş yapılmasa da darbe ile gelen askeri yönetime ve aldıkları kararlara karşı hoşnutsuzluğu ilk olarak halk referandum sürecinde göstermiştir. Halkın, Demokrat Parti'nin 1957 ile 1960 arasındaki yönetiminden hoşnut olmaması ve 3 yıllık süreçte birçok kesimden Demokrat Parti'nin tepki alması MBK'nın en önemli kozu olmuştur. MBK, bu kozu yaptığı siyasi hatalar ile elinden kaçırmıştır. Bu hatalardan biri de şüphesiz Yassıada davaları olmuş Yassıada davaları sırasında Adnan Menderes ve Celal Bayar'ın durumu halkta etki yaratmıştır. Yassıada davaları sonrası yapılan referandumda çıkan "Hayır" oyları bunun kanıtı niteliğinde olmuştur.

14 Ekim 1960 tarihinde başlayan davalar 11 ay 1 gün sürmüş ve 15 Eylül 1961'de son bulmuştur. Bu yargılamalar sırasında 6 kişi ölmüştür (Turgut, 1988: 37). Bu yargılamaların en önemli noktası darbenin hukuki olduğunu kanıtlamak çabası, aynı zamanda Demokrat Parti'ye karşı yöneltilen suçların kanıtlanması gayreti olmuştur. Bu yargılamaların içeriğinin yanında referanduma olan etkisi önem arz etmiştir. Yassıada boyunca basılan broşürler ve özellikle propaganda amacı ile yayınlanan "Düşükler Yassıada'da" filmi Demokrat Parti'ye karşı olan kesimin bile acıma duygusunu

kabartmıştır. Dava süreci basın tarafından an be an takip edilmiş ve kamuoyuna yansıtılmıştır. Bu yargılamalar içinde “Köpek Davası”, “Bebek Davası” gibi davalar içi boş ve hukuksuz yargılamalar olarak kalması bakımından halkın gözünde Yassıada davalarının itibarının kaybolmasına yol açmıştır. Bu davalara olan tepki referandum sürecinde alınan olumsuz oylara da yansımıştır (Naskali, 2008 : VII – XI; Naskali, 2014; 667 – 671)

## **2.8. 14’ler Hadisesi ve Kurucu Meclisin Kurulması**

27 Mayıs Askeri Darbesinin başında ortaya çıkan fikir ayrılıkları üniversite ve ordu reformları ile daha da artmış, bu durum reformlara girişmeden hızlı biçimde seçimlere gitmek isteyen ufak grubun tezini güçlendirmiştir. Kurucu meclis çalışmalarına başlamak isteyen grup reformları asker elinden yapmak isteyen grubun muhalefetine uğramış ve aralarındaki ayrışma keskinleşmeye başlamıştır. Aynı zamanda 27 Mayıs’tan bu yana halkın gözündeki MBK’nın eski itibarı kalmamış ve 27 Mayıs heyecanı yavaş yavaş azalmaya başlamıştır (Toker, 1967: 101). Bu durum Cemal Gürsel, Cemal Madanoğlu gibi komutanların artık hızlıca sivil hayata geçme fikirlerini kuvvetlendirmiştir. Alparslan Türkeş, Orhan Erkanlı gibi subaylar ise MBK’nin bir seçim dönemi daha kalmasını öne sürmüşlerdir. Bu iki düşünce etrafında MBK’de bölünmeler başlamış ve iki grup arasında mücadeleye neden olmuştur.

Bu mücadelenin en önemli olayı Eylül ayında MBK’nin 27 Mayıs’ı anlatmak için çıktığı yurt gezileri sırasında Alparslan Türkeş’in Başbakanlık Müsteşarlığından alınması ile radikal grubun paniklemesi olmuştur. Grubun bazı üyeleri hızlıca Ankara’ya dönmüştür. Bu hamle sonrasında iki grubun da üyeleri fikirlerini açık açık beyan etmekten kaçınmamışlardır (İpekçi ve Coşar, 2010: 345). Ekim ayında Yassıada davalarının arifesinde İstanbul’a gelen Orhan Kabibay, Sami Küçük ve Suphi Karaman yaşananları istişare etmişler ve soruna bir çare aramışlardır (Özdağ, 1998: 351). Üç üye aralarında ortak bir karar vermiş, fakat tüm MBK’nin fikrini almak için iki grup arasında dörder kişilik ekipler ile buluşmuşlar ve ortak bir karar almışlardır.

Bu sakin hava Anayasa komisyonunun sert tartışmalar ve tasfiyeler ile geçirdiği anayasa taslağının Cemal Gürsel’e gelmesinden sonra, Anayasa’nın Kurucu Meclis’te geçmesi fikrini benimsenmesi ile tekrar gerilmiştir. Anayasa taslağını uzun tartışmalar ve hatta Tarık Zafer Tunaya’nın tasfiyesinin de yaşandığı karışıklıklar içinde hazırlanmış

ve 18 Ekim’de İstanbul komitesine teslim edilmiştir. Muammer Aksoy ile Orhan Erkanlı taslağı Ankara’ya Cemal Gürsel’e getirmiş Gürsel, Aksoy’a Anayasa taslağının komiteden mi yoksa kurucu meclisten mi geçmesi gerektiğini sormuş Aksoy ise bu soruya kurucu meclis cevabını vermiştir (Özdağ, 1998: 361). Bu cevap üzerine Cemal Gürsel hızlı bir şekilde Kurucu Meclisin kurulması kararını vermiştir. Meclisin kurulmasında gerekli düzenin sağlanması için hazırlanacak anayasa için Ziya Karal, Turan Feyzioğlu, Emin Paksüt’ten oluşan bir kurul oluşturulmuş, bu kurul radikallerin tepkisini çekmiştir. Özellikle Türkeş bu konuda üç ismin de CHP’li olduğunu ve bu üyelere kurulacak kurucu meclisin partizan kimliğinden kopamayacağı yönünde eleştiride bulunmuştur (Türkeş, 1977; 59).

Bu karar komite içinde çetin tartışmalara neden olmuş komite içinde ayrı fikirler seslendirilmeye başlanmıştır. Bu olayla birlikte bardağı taşıran son damla da Ülkü Kültür Birliği olmuştur. Ülkü Kültür Birliği, ülkenin kültürel kalkınmasının hiçbir parti veya ideolojinin etkisinde kalmadan gelişmesi fikrinden ortaya çıkmıştır. Bu teşkilat ile ilgili yasa tasarısı Orhan Erkanlı’ya verilmiş, o da komite sekreteri olduğu için altına imzayı atarak komiteye göndermiştir. Bu gelişmeleri haber alan basın teklife karşı tepki vermiş, basının tepkisi komitenin de dikkatini çekmiştir. Cemal Gürsel’in ve komitenin karara karşı tepkisi kararın geri çekilmesine neden olmuştur. Abdi İpekçi ve Sami Coşar’a göre bu kararda sonradan tasfiye edilecek 14’lerin hiçbir etkisi yoktur bu durum tamamı ile yapılan teklifin ilk başta Erkanlı, daha sonra ise komite tarafından incelenmemesi sebebi ile olmuştur (İpekçi ve Coşar, 2010: 372).

Tüm bu gelişmeler radikallerin ılımlılara, ılımlılarında radikallere karşı kılıçlarını çekmelerine neden olmuştur. Aslında oluşan durumlara baktığımızda karşılıklı kışkırtmalar ve tahrikler komite içindeki güvensizlik ortamını had safhaya çıkartmıştır. Bu sebeple oluşan korku rüzgârı içinde iki taraf da birbirlerini nasıl tasfiye edeceklerini düşünerek plan yapmışlardır. Bu noktada ise önemli olan ilk hangi grubun harekete geçeceği olmuştur. İlk eylem Cemal Madanoğlu ve Sıtkı Ulay’dan gelmiş tasfiye için Cemal Gürsel’e başvurmuş konuşma sonrasında Gürsel harekâtı Madanoğlu’na bırakmıştır (Özdağ, 1998: 369). Madanoğlu, Sezai Okan, Osman Köksal, Haydar Tunçkanat, Mucip Ataklı ve Emanullah Çelebi ile tasfiye listesini hazırlamışlardır.

Planlanan operasyon 12 Kasım gecesi başlamış 13 Kasım sabahında Cemal Gürsel'in tebliği radyoda yayınlanmıştır. Tebliğe göre MBK feshedilmiştir. 17 Kasım günü yayınlanan 126 sayılı kanuna göre 14 subayın<sup>5</sup> affedilerek emekliye ayrıldıkları bildirilmiş aynı tarihli gazetede dışişlerinin ihdas ettiği 14 müşavirliğin açıldığını bildirmiştir (Resmî Gazete, 17 Kasım 1960: 2537). 14 subay olayı ya da 13 Kasım hadisesinin halk üzerinde ve basında yansımaları olduğu gibi ordu içinde de etkisi görülmüştür. Dönemi yaşayanlar anılarında 13 Kasım hareketine yer verirken iki husus üzerinde durmuştur: MBK kan kaybetmeye başlamıştır (Tunçkanat, 1996: 329) ve bu operasyon sonrasında Silahlı Kuvvetler Birliğinin kurulmasını hızlanmış ayrıca Talat Aydemir'in güç kazanmasına neden olmuştur (Çelikoğlu, 2010: 158). Aynı zamanda 22 Şubat 1961 darbe girişiminin ve 21 Mayıs hadiselerinin de tetikleyicisi olmuştur (Altuğ, 2011: 286).

MBK'nin revizyona uğraması sonrasında yeni kurulan MBK hızlı bir şekilde çalışmalara başlamıştır Cemal Gürsel'in 31 Ekim tarihinde Prof. Dr. Turhan Feyzioğlu'ndan Kurucu Meclisin görev ve yetkilerini belirleyecek bir anayasa hazırlamasını istemiştir (Özdağ, 1997: 362). 13 Aralık'ta MBK tarafından kabul edilen 157 ve 158 sayılı yasalarda Temsilciler Meclisi ve Kurucu Meclisinin görevleri üye içerikleri belirtilmiştir (Resmî Gazete, 16 Aralık 1960: 2767). Çıkarılan yasa ile Temsilciler Meclisi oluşmuş, Milli Birlik Komitesi ve Temsilciler Meclisinin ortak çalışması ise Kurucu Meclis çatısı altında yapılmıştır. Kurucu meclisin kanunen görevi, Anayasa ve Yeni Seçim Kanunu'nu en kısa sürede tamamlayarak en geç 29 Ekim 1961 tarihinde iktidarı yeni seçilecek TBMM'ye devredinceye kadar yasama yetkisi ile yürütme organını denetleme yetkisini sürdürmektir.

Kabul edilen kanun sonrasında 6 Ocak 1961'de kurucu meclis açılmış ve bununla birlikte siyasi partilere de izin yolu açılmıştır (Cumhuriyet, 26 Kasım 1960: 1). Sivil hayata geçişin hızlandığı bu dönemde Anayasa hazırlanırken Cumhuriyet Halk Partisi ve Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi haricinde yeni siyasi partiler ortaya çıkmıştır. Siyasi partilerine verilen izin sonrasında 30'a yakın parti kurulmuştur (Yücel, 2006: 37).

---

<sup>5</sup> 14 Subay'ın İsimleri Şöyledir: Fazıl Akkoyunlu, Rıfat Baykal, Ahmet Er, Orhan Erkanlı, Numan Esin, Orhan Kabibay, Mustafa Kaplan, Muzaffer Karan, Münir Köseoğlu, Muzaffer Özdağ, İrfan Solmazer, Şefik Soyyüce, Dündar Taşer, Alparslan Türkeş (Resmî Gazete, 17 Kasım 1960;2537).

## 2.9. Kurucu Meclis'in Anayasa Faaliyetleri ve Anayasa'nın İlanı

6 Ocak'ta açılan meclis hızlı bir şekilde Anayasa ve Seçim yasası üzerinde çalışmalara başlamıştır. Anayasa ve Seçim Kanunu için komisyonlar seçilmiştir. Komisyonun içeriği ise Anayasanın içeriği ve yapısı bakımından önem arz etmektedir, yapılan komisyon seçimlerinde 20 üyeli Anayasa Komisyonu'na 10 temsilci Cumhuriyet Halk Partisinden, 5 temsilci meclisten ve bağımsızlardan da 5 kişiyi gizli oylarla seçmişlerdir. Komisyon başkanı ise Ord. Prof. Enver Ziya Karal olmuştur (Akgün, 2009: 440). Fransız, İtalyan ve Alman Anayasaları ile 1924 Anayasası ayrıca Sıddık Sami Onar ve ekibinin yaptığı İstanbul Anayasa taslağı ile Ankara Üniversitesi Anayasa taslağından da yararlanarak oluşturulan (Akgün, 2009: 440; Weiker, 1967: 85) anayasa taslağı Mart ayında tamamlanmış ve 5 aylık bir süreç sonrasında 27 Mayıs 1961 tarihinde Kurucu Meclis'ten geçmiş, 31 Mayıs tarihli Resmî Gazetede yayımlanmıştır. Kurucu Meclisin kabul ettiği anayasaya halkoyu maddesi getirilerek anayasanın yapılacak referandum sonrası kabul edilmesi belirtilmiştir (Resmî Gazete, 31 Mayıs 1961: 4201).

Konu açısından 1961 Referandumu sürecinde en etkili partiler hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır. Referandum sürecinde etkili partiler, İsmet İnönü liderliğindeki Cumhuriyet Halk Partisi, Osman Bölükbaşı liderliğindeki Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi ile Ragıp Gümüşpala liderliğinde 11 Şubat 1961'de kurulan Adalet Partisi ve son olarak MBK'da bir süre maliye bakanlığı da yapmış Ekrem Alican önderliğindeki Yeni Türkiye Partisi olmuştur.

Türkiye'de 27 Mayıs sonrası genel kanaat, ülkenin hızlı bir biçimde sivil hayata geçmesi aynı zamanda 1957 – 1960 arasında yaşanan ekonomi dahil birçok soruna çarenin asker tarafından bulunması olmuştur. Darbe sonrası MBK içinde yaşanan güç mücadelesi ve MBK kararları halkın güvenini sarsmıştır. Bu sebeplerden dolayı halk siyasi hayatın bir an evvel başlamasını istemiştir. 14ler olayından sonra MBK içinde kalan ılımlı grup hızlıca sivil hayata geçebilmek için Temsilciler Meclisi ve MBK'nin ortak çalışması ile kurulacak olan kurucu mecliste anayasa ve seçim hazırlıklarına başlamıştır. Bu sürece gelene kadar halk tekrar siyasallaşmaya başlamıştır ki bu konuda şüphesiz Yassıada davaları ve Yassıada süreci etkili olmuştur. Ülkenin durumunu gören halk DP'lilere yapılan muameleyi kabul edememiştir. Kurucu Meclisin göreve başlaması aynı zamanda siyasi partilerin de faaliyete başlaması demek olmuştur ki, referandum

sürecine yaklaşıırken kurulan ve var olan siyasi partiler MBK'nın gölgesi altında mücadeleye başlamışlardır.

1960 Darbesi sonrası Demokrat Parti iktidarına son verilmiş ve çıkarılan tebliğ ile tüm partilerin ocak ve bucak teşkilatları kapanmıştır. MBK yönetimi darbenin Demokrat Parti'ye karşı olmadığını açıklasa da 29 Eylül 1960 tarihinde Demokrat Parti'nin Büyük Kongresini zamanında yapmaması neden gösterilerek Asliye Hukuk Mahkemesince kapanmıştır. 27 Mayıs öncesinden geriye sadece CHP ve CKMP kalmıştır. Kurucu Meclisin kabulü ile siyasi faaliyetlere izin verilmiş ve bu doğrultuda yeni siyasi partiler kurulmuştur. Bu partiler 27 Mayıs sonrası maliye bakanlığı yapan Ekrem Alican liderliğindeki Yeni Türkiye Partisi (YTP), ordudaki tasfiye sonrası siyasete atılan emekli genelkurmay başkanı Ragıp Gümüşpala liderliğindeki Adalet Partisi (AP) ile fazla etkili olmakla birlikte Kemalist Gençlik Partisi, Güven Partisi, Türkiye İşçi Partisi, Muhafazakar Parti, Sosyalist Parti, Memleketçi Parti'dir.<sup>6</sup> Bu bakımdan kapatılmayan siyasi faaliyetlerine verilen izinden sonra devam eden CHP ve CKMP'nin karşısında bulunan iki güçlü parti olan AP ve YTP hakkında bilgi verilmesi referandum sürecini anlamak için önem arz etmektedir.

## **2.10. Adalet Partisi ve Yeni Türkiye Partisi'nin Siyasi Hayatına Başlaması**

11 Şubat 1961 tarihinde Ragıp Gümüşpala önderliğinde Adalet Partisi kurulmuştur. 29 Eylül 1960 tarihinde kapanan Demokrat Parti'nin tabanı, CHP hariç diğer tüm partiler tarafından hedeflenmiştir. Adalet Partisi, eski DP'lileri ve yeni şahsiyetleri bünyesine katmış ve DP tabanını kendi partisi etrafında toplamayı amaçlamıştır. Partinin kuruluş hazırlığını 1960 yılına kadar uzandığını belirtmek mümkündür. MBK'nın darbe sonrası çok ses getiren ordudaki tasfiye hareketi sonrası emekliye ayrılan Genelkurmay Başkanı Ragıp Gümüşpala İzmir'de muhalif bir parti için temaslara başlamıştır ve nihayet 11 Şubat 1961'de Adalet Partisini kurmuştur (Akkuş, 1989: 50). Parti için Weiker'in deyimi ile "*Eski oylara, taze çerçeve*" olan bir parti şeklini almıştır (Akkuş, 1989: 50). Referandum sürecinde etkinliği artacak olan Adalet Partisi gerçekten de Demokrat Parti'nin siyasetten çekilmesi ile temsilcisz kalan kitlesini kendisine çekmeyi başarmıştır. Parti kurucuları Ragıp Gümüşpala, Mehmet Yorgancıoğlu, Necmi Öktem, Cevdet Perin, Şinasi Osman, Tahsin Demiray, Kamuran

<sup>6</sup> Kurulan bu partiler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yücel, Serhan, Türkiye'nin Siyasal Partileri (1859 – 2006), Alfa Yayınları, 2006.

Evliyaoğlu, Ethem Menemencioglu, İhsan Ünal, Muhtar Yazır ve Emin Acar'dır (Yücel, 2006: 38). Bu kadroda Şinasi Osman, Necmi Öktem ve Ragıp Gümüşpala emekli olmuş askerlerdir bu bakımdan Adalet Parti'nin kuruluşunda yapılan tasfiye hareketinin etkisini görmekteyiz (Akkaş, 1989: 51).

Kurulan bir diğer önemli parti ise Ekrem Alican'ın önderliğinde Yeni Türkiye Partisi (YTP) olmuştur. Ekrem Alican, Demokrat Parti döneminde parti içindeki İspat Hakkı konusu sebebi ile partiden ayrılıp Hürriyet Partisi'nin içinde görev almış Demokrat Parti'nin liberal kanadını temsil etmekte idi. 1958 yılında Hürriyet Partisi CHP ile birleşmiş ve siyasi hayatına son vermiştir. 27 Mayıs sonrası kurulan kabinede Maliye Bakanı olarak görev alan Ekrem Alican'ın başkanlığındaki partinin kurucuları arasında Prof. Cahit Talas, Prof. Aydın Yalçın, Hikmet Belbez, İrfan Aksu, Raif Aybar, Hasan Kangal, Sırrı Öktem ve Dr. Esat Eğilmez yer almıştır. YTPde AP gibi Demokrat Parti tabanını kendine kanalize etmeye çalışmış, fakat Ekrem Alican'ın Demokrat Parti'den ayrılması daha sonra 27 Mayıs darbesinde bakanlık yapması gibi nedenlerden dolayı DP tabanının desteğini alamamıştır.

Bu çalışmada, 1961 referandumu sürecinde yaptığı faaliyetleri hakkında yer alan partiye 1961 genel seçimlerinde özellikle Celal Bayar'ın AP tarafına yönelmesi sonrası Demokrat Partililerin ilgisi azalacak ve YTP oy kaybederek etkisiz bir parti olarak 1973 yılında kendini feshedecektir (Yücel, 2006: 40).

### **2.11. Milli Birlik Komitesi ile Siyasi Partilerin Durumu ve Referandum Propagandalarına İzin Verilmesi**

Kurucu Meclisin Anayasa'yı referandum maddesi ile kabul etmesi sonrası tüm siyasi partiler ve MBK, referandum propagandası için hazırlıklara başlamıştır. Basının ve kamuoyunun genel kanısı tüm partilerin referanduma evet diyeceği yönünde olmuştur. MBK partilerin referandumu siyasallaştırmadan propaganda yapmaları için demeçler vermiştir. 1961 referandumu Türkiye'deki referandumların ilki olmakla birlikte diğer referandumlara nazaran fikir hürriyetine izin vermiş gibi görünmekle birlikte anayasaya hayır diyen bir fikre de sıcak yaklaşmamakta ve üstü örtülü bir baskı uygulamaktadır. Bu sırada MBK içinde tekrar bir ayrılık dillerde dolaşmaya başlamıştır. Darbenin başından beri en etkin isimlerinden biri olan Cemal Madanoğlu istifasını istemiş, fakat Gürsel bu istifayı reddetmiştir.

Bu manzara içinde partiler il teşkilatlarına gezilerde bulunarak partilerinin bölgelerdeki durumlarını kontrol etmeye ve propagandanın serbestliğini beklemeye başlamıştır. Bu süreç içinde ise siyasi partilerin birbirlerine karşı eleştirilerde bulunmaya başlamışlar ve siyasi atmosfer gerilmiştir. Özellikle YTP – CHP ile YTP – CKMP arasında sert söz düelloları yaşanmış, MBK ve özellikle Cemal Gürsel ve Cemal Madanoğlu bu konuda partileri üstü kapalı bir şekilde eleştirmiş siyasi ortamı gerginleştirecek herhangi bir girişimde bulunulmamasını istemiştir (Akşam, 22 Haziran 1961: 1). 21 Haziran’da referandum tarihini 9 Temmuz Pazar olarak bildiren MBK 22 Haziran’da propaganda ya müsaade etmiş ve seçim atmosferine giriş yapılmıştır.

Siyasi faaliyetlere izin veren Milli Birlik Komitesi anayasayı referandum şartı ile kabul etmesi kararı sonrası il ve ilçe teşkilatlarını hazırlayan partilere 22 Haziran itibarı ile propaganda faaliyetlerine izin vermiştir (Cumhuriyet, 23 Haziran 1961: 1). Propaganda faaliyetleri meydan mitingleri hatiplerin meydanlarda hitapları ve radyo konuşmaları olarak belirlenmiştir. Yapılacak faaliyetlerde dini istismar edilmemesi şartı konmuştur.

Radyo konuşmaları 28 Haziran Çarşamba günü başlamış ve 5 Temmuz’da sona ermiştir (Akşam, 28 Haziran 1961: 1). Radyo konuşması yapan partilere baktığımızda toplam 10 parti radyo ile referandum propagandası yapmıştır.<sup>7</sup> Memleketçi Parti hariç diğer tüm partiler 3 kez toplamda 40 dakika konuşma yapmışlardır. 9 Temmuz tarihine kadar Milli Birlik Komitesi’nin, siyasi partilerin ve basının yaklaşımı referandum kararını ve oy oranlarını etkilemiştir.

## **2.12. Milli Birlik Komitesinin Referandum Faaliyetleri**

27 Mayıs’ın mimarı olan Milli Birlik Komitesi referandum için yoğun bir propaganda faaliyetine girişmiştir. 21 Haziran’da Milli Birlik Komitesi hazırlanan anayasanın halkoyuna sunulmadan önce “halkın eğitilmesini sağlamayı amaçlayan” tamim ile İnkılabı Yayma Komisyonu ile İstanbul ve İzmir radyolarını görevlendirmiştir (BCA, [21.06.1961]: 30.01.0.0, 33.198.3;1). Aynı şekilde köy okullarında görev alan öğretmenlerin de köylerde yeni anayasanın tanıtılmasında görevlendirilmesine karar verilmiştir. Köylere dağıtılacak broşürlerin İnkılabı Yayma Komisyonu tarafından

---

<sup>7</sup> Bu partiler: Cumhuriyet Halk Partisi, Cumhuriyetçi Millet Köylü Partisi, Adalet Partisi, Yeni Türkiye Partisi, Kemalist Gençlik Partisi, Güven Partisi, Türkiye İşçi Partisi, Muhafazakâr Parti, Memleketçi Parti, Sosyalist Parti.

kontrol edilmesini, ayrıca gazetelerin de sıklıkla köşe yazılarında ve manşetlerinde anayasa ile ilgili yazılara ve haberlere yer verilmesi istenmiştir (BCA, [21.06.1961]: 30.01.0.0, 33.198.3;3).

Yeni anayasayı vatandaşlara tanıtmak amacıyla 15 kişilik MBK kadrosu 50 vilayet dolaşp 9300 kilometre mesafe kat etmeyi, 5 Temmuz'da gezilerini sonlandırıp 8 Temmuz'da Ankara'ya dönmeyi planlamışlardır (Cumhuriyet, 1 Temmuz 1961: 2). 1 – 5 Temmuz arasında 67 vilayet dolaşmış ve anayasa ile ilgili halkla konuşmalar yapmıştır (Koçak, 2010: 1105 – 1111). Bu konuşmaların yanında Milli Birlik Komitesi'nin bünyesinde kurulan İnkılabı Tanıtma ve Yayma Komisyonu da anayasaya evet denmesi için broşürler ve bildirimler dağıtmıştır. Bu broşürler içinde “Anayasa Konusunda Köylü Kardeşlerle Sohbet” adlı broşürde anayasanın yapım sürecine değinmiş aynı zamanda içindeki kişi dokunulmazlığı ve ispat hakkından bahsetmiştir (MBK 27 Mayıs İnkılabını Yayma ve Tanıtma Komisyonu, 1961: 1).

Bir başka broşür olan “Köylülerimiz ve Anayasa” adlı broşürde de anayasaya “Evet” propagandası yaparken köylünün kazandığı haklardan bahsetmektedir (MBK 27 Mayıs İnkılabını Yayma ve Tanıtma Komisyonu, 1961: 1). Anayasanın işçiler üzerindeki haklarının üstünde durduğu ve bu sebeple işçilerin de referanduma “Evet” demelerini teşvik edici bir kitapçık da çıkarılmıştır (MBK 27 Mayıs İnkılabını Yayma ve Tanıtma Komisyonu, 1961: 1). Milli Birlik Komitesi, 9 Temmuz'a kadar olan süreçte sadece İnkılabı Yayma ve Tanıtma Komisyonu ve radyolar aracılığı ile anayasayı anlatmamış, aynı zamanda diğer partiler hakkında da istihbarat toplamıştır. Emniyet Genel Müdürlüğü'nün topladığı 6 Temmuz'da verilen raporlarına göre Demokrat Parti'nin devamı olarak nitelendirilen Adalet Partisi'nin özellikle Ege bölgesinde faaliyette bulunduğunu bu bölgede de İzmir ve Manisa'da etkili olduğunu bildirmekle birlikte Adalet Partisi'nin propaganda süreci hakkında bilgi vermektedir. (BCA, [06.07.1961]: 30.01.1.1, 134.874.08;2).

Adalet Partisi'nin özellikle Ege bölgesinde yaptığı faaliyetin amacını genel seçimi ertelemek aynı zamanda tüm dünyaya Türkiye'de bir muhalefetin olduğunu göstermek olduğunu belirten raporda, diğer partilerin özellikle YTP, CHP ve CKMP'nin bu bölgede söyledikleri gibi etkili olmadıklarını belirtmiştir. (BCA, [06.07.1961]: 30.01.1.1, 134.874.08;3). Aynı raporda doğu bölgesinin faaliyetlerine de değinmiş, özellikle bu

bölgede Yeni Türkiye Partisi'nin etkili olduğunu, bununla birlikte Adalet Partisi'nin bu bölgede herhangi bir etkinliğinin bulunmadığını fakat eğer bir şekilde teşkilatlanırsa YTP'nin yerini alacağını açıkça bildirmiştir. Bu bölgede genellikle peygamber soyundan geldikleri iddia edilen şeyhlerin etkisinin olduğu bu kişilerin referandum sürecine etki edeceğini bildirmiştir (BCA, [06.07.1961]: 30.01.1.1, 134.874.08;26).

Cemal Gürsel referandum hakkında “Evet” demeçleri vermiştir. Aynı zamanda Adalet Partisi'nin “Hayır” oyu vereceğine dair aldığı bilgiler üzerine referandum sürecinde AP üzerinde eleştirilerini yoğunlaştırmıştır Anayasanın nizami düzene geçilmesi için kabul edilmesini söylemiştir (Akşam, 5 Temmuz 1961: 1). Genel olarak MBK'nin faaliyetlerine baktığımızda sadece “Evet” oyu için propaganda yapmamış bununla birlikte Türkiye'deki eski Demokratların durumunu ve Adalet Partisi'nin faaliyetlerini incelemiştir.

### **2.13. Cumhuriyet Halk Partisi'nin Referandum Faaliyetleri**

Milli Birlik Komitesi ve Cumhuriyet Halk Partisi referandum sürecinde “Evet” oyu için çok yoğun çaba harcayacaklardır. Bu hazırlığın bir diğer sebebi ise referandumun hemen ardından yapılacak olan genel seçimin bir provası mahiyetinde olmasıdır. Tüm CHP üyeleri bu durumun farkında olarak referandum programlarına başlamışlardır. Anayasanın yayınlanmasının ardından teşkilatlarını hazırlamaya çalışan Cumhuriyet Halk Partisi, teşkilat toplantıları sırasında daha propaganda izni verilmemesine rağmen anayasaya “Evet” denilmesi gerektiğini bildirmiştir. Cumhuriyet Halk Partisi referandum için düşüncelerini yansıtan bir bildiri yayınlamıştır. Bildiride:

*“Kabul edilen anayasa üzerinde siyasi partilerin ve bağımsızların ittifak ettikleri milli bir eser vasfını taşımaktadır. Cumhuriyet Halk Partisi bu anayasada, yıllardan beri programı ve ilk hedefler beyannamesi ile aziz milletimize vadettiği bütün prensiplerin ve müesseselerin yer aldığını görmekte bahtiyardır”*

şeklinde yaptığı beyanda bulunarak anayasaya “Evet” yönünde oy kullanacağını belirtmiştir (Cumhuriyet Halk Partisi İstanbul İl İdare Kurulu, 1961: 8). Cumhuriyet Halk Partisi Çorum'dan 13 Haziran'da başlayan İl Gençlik Kongrelerinde Temmuz'da yapılacak Anayasa referandumunu için “Yeni Anayasamızı Tanıtmak” ve “Anayasaya Evet” kampanyasına başlamıştır. Buradan da Karadeniz bölgesine doğru program devam etmiştir (Ulus, 13 Haziran 1961: 5). Radyo konuşmasında ise Turan Feyzioğlu:

*“Gerçekleşmesini ülkü edindiğimiz bütün temel müessese ve hakların yeni anayasada yer aldığına inanıyoruz”*

şeklinde beyanatında yaptığı radyo konuşmasında özellikle yıllardan beri mücadele ettikleri kişi hak ve özgürlüklerinin ayrıca şahıs mesken dokunulmazlığını anayasa ile sağlanacağını bu sebeple anayasaya “Evet” oyunun kullanılmasını istemiştir (Cumhuriyet, 1 Temmuz 1961: 5).

İsmet İnönü ise 3 Temmuz’da Taksim’de büyük bir miting düzenleyerek halkı anayasaya “Evet” demeye davet etmiştir. Davet esnasında yaptığı konuşma genel bağlamda geçmiş iktidarı eleştirmiş ve oluşan tüm olaylar zincirinin suçlusunun düşük iktidar olduğunu ülkeyi bu durumdan askerin kurtardığını söylemiştir. Yani darbenin meşruluğunu dile getirerek bundan sonraki adımın sivilleşme olacağını, dolayısıyla anayasaya “Evet” denmesini istemiştir (Cumhuriyet, 4 Temmuz 1961: 5).

#### **2.14. Adalet Partisi’nin Referandum Faaliyetleri**

Adalet Partisi için emniyet genel teşkilatının MBK için hazırladığı raporda halk arasında eski Demokrat Parti’nin devamı şeklinde düşüncenin hâkim olduğunu bildirmekle birlikte gerçekte de birçok eski Demokrat Partili’yi içinde bulundan bir parti olmuştur. Partinin lideri konumundaki Ragıp Gümüşpala da MBK’nın orduda tasfiye hareketine maruz kalmış bir genelkurmay başkanı olarak dikkat çekmiştir. Bu süreçte Adalet Partisi’nin ilk seçim sınavı 9 Temmuz 1961 referandumu olmuştur.

Adalet Partisi kuruluş mantığı ve süreci olarak MBK’nın sürekli kontrol altında tutmaya çalıştığı bir parti olacaktır. Hem eski demokratların Adalet Partisi’ne duyduğu ilgi hem de liderinin eski bir genelkurmay başkanı olması ve içinde MBK’nın emekli ettiği subayların da bulunması sebebi ile MBK gözlerini AP’den ayırmamıştır. Bu bakımdan özellikle partilerinin kapatılma tehlikesi sebebi ile AP’nin sürekli üst kademesinin anayasa için “Evet” oyu kullanacağını söylemiş, fakat teşkilatları propagandacıları üst kademedен farklı konuşarak kesin bir politika izlememişlerdir. Adalet Partisi ilk beyanatını 26 Haziran 1961 tarihinde Anayasanın noksanlıklarının veya fazlalıklarının olduğunu devlet başkanının da aynı fikirde olduğunu belirterek dönemin şartlarına en uygun halde hazırlanan anayasaya destek vereceğini fakat son sözün halka ait olduğunu belirtmiştir. Bu konuşmanın yanında dikkat çeken diğer bir husus ise konuşması esnasında anayasayı seçim sonrası başa gelecek iktidarın renklendireceği

şekillendireceği yönünde bir beyanat vermesi olmuştur (Son Havadis, 27 Haziran 1961: 1). Bunun yanında Adalet Partisi'ne Demokrat Parti'den miras kalan teşkilatı da birçok bölgede güçlü faaliyetlerde bulunmuştur. Özellikle halkın içine Mrs.Referandum, Hayırda Hayır vardır sloganları ile anayasa için hayır oyları toplayan teşkilat başarı sağlamıştır.

Referandum sürecinde Adalet Partisi'nin en güçlü kalesi Ege bölgesi olmuştur. Bu bakımdan Adalet Partisi referandum için yurt gezilerine Ege bölgesinden başlamış Ragıp Gümüşpala birçok Ege iline geziler düzenlemiş ve birçok ilde yoğun tezahüratlarla karşılanmıştır. İzmir'den başlayan Ragıp Gümüşpala Manisa, Aydın ve Denizli'de de konuşmalar yapmıştır (Son Havadis, 3 Temmuz 1961: 1). Konuşmalarında genellikle muhalefet partilerinin ithamlarına karşı cevap vermiştir. Radyo konuşması dahil Ragıp Gümüşpala'nın demeçleri incelendiğinde aslında kamuoyundaki siyasi rekabeti canlandırmaya uğraştığı görülmektedir. Özellikle CHP, CKMP'nin Adalet Partisi'ne karşı takındığı tavır halkın Adalet Partisi'nin Demokrat Parti'nin devamı şeklindeki düşüncesini desteklemiş ve Adalet Partisi bu durumdan yararlanmıştı. Bu bakımdan Ragıp Gümüşpala genellikle konuşmalarında partilerine muhalefet eden siyasi partilere eleştirilerini esirgememiştir.

4 Temmuz'da Milas'ta büyük bir coşku ile karşılanan Gümüşpala, burada da partisine karşı yapılan eleştirilere ve Ahmet Çiftçi ile ilgili hadiseleri partisine karşı kullanan CHP ve CKMP'nin yorumlarına cevap vermiştir (Son Havadis, 5 Temmuz 1961: 7). Adalet Partisi referandum sürecinde şiddetli bir evet kampanyası yapmamış bunun yanında hayır kampanyasını da bir o kadar gizliden yapmaya çalışmıştır. Genel siyasi atmosfere baktığımızda referandumdaki hayır oylarına Adalet Partisinin etki ettiği görülmüştür. Fakat burada dikkat edilecek husus Adalet Partisinin bu süreç içinde yaptığı gizli hayır kampanyasının yanında Adalet Partisi'ne karşı duran CHP, CKMP ve YTP'nin hücum etmesi 1957'den beri Demokrat Parti'yi destekleyen tabanın büyük çoğunluğunun Adalet Partisi'ne kaymasına ve bu kesimden de birçoğunun hayır oyu kullanmasına neden olmuştur. Bu gelişmelerin takip ettiği 1961 genel seçimleri ve daha sonrası için Adalet Partisi'nin referandum sürecinde yaptığı propaganda faaliyetleri ileriye bir yatırım olarak görülmüştür.

## **2.15. Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi'nin Referandum Sürecindeki Faaliyetleri**

Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi referandum sürecinde Cumhuriyet Halk Partisi gibi darbe öncesi kapatılmayan bir parti olsa da çok etkili olamamıştır. Bunun yanında seçim sürecine girerken CKMP eski demokratların oylarına da talip olmasına rağmen (Kudret, 25 Haziran 1961: 1) 27 Mayıs sürecinde askerinin yanında bulunması partiye halkın pek yanaşmamasına sebep olmuştur. Hedefine daha çok Adalet Partisi'ni almakla birlikte bunun en önemli nedeni partisiz kalan Demokrat Parti tabanını Adalet Partisi'nin etki altına alması olmuştur.

Diğer partiler gibi il ve ilçe teşkilatlarını tamamlayan CKMP referandum sürecinde “Evet” kampanyasını yürüten önemli partilerden biri olmuştur. CKMP lideri Osman Bölükbaşı teşkilatlarını teftiş etmiş ve gittiği her bölgede konuşmalar yapmıştır. Erzurum'da konuşma yapan Bölükbaşı 1924 Anayasası'nın, halkın hak ve hürriyetine karşı yapılacak tecavüzleri engelleyecek mahiyette olmadığını bu sebeple yeni yapılan anayasanın bu konunun üzerinde durarak kişi hak ve özgürlüklerini güvence altına aldığını belirtmiş ve anayasayı methetmiştir (Tercüman, 26 Haziran 1961: 1). Osman Bölükbaşı birçok şehirde yaptığı konuşmalar ile anayasa için destek istemiştir. 3 Temmuz'da Nevşehir'de, 4 Temmuz'da ise Yozgat'ta bir konuşma yapan Bölükbaşı, 180 yıllık hürriyet mücadelesinin hukuki ayağının sona erdiğini söylemiş, anayasayı öven konuşmalar sonunda genellikle Adalet Partisi'ni eleştirmiştir.

CKMP'nin yaptığı radyo konuşmalarında genel olarak anayasanın içeriği övülmüş ve tartışma konusu olan “Sosyal Devlet” anlayışının “Sosyalist Devlet” ile karıştırılmaması gerektiği bildirilerek halkın ihtiyacına cevap verecek olan bu anayasanın kabul edilmesini istemiştir (Tercüman, 4 Temmuz 1961: 1).

## **2.16. Yeni Türkiye Partisinin Referandum Sürecindeki Faaliyetleri**

Yeni Türkiye Partisi Ekrem Alican'ın liderliğinde referandum sürecinde yarışa girmiştir. Burada önemli olan nokta Adalet Partisi ve Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi gibi Yeni Türkiye Partisi'nin de ilk hedefi partisiz kalan demokrat tabanı kendi partisine çekmekti fakat bu noktada parti pek etkili olamadı. Bunun en büyük sebebi Ekrem Alican'ın Demokrat Parti döneminde Demokrat Parti'den ayrılıp Hürriyet Partisi'ni kurması ve 27 Mayıs sürecinde ise maliye bakanlığı gibi kademelerde görev alması olmuştur. Özellikle Burdur ve Doğu Anadolu bölgelerinde etkisini göstermiştir. Ege

Bölgesinde ise Adalet Partisi sebebi ile pek faaliyet gösterememiştir (BCA, [06.07.1961]: 30.01.1.1, 134.874.08).

Diğer partiler gibi Yeni Türkiye Partisi de il ve ilçe teşkilatlarını ve gençlik teşkilatlarını düzenlemek amacı ile siyasi propaganda serbest bırakılmadan önce birçok yerde anayasayı destekleyecek, 27 Mayıs'ı savunacak konuşmalar yapmıştır 17 Haziran'da propaganda kurulunu toplayan Ekrem Alican, kurul ile referandum sürecinde yapılacak miting ve propaganda sürecini planlamışlardır. Bu süreç için önemli bir hadise ise Çankırı'da meydana gelmiştir. Şabanözü'nde YTP'li Sadık Perinçek<sup>8</sup> ve Mithat San<sup>9</sup> CHP'li teşkilat üyeleri tarafından saldırıya uğramıştır. Bu olayı önemli kılan nokta ise siyasi havanın tekrar nasıl keskinleştiğine bir kanıtı olmasıdır (Öncü, 20 Haziran 1961: 1).

20 Haziran'da Kayseri'de konuşan Ekrem Alican, anayasanın antidemokratik uygulamaları engellemek için hazırlanmış bir anayasa olduğunu belirtmiş ve kalabalığa referandumda anayasanın çoğunlukla değil ittifakla kabul edilmesini arzu ettiğini söylemiştir. 28 Haziran'da yaptığı radyo konuşmasında ise Türk Demokrasinin gelişimini açıklamış ve yeni anayasa ile bilgi vererek anayasaya "Evet" oyu arzusunu bir kez daha tekrarlamıştır (Öncü, 29 Haziran 1961: 5). Son radyo konuşmasında ise 1924 Anayasası ile 1961 Anayasası arasında mukayese yapan Ekrem Alican, aynı zamanda genel seçimlere değinmiş iktidar ve devlet yönetim yarışının daha çetin olacağını belirtmiştir (Öncü, 4 Temmuz 1961: 1).

## **2.17. Basının Referandum Sürecinde Faaliyetleri ve Yaklaşımı**

27 Mayıs darbesi sonrası darbe ve Yassıada'dakilerin durumları hakkında halka karşı kışkırtıcı veya darbenin maneviyatına zarar verecek yayınlar haricinde MBK basına karşı ılımlı davranmaya çalışmıştır. Basın ise bu konulara genellikle temkinli

---

<sup>8</sup> Sadık Perinçek: 1915 yılında Erzincan'ın Refahiye ilçesinde doğmuştur. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesini bitirmiştir. Hatay ve Diyarbakır'da Hâkim Yardımcılığı, Cumhuriyet Başsavcı Yardımcılığı görevlerinde bulunmuştur. I. (XII), II(XIII) ve III. (XIV) Dönem Erzincan Milletvekilliği yapmıştır. (Ayrıntılı Bilgi için bkz. Türkiye Büyük Millet Meclisi (2010), TBMM ALBÜMÜ C.2, Ankara: Gökçe Ofset)

<sup>9</sup> Ahmet Mithat San: Gaziantep Nizip doğumludur. Almanya Thüringen Eyaleti Bad – Sulza Mühendislik Okulu Elektrik Mühendisliği Bölümünden Mezun Oldu. IX. Dönem Bursa Milletvekilliği yapmıştır. (Ayrıntılı Bilgi için bkz. Türkiye Büyük Millet Meclisi (2010), TBMM ALBÜMÜ C.2, Ankara: Gökçe Ofset)

yaklaşmıştır. Basının referandum sürecinde tutumu iki kademeli olarak incelenmelidir. Referandum öncesi ve referandum sonrası basının tutumu ve davranışı farklı olmuştur.

Özellikle basın, anayasanın hazırlanması sırasında anayasa içeriğinde “Milliyetçilik” ve “Sosyal Devlet” kavramlarını eleştirmiş ve bu konular farklı fikirleri savunan basın arasında atışmalara yol açmıştır. Fakat her zaman bu tartışmaların dozunu MBK kontrol etmiştir. Tercüman gazetesinde yazan Ahmet Kabaklı'nın makalesinde anayasanın sosyal, laik olmasının yanında milliyetçilik umdesinin de olmasının gerekliliği savunulmuştur (Tercüman, 1 Nisan 1961: 2).

Genellikle herhangi bir siyasi partiye destek veren gazeteler referandum sürecinde desteklediği partinin referandum programlarını ayrıntısı ile sayfalarına taşımıştır. Bununla birlikte birçok gazete seçmenleri, Anayasa için “Evet” demeye davet edecektir. Bu konuda Son Havadis gazetesi ve Düşünen Adam dergisi ise Adalet Partisi'nin referandum politikasının bir yansıması olmuş, referandumda “Evet” veya “Hayır” oy kararının halkta olduğunu dile getirmiştir. Referandum sürecinde bazı gazeteler destekledikleri partilerin sözcülüğünü yapmışlar, herhangi bir partiye destek vermeyen gazeteler ise süreç içinde Anayasayı desteklemekle yetinmişlerdir.

Bu dönemde basında bir diğer dikkat çekici husus referandum oylamasında etkilemek için kulaktan kulağa dolanan yalan haberler ve asılsız bilgilerin dönmesi olmuştur. Akşam gazetesinde Vecihi Ünal'ın yazısında bu konu ile ilgili “Mister Referandum” yazısı dikkat çekmiştir. Yazının aktardığına göre “Mister Referandum adında bir gavur ülkemize gelecek, ülkeyi yönetecek” şeklinde bir bilginin kulaktan kulağa yayıldığını eleştiren yazar, referandum kelimesinin açıklanmasını ve halkın bu yanlış bilgilere kanmaması gerektiğini belirtmiştir (Akşam, 18 Haziran 1961: 2). Yine aynı yazar yazdığı bir diğer makalede bir başka yanlış bilginin süreci etkilediğini belirtmiştir. Bu yazıda da eğer referanduma “Evet” denirse Menderes'i asmak “Hayır” denir ise Menderes'in idamını engellemek anlamına geldiği gibi bazı rivayetlerin kulaktan kulağa dolaştığını belirtmiş ve bu durumu eleştirmiştir. Bu iki konuda söylediği fısıltı gazetelerinin kaynağının Adalet Partisi olduğunun İçişleri bakanlığının raporlarında yazılmış olduğunu ifade etmiştir.

Basın, referanduma yaklaşırken tarafını artık belli etmeye başlamıştır. Özellikle ısrarla “Evet” oylarına destek veren kesimin “Hayır” oylarına karşı ise sert ithamları

başlamıştır. Bu ithamlara karşı ise tepkiler yine basın yolu ile yapılmıştır. Son Havadis Gazetesinde yayınlanan yazıda “Evet” kadar “Hayır” oylarının da kanuni bir hak olduğunu belirtilmiştir (Son Havadis, 30 Haziran 1961: 1).

### **2.18. Referandum Günü 9 Temmuz 1961**

9 Temmuz sabahı beşten akşam yediye kadar oy kullanmaya uygun her birey oylarını kullanmaya başlamıştır. Bu süreç sırasında oy oranlarında gözle görülür bir fark olacağına düşünen MBK ve “Evet” oylarını destekleyen kesim, bu bakımdan Evet – Hayır oylarından öte katılım oranını önemsemişlerdir. Bu oylama, tarihimizdeki ilk referandum olmasının yanında askerin oy kullanma hakkına sahip olduğu ilk seçimdir. Devlet Başkanı Cemal Gürsel oyunu Çankaya ilkokulunda, İsmet İnönü Tepe İlkokulunda, Osman Bölükbaşı Emek Mahallesi 344 numaralı sandıkta, Ekrem Alican Küçükesat'ta 242 numaralı sandıkta, Ragıp Gümüşpala ise İzmir'de oylarını kullanmıştır (Son Havadis, 10 Temmuz 1961: 1). Oyunu kullanan devlet başkanı Cemal Gürsel gazetecilerin sorularını cevaplamıştır (Cumhuriyet, 10 Temmuz 1961: 5). Aynı şekilde İsmet İnönü'de oyunu kullanmak üzere okula gelmiş ve gazetecilere “*Vazifemizi yaptık memnuniyetle ve gönül rahatlığı ile gidiyoruz.*” şeklinde demeç vermiştir. Osman Bölükbaşı ve Ekrem Alican'da oy kullandıktan sonra kullandıkları oyların rengini beyan etmişlerdir. Milli Birlik Komitesi üyeleri de oylarını erken saatte eşleri ile kullanmışlardır. Cemal Gürsel gibi ilk kez oy kullanan MBK üyeleri beyanatlar vermiştir.

Seçim günü bazı itirazlar ve şikayetler olmuştur. Özellikle sonradan da konuşulmuş olan seçmen, kütüklerinde isimleri bulunmayan yaklaşık %30'u bulan seçmen seçim kurullarına başvurmuş kurul önlerinde izdiham oluşmuştur. Yine oylama sırasında “Evet” pusulalarının yetmemesi söz konusu olmuş ilgili kurumlardan pusula temin edilmiştir. Seçim yerlerinin halkın ikametgahından uzak olması ve bazı seçmen kartlarında sandık yerlerinin yazılmaması vatandaşın mahalle mahalle dolaşmasına neden olmuştur.

Saat akşam yedide biten oy verme işleminin sonunda %61 Evet, %38 Hayır sonucu çıkmış, katılım ise %81 olmuştur (TUİK, 2008: 2). Sonuçlar ülkenin seçime ilgi gösterdiğini göstermekle birlikte %38'i “Hayır” oyunu seçim öncesi oluşan siyasallaşmanın bir sonucu olarak yorumlamak doğrudur. Bunlarla birlikte 9 Temmuz tarihine kadar gerçekleşen hadiseler Yassıada süreci ve güç mücadeleleri halkın gözünde

darbeyi yapan kesim olan üniversitenin, askere karşı tepkileri de neden olmuştur. Tüm bu gelişmeler “Hayır” oylarına artı olarak yansımıştır.

Yapılan referandum siyasi açıdan birçok sorunun cevabı niteliğinde olmuştur. Bu bakımdan 1961 genel seçimlerinin gölgesinde kalmışsada, 1961 genel seçiminin bir provası niteliğinde olmuştur. Özellikle CHP ve MBK için referandum sonuçları, çizecekleri yol haritası için ilk gerçek veri niteliğinde olmuştur. Aynı zamanda bir yıllık MBK yönetimine karşı oluşan tepki bu referandum sayesinde görülmüştür. Referandumun önemini Rıfık Salim Burçak yazdığı anılarında “*MBK, kendileri hakkında şimdiye kadar yapılmış pek yoğun bir propagandanın ve kendilerine tutulmuş olan alkışların toplum içerisindeki gerçek değerini ancak şimdi anlayacaktı*” (Burçak, 1994: 71) şeklinde belirtmiştir.

Aynı şekilde gazeteci Metin Toker’de İsmet İnönü’nün referanduma karşı olan düşüncelerini “*İsmet İnönü yapılacak olan referandumun darbeyi bir onay temsili olacağını biliyordu fakat İnönü darbe karşıtlarının seçime katılmayarak tepkisini göstereceğini düşünüyordu.*” şeklinde belirtmiştir (Toker, 1967: 239).

Referandum sonuçları sonrası gerek MBK gerekse CHP çıkan 4 Milyona yakın hayır oylarına karşı şaşkınlık içinde kalmıştır. Rıfık Salim Burçak çıkan sonuçlar sonrasında MBK ve Cemal Gürsel hayır oylarının çok olmasını AP’nin ve Ragıp Gümüşpala’nın siyasetine bağlamış Ragıp Gümüşpala’ya tepki göstermiştir (Burçak, 1976: 215).

## **2.19. Referandum Sonucunda 10 İlde “Hayır” Oyu Çıkması**

1961 referandumun da 10 il %50’nin üzerinde “Hayır” oyu kullanmıştır. Bu iller Aydın, Bursa, Bolu, Denizli, Çorum, İzmir, Kütahya, Samsun, Sakarya, Zonguldak olmuştur. Özellikle hayır oylarının gizli de olsa destekleyen Ragıp Gümüşpala liderliğindeki Adalet Partisi’nin özellikle Karadeniz ve İç Anadolu’da etkili olmamasına karşın bu bölgelerden hayır oylarının çıkması dikkat çekici bir husustur.

Bolu’da referandum öncesi MBK üyelerinden Refet Aksoylu gelmiş ve Anayasa hakkında halka konuşma yapmıştır bu konuşmaya göre tüm Bolu halkına referandum için evet demelerini istemiştir (Abant, 6 Temmuz 1961: 1). Bolu’da çıkan “Hayır” oyları Bolu’nun yerel gazetesinde “İlimizde Anayasa Oylama Neticeleri Hayır diyenler fazla”

başlığı ile bildirilmiştir. (Yeni Hamle, 11 Temmuz 1961: 1). Bolu’da çıkan hayır oylarının fazlalığını milli mücadele döneminde Ankara’ya isyan eden Bolu’nun fikrinin değişmediği kanaatine bağlamış olan gazete hayır oyu verenleri cahillikle suçlamıştır. Bir diğer ilginç haber ise Bolu ilinin 169 kişilik seçmeni bulunan Saraycık ilçesinde %100’ünün evet oyu vermesi olmuştur (Yeni Hamle, 12 Temmuz 1961: 1). Bunun yanında hayır oylarını veren kesime ağır itirazların haksızlığından bahsetmekle birlikte hayır oylarını veren kesimin neye hayır oyu verdiklerini bilmeden oy verdiklerini belirtmiş demokrasi kavramını tam olarak kavrayan bir millet olduğunda bu hayır oylarının da evet oyuna döneceğini altını çizmiştir (Abant, 15 Temmuz 1961: 1).

Hayır oyu kullanan bir diğer il ise Zonguldak olmuştur. Zonguldak’ın en dikkat çekici yönü ise maden işçisinin bol olduğu yani işçi sınıfının yoğunlukta olduğu bir bölge olmasıdır. 1961 Anayasasının en önemli özelliklerinden bir tanesi de Sosyal Devlet ve İşçilere verilen grev hakkı olmasıdır. Bu konuda Dünya Gazetesi yazarı Hayri Alpar’da eleştiride bulunmuş, “Grev Hakkına Hayır Oyu Veren İşçilerimiz” başlığı altında işçilerin hayır oyu vermesine tepki göstermiştir. Zonguldak yerel basında da anayasa referandumu gündemde uzun süre kalmıştır. Referandum öncesi 1924 anayasasının eksikliklerini gösteren makaleler yazılmış ve yeni anayasanın faydaları belirtilmiştir (Halkın Gücü, 5 Temmuz 1961: 2). Bunların yanında anayasa referandumuna evet oyu verilmesi için yazılan köşe yazıları da temmuz ayı başında yoğunlaşmıştır. Özellikle işleyen bir cumhuriyetin en önemli temelini anayasa olduğunu belirten yazılar ile anayasaya destek verilmesi istenmiştir (Şafak, 4 Temmuz 1961: 1). Anayasayı tanıtmak amacı ile Milli Birlik Komitesi üyesi Sezai Okan Zonguldak’ta konuşma yapmış anayasa hakkında bilgi vermiştir (Şafak, 5 Temmuz 1961: 1).

9 Temmuz’da yapılan oylamanın Zonguldak için nihai sonuçları 12 Temmuz’da belli olmuş ve Zonguldak halkı anayasaya hayır demiştir. Bu konuyla ilgili olarak Zonguldak halkına anayasanın doğru anlatılmaması ve daha başka siyasi faktörlerin etkili olduğu analizi yapılmıştır (Halkın Gücü, 20 Temmuz 1961: 1). Yine aynı gazetede Zonguldak’ta da evet oyu kullanılırsa kışlık odunun verilmeyeceği, Amerikalı “Mr. Referandum” adlı birinin ülkenin başına geçeceği söylemleri ile CHP’nin başa geleceği ve 10 yıllık sürecin hesabını sorulacağı gibi propagandaların yapıldığı belirtilmiş bu propagandaların sonucu hayır oylarının çokluğundan bahsedilmiştir (Halkın Gücü, 13 Temmuz: 1).

Zonguldak'ta çıkan bir diğerk gazete olan Şafak Gazetesi'nde ise hayır oyları sonrası Fahri Hüsrev Yücel tarafından kaleme alınan "Neden Hayır Efendiler?" başlıklı makalesi 12 Temmuz'dan, 16 Temmuz'a kadar yazdığı köşe yazısında Zonguldak'ta çıkan sonuç partiler üzerinden değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmeye göre Cumhuriyet Halk Partisi'nin Zonguldak'ta çok pasif kaldığı aynı zamanda gazetecilere karşı da tavrından dolayı halktan ve basından çok destek bulamadıkları, halkın anayasaya CHP sebebi ile hayır oyu verdiğini belirtilmiştir. Aynı zamanda CHP kurulunun 27 Mayıs sonrası halka karşı yaklaşımının değiştiğini belirtmiştir. (Şafak, 13 Temmuz 1961: 1). CKMP için ise referandum propaganda sürecinde anayasaya evet propagandası yerine CHP'yi yıpratma temeline dayalı bir politika ürettiğini belirterek, Zonguldak il temsilcilerinin etkili bir propaganda yapmadığını ifade etmiştir. Zonguldak'ta çıkan hayır oylarının suçlularından birinin de CKMP il teşkilatının olduğunu da iddia etmiştir (Şafak, 14 Temmuz 1961: 2). Adalet Partisi'ni ise lafi dolaştırdığı ve gizliden gizliye hayır propagandası yaptığı için suçlamıştır (Şafak, 15 Temmuz 1961: 2).

Samsun'da referandum hazırlıkları MBK ve İnkılabı yayma komisyonu tarafında yoğun çalışmalarla hazırlanmaya başlamış, Samsun'un tüm köylerine dağıtılan broşürler ile Samsun ilinde referandumda evet oyu verilmesini istemiştir. İlçelerde kurulan "İnkılabı teşhir dolapları" ile Cemal Gürsel'in görselleri, Demokrat Parti iktidarının yaptığı hataları gösteren broşür ve yazılar ile donatılmış darbenin neden yapıldığı, neden yeni bir anayasaya ihtiyacın olduğu anlatılması için çalışmalar yapılmıştır (Duman, 2018: 234). Samsun'a önce Kadri Kaplan daha sonra ise Osman Köksal ve arkadaşlarının ziyaretlerinin yanında, Milli Türk Talebe Birliği'nin İnkılap Kervanı Samsun'a uğramış ve inkılabın nedenlerini anlatan resim ve broşürleri halka ulaştırmışlardır (Duman, 2018: 235).

Samsun'da çıkan sonuçlar gerek "Evet" savunmasını yapan, gerekse "Hayır" savunmasını yapan tüm siyasi düşüncelere bir sürpriz niteliğinde olmuş yerel basın bu durumla ilgili iğneleyici yazılar yazmış ve şaşkınlıklarını dile getirmiştir. Samsun'da çıkan sonuçlara benzer bir sonuç 1930 yılında yapılan Belediye Seçimlerinde olmuştur. Cumhuriyet Halk Fırkası ve Serbest Cumhuriyet Fırkası arasında geçen seçimde birçok ilde Cumhuriyet Halk Fırkası kazanırken Ege bölgesindeki bazı illerde ve Samsun'da Serbest Cumhuriyet Fırkası kazanmıştır (Son Posta, 19 Teşrinievvel 1930: 1). Samsun ili

1930 yılındaki seçime benzer bir kararı 1961 referandumunda da vermiş bu durum MBK için sürpriz olmuştur (Duman, 2018: 243).

İç Anadolu'da hayır oyu çıkan Çorum'da da anayasa referandumu yaklaştıkça yerel gündemde yerini almaya başlamıştır. Referanduma sunulacak olan anayasanın tam metni gün aşırı yayınlanmış ve halkın oylama yapacağı yeni maddeler gösterilmiştir (Yeni Adım, 5 Temmuz 1961: 1). 11 Temmuz'da açıklanan kesin sonuçlara göre Çorum 8517 Kırmızı oyla anayasaya hayır demiştir. Bu sonucun ardından basında bu oylamanın anayasa ile alakalı değil tamamı ile siyasi bir karar olduğu yönünde yorumlar gelmiştir. Yerel basın olmasına rağmen kendi halkına ağır eleştirilerde bulunan yazılar yazılmıştır (Yeni Adım, 11 Temmuz 1961: 1). Tıpkı Zonguldak'taki gibi Çorum'da da halkın temel geçim kaynakları veya ekonomik faaliyetlerinin etkilenmesini oy propagandası olarak kullanıldığı iddia edilmiştir. Köylere suyun kesileceği, buğday fiyatının düşürüleceği gibi birçok propaganda yapılmıştır (Yeni Adım, 12 Temmuz 1961: 1).

Bayar'ın memleketi olan Bursa'da hayır oyları fazla çıkmıştır. Anayasayı tanıtmak için Milli Birlik Komitesi üyelerinden Haydar Tunçkanat ve Vali Daniel Yurdatadan ile hatiplerin de bulunduğu kafile Bursa'da anayasayı tanıtmak için bulunmuştur (Ekspres Akşam Postası, 1 Temmuz 1961: 1). Anayasa komisyonu başkanı Prof. Enver Ziya Karal, Prof. Bedreddin Tuncel, Dr. İbrahim Öktem ve Derviş Sami Taşman ile anayasayı tanıtmak için Bursa'yı ziyaret etmiş, Bayar'ın doğduğu Umurbey'de konuşmalar yaparak halka anayasayı anlatmıştır (Yeni Ant, 4 Temmuz 1961: 1). Yine anayasaya evet kampanyası kapsamında Karacabey'de CHP teşkilatı mitingler düzenlemiştir (Yeni Ant, 5 Temmuz 1961;1). 9 Temmuz günü yapılan oylama sonucunda Bursa %5 fark ile anayasaya hayır demiş birçok ilçesinde olaylar meydana gelmiştir (Yeni Ant, 10 Temmuz 1961: 1 – 4). Bursa'nın da hayır oyu veren 10 il içinde olması yüksek eleştirilere neden olmuştur. Yeni Ant Gazetesi yazarı, ülkenin haysiyetli yaşaması için anayasasının olması gerektiğini belirten köşe yazısında, hayır diyen kesimin zulüm içinde yaşamak istediğini belirtmiş ve Bursa'nın hayır oyu veren kesimine ağır eleştirilerde bulunmuştur (Yeni Ant, 11 Temmuz: 3). Bu sırada Bursa'da anayasaya karşı propaganda yapmaktan Nilüfer ilçesinde bazı tutuklamalar meydana gelmiştir. Bursa'da da özellikle yapılan Mister referandum tarzı propagandaların ve siyasi temelli bir kararın alındığını dile getiren yazarlar bu durumu tenkit etmiştir. Bunun yanında Bursa temsilciler meclisi üyesi İbrahim Öktem istifa ederek tepkisini göstermiştir.

Marmara bölgesinin bir diğer ili olan Sakarya'da anayasa tanıtım çalışmaları kapsamında MBK üyelerinden Haydar Tunçkanat Sakarya'ya gelmiş ve konuşmalar yapmıştır. Basında ise Adalet Partisi'nin anayasanın eksikliklerini dile getiren konuşmalarını tenkit edici yorumlar yapılmıştır (Bizim Sakarya, 1 Temmuz 1961: 1). 3 Temmuz'da ise anayasayı tanıtma faaliyetleri kapsamında dört partinin müşterek toplantısı yapması planlanmıştır (Demokrat Sakarya, 3 Temmuz 1961: 1), Haydar Tunçkanat'ın ardından Sakarya şehrine bir diğer MBK üyesi Sezai Okan gelmiş, Mucip Ataklı, Emanullah Çelebi ve dört partinin Sakarya teşkilatı ile anayasayı halka anlatmışlardır (Demokrat Sakarya, 4 Temmuz 1961: 1). Bu dört partinin müşterek hazırladığı tebliğ şehre uçaklar ile serpilmiştir (Demokrat Sakarya, 5 Temmuz 1961: 1). Referandum sonucunda hayır oylarının nedeninin anayasa değil insanlara yapılan propagandanın olmasına bağlayan köşe yazıları kaleme alınmış, büyük tepki gösterilmiştir (Bizim Sakarya, 11 Temmuz 1961: 1). Bunun yanında Zonguldak veya Bolu'daki kadar hayır oyları üzerinde değerlendirme olmamış ve anayasa referandumu ile ilgili gündem çok hızlı bir şekilde Sakarya'da azalmış ve sönmüştür.

Demokrat Parti'nin 1957 seçiminde en güçlü bölgesi olan İzmir'de hayır oyu veren illerin arasında olmuştur. İzmir'de Milli Birlik Komitesi üyesi Sami Küçük anayasaya evet gezisi sürecinde halk önünde miting yapmış anayasaya evet denmesini istemiştir (Sabah Postası, 6 Temmuz 1961: 1). 9 Temmuz günü yapılan seçimlerde Adalet Partisi Genel Başkanı Ragıp Gümüşpala oyunu İzmir'de kullanmıştır. Bunun yanında seçim günü gazete manşetlerine yansıyan bir diğer ilginç olay ise Bornova'da meydana gelmiş; sandık başkanı oy torbası ile meyhaneye gitmiştir (Sabah Postası, 10 Temmuz 1961: 1). Seçim sonucu İzmir anayasayı reddetmiştir. Bunun ilk sebebi olarak yüksek oranda seçmen kütüklerinin eksik olmasının hayır oylarının fazla çıkmasına neden olduğu yorumu yapılmıştır. Çıkan hayır oylarına karşı Karadeniz ve Marmara'daki kadar şiddetli olmasa da eski Demokrat Parti'nin kalesi olan İzmir'de dahi tepki ile karşılanmıştır.

Kütahya da Ege Bölgesi'ndeki hayır oyu kullanan illerden bir tanesidir. Haydar Tunçkanat anayasaya evet kampanyası kapsamında Kütahya'ya gelmiş ve konuşma yapmıştır. Bunun yanında bazı gazetelerde "Egemenlik Ulusundur Diyen Anayasaya Evet" şeklinde sloganlar yazılarak referanduma evet oyu için destek verilmiştir (Kütahya, 3 Temmuz 1961: 1). Diğer partili üyelerin de etkinlikleri gözlenirken 9 Temmuz 1961 tarihinde yapılan halkoylaması sonucunda Kütahya anayasa oylamasına %83 nispetinde

katılmış ve hayır oyu vermiştir (Kütahya, 12 Temmuz 1961: 1). Bu durum Kütahya’da da basının eleştirilerine neden olmuştur (Kütahya, 12 Temmuz 1961: 1).

27 Mayıs darbesi sonrası sabık Başbakan Adnan Menderes’in memleketi olan Aydın ilinden de hayır oyları fazla çıkmıştır. Özellikle İzmir, Aydın, Denizli ve Kütahya bölgeleri eski Demokrat Parti’nin güçlü destekçileri darbe sonrası kurulan Adalet Partisi’nin ise yoğun faaliyetleri sürdürdüğü iller olmuştur. 2 Temmuz’da Ragıp Gümüşpala Ege gezisi kapsamında Aydın’a gelmiş ve konuşma yapmıştır, Milli Birlik Komitesi üyesi olan Sami Küçük ise 3 Temmuz’da Aydın’da konuşma yapmıştır (Ses, 3 Temmuz 1961: 1). Aydın gibi Denizli de referanduma hayır oyu kullanmıştır. Ege Bölgesi’nde 1957 seçimlerinde Demokrat Parti’nin güçlü olduğu gerçeği göz ardı edilmemelidir. Ayrıca kurulan kurucu meclis ve anayasa komisyonu içerisinde Demokrat Parti ile ilgili kimsenin bulunmaması halkın nezdinde özellikle Ege Bölgesi’nde bir tepki ortaya çıkarmıştır. Adalet Partisinin bu tepkiyi güzel organize ederek referandum ve daha sonra yapılacak genel seçimler için kullandığı, referandum sonuçlarında ortaya çıkmaktadır.

## **2.20. Referandum Sonucuna Milli Birlik Komitesinin ve Siyasi Partilerin Tepkileri**

İlk demeci Cemal Gürsel vermiş ve ilk alınan bilgiler gayet güzel şekilde beyanat vermiştir. Cumhuriyet Halk Partisi genel sekreter yardımcısı Kemal Satır da yaptığı açıklamada CHP teşkilatının büyük bir özveri ile çalıştığını ve anayasayı bütün vatandaşlara açıklamaya çalıştıklarını söylemiş, alınan neticenin ise gayet iyi bir netice olduğunu belirtmiştir. Ragıp Gümüşpala da sonuçlardan memnun olduğunu belirtmiş, anayasa tanıtımı sürecinde Adalet Partisi yeteri kadar tanıtıma destek verip vermediği sorulduğunda “Çok bile” cevabını vermiştir (Milliyet, 11 Temmuz 1961: 7). Aslında verilen ilk demeçler MBK, CKMP ve CHP’nin durumdan memnun olduğu algısı verse de %38’lik bir “Hayır” oyu şok etkisi yaratmıştır. 1961 genel seçimlerinde bir potansiyel oluşturan Adalet Partisi’ne karşı MBK dışında askerin hareketlenmesi Cumhuriyet Halk Partisi içinde de korkuya neden olacaktır.

CHP ve CKMP referandum sonrası teşkilatlarına yönelmiş ve özellikle “Hayır” oyu çıkan illerin teşkilatlarına karşı tepki göstermiştir. Aynı zamanda teşkilatlarında teftiş yapmışlardır. YTP seçim sırasında yaşanan sıkıntılara değinmiş ve alınan sonuçlardan daha önemli olanın Türkiye’nin önündeki genel seçimlere ve sorunlarına yoğunlaşması

olacağına değinmiştir. Adalet Partisi ise ülkede demokrasinin işlediğini belirtmiş alınan sonuçların manidar olduğuna değinmiştir (Son Havadis, 11 Temmuz 1961: 5). Tüm illerde sandıkların tamamen sayılması sonrası 10 ilde hayır çıkması, MBK'da ve siyasi partilerde şaşkınlığa neden olmuştur. Bu durum MBK'ya olan tepkinin de ciddiyetini ortaya çıkarmıştır.

CKMP lideri Osman Bölükbaşı Hayır oyu veren kesime aydın olmayan kesim olarak seslenirken, CHP verilen hayır oylarının en büyük etkisinin halkın referanduma CHP – DP mücadelesi olarak bakması olarak görmüştür. Adalet Partisi Hayır diyen illere karşı durumu demokrasinin bir parçası olarak görmüş ve eleştiride bulunmayarak CHP ve CKMP'nin tepkilerine karşı eleştiride bulunmuştur (Son Havadis, 12 Temmuz 1961: 5). CHP alınan sonuçlar ile 1957 seçimlerini karşılaştıran bir çalışma yapmıştır bu çalışma da “Evet” ve “Hayır” oyu veren illerin 1957 seçiminde Demokrat Partiye verdiği oy oranları ile bir korelasyon oluşturmuştur (CHP Araştırma ve Yayın Bürosu, 1962: 1). Bu çalışmalar sonucunda CHP referandum sonuçlarının 1961 seçimleri sonuçlarının bir uyarısı olduğunu anlamıştır.

Adalet Partisi ise alınan sonuçlardan 1961 genel seçiminde neler yapması gerektiğini görmeye başlamıştır. İçişleri raporlarında belirtilen Adalet Partisi'nin faal olduğu Ege bölgesinde yapılan gizli propagandalarda referandum sonuçlarına dikkate değer bir “Hayır” oranı katmıştır. Sonuçlar Adalet Partisi'ni daha da kuvvetlendirecek 1961 genel seçimlerinde daha cesur bir tavır takınmasına neden olmuştur.

## **2.21. Basının Referandum Sonrası Yaklaşımı**

Referandum sürecinde basın “Evet” oyu için açıkça kampanya yürütmüş, fakat “Hayır” oyu verecek seçmene karşı da yumuşak davranmıştır. Referandum sonrası ise bu yumuşak tavrından uzaklaşan basın “Hayır” oyu veren seçmene karşı eleştirilerde bulunmuştur. Özellikle Anayasayı destekleyen Cumhuriyet, Ulus, Kim Dergisi ve Akis Dergisi referandum sonuçlarında ortaya çıkan “Hayır” oylarının sahiplerine karşı ağır ithamlar ve eleştirilerde bulunmuşlardır. 13 Temmuz 1961'de “9 Temmuzdan Sonra” başlığı ile Kim Dergisinde referandum sonuçlarını değerlendiren Orhan Birgit, 1957 sonuçları ile 1961 referandumunu karşılaştırarak referandumda Evet oyundaki %18lik bölümün 1957'de DP'nin yaptığı hileli seçimler sonucunda elde ettiği oylar olduğunu savunmuş, bunun yanında alınan “Hayır” oylarına karşı da “Hayır” oyu veren kesimin

eski Demokrat Parti fanatikleri olduğunu belirterek, MBK'nin yerel idaredede yöneticilerine ve vergi sistemine ağır eleştirilerde bulunmuştur (Kim, 13 Temmuz 1961: 9). Falih Rıfki Atay da Referandum sürecinde MBK'nın ocak bucak faaliyetlerinde gösterdiği serbestliğin oy sonuçlarını etkilediğini söylemiştir (Dünya, 11 Temmuz 1961: 1). Aynı gazetede yazan Bedii Faik ise “Hayır” oyu kullananlar için ağır eleştiriler yapmıştır. Aynı tarihli gazetede Hayri Alpar'ın yazısında ise Zonguldak'ta çıkan “Hayır” oyları eleştirilmiştir. Hayri Alpar, madencilik olduğu bir bölgede işçiyi koruyan bir anayasanın nasıl hayır aldığını eleştirmiştir. (Dünya, 19 Temmuz 1961: 1).

Akşam gazetesinde yer alan değerlendirmede referandum sonuçlarının durumun siyasi hava içinde parti meselesi haline geldiğini ve yanlış yürütülen propaganda sürecinin bu sonuçları ortaya çıkardığı belirtmiştir (Akşam, 11 Temmuz 1961: 2). Tercüman Gazetesi başyazısında ise “Hayır” oylarının asıl sebebinin CHP'nin referandum boyunca takındığı tutuma bağlanmıştır. Halkın CHP'nin tavrına karşılık referandumun CHP'ye karşı veya CHP'nin yanında olarak algılamasına sebep olduğunu belirtmiş çıkan “Hayır” oylarından CHP'yi sorumlu tutulmuştur. Öncü Gazetesi ise CHP'yi suçlamış, Anayasa CHP'ninmiş gibi davranmalarının referandum öncesi halkın partizan duygularını kabarttığını söylemiştir (Öncü, 11 Temmuz 1961: 1).

Bunlara karşılık referandumdaki “Evet” oyları kadar “Hayır” oylarını savunan ve bu durumu doğal karşılayan bir basın tarafı da vardır. Bu yayınlar referandum öncesi ve sonrası Adalet Partisi'nin halka karşı olan tutumunu da desteklemiş referandumda “Evet” oylarının olduğu kadar “Hayır” oylarının da normal olduğunu savunmuştur (Son Havadis, 30 Haziran 1961: 1). Bu fikre yakın olan Son Havadis Gazetesi, Adalet Partisi'ni desteklemiş referandum sonrası da Cumhuriyet, Dünya gibi gazetelerin “Hayır” oylarına karşı takındığı tavrı eleştirmiştir. 12 Temmuz 1961'de Son Havadis'te yazılan makalede “Hayır” oylarının sorgulandığı kadar “Evet” oylarının da sorgulanması gerektiğini belirtilmiş, referandum sırasında halkın anayasaya göre değil siyasi düşüncelerine göre hareket ettiğini kaleme alınmıştır. Bu çıkarımın yanında bir diğer önemli husus da, referandum ve demokrasinin bir gereği olarak “Hayır” oylarının normal olduğunu, “Hayır Oyları Evet Oylarının Namusudur” şeklinde açıklamıştır.

Basın referandum öncesi evet çizgisi etrafında toplanmıştır ayrılık noktası ise referandum zamanı yaklaşırken olmuştur. Referandum sonrası ise basın, hayır oylarını

eleştiren, evet oylarını tutan bir basın kesimi ile hayır oylarını sahiplenen, koruyan ve saygı duyan basın kesimi olarak ikiye ayrılmış ve fikirlerini beyan etmişlerdir.

Türk siyasi tarihinde bir ilk olan 1961 Anayasa referandumu kendi içinde birçok ilkleri barındırmakla birlikte bundan sonra meydana gelecek darbelerin ve referandumların başlangıcı olmuştur. 1961 yılına kadar yönetime el koyan Milli Birlik Komitesi içinde birçok farklı fikir ve gücü kontrol altında tutmaya çalışan bir komite halini almış ve bu güç mücadelelerinin basına yansımaları engelleyememiştir. Yönetimi sırasında aldığı 147'lerin tasfiyesi ve orduda tasfiye hareketi kararları sebebi ile önce büyük desteği aldığı üniversitesinin daha sonra halkın tepkisini toplamıştır.

Askeri yönetimin uzun süre kalmasını isteyen bazı MBK üyelerini tasfiye eden Cemal Gürsel ve ekibi hızlı şekilde kurucu meclis ve yeni anayasa çalışmalarına başlamışlardır. Fakat kurucu meclis üyelerinde eski Demokrat Parti üyelerinden kimsenin bulunmaması aynı zamanda Cumhuriyet Halk Partisi üyelerinin ağırlıkta bulunduğu bir kurucu meclisin anayasa çalışması 27 Mayıs 1961 tarihinde halkoylaması şartı ile kurucu meclisten geçmiştir. Bu süre zarfında siyasi faaliyetlere izin verilmiş ve Adalet Partisi ile Yeni Türkiye Partisi gibi iki yeni iddialı parti kurulmuştur.

22 Haziran'dan 5 Temmuz'a kadar referandum ile ilgili propaganda dönemi başlamış ve bütün partiler kendi fikirlerini beyan etmişlerdir. Nihayet 9 Temmuz 1961 tarihinde yapılan referandum sonucunda %61 evet, %38 hayır sonucu çıkmıştır. Bu sonuç sonrasında Milli Birlik Komitesi, Adalet Partisi ve Yeni Türkiye Partisi'nin eski Demokrat Parti'nin tabanını topladığını görmüştür. Referandum sonrası en önemli gelişme Yassıada sanıklarının Yüksek Adalet Divanı'nın mahkemesi sonuçlanmıştır.

## **2.22. 1961 Referandumu Sonrası Yaşanan Gelişmeler ve 12 Eylül 1980 Darbesi**

1961 referandumundan çıkan sonuçlar AP'nin özgüvenini artırmıştır. 1961 referandumu sonrası yaşanan süreçte Türkiye gündemini meşgul eden konu Yassıada Davalarının sonuçlanması olmuştur. Alınan kararlara göre 123 kişi beraat etmiş, 418 kişiye çeşitli cezalar verilmiş, 31 kişiye müebbet hapis ve 15 kişiye idam cezası verilmiştir. İdam kararları MBK'ye gitmiş, on beş idam cezasından on ikisi hapse çevrilmiştir. Ancak yurt içinden ve dışından gelen itirazlara rağmen Adnan Menderes, Fatin Rüştü Zorlu ve Hasan Polatkan'ın idam cezaları onaylanmıştır. 16 Eylül'de Hasan Polatkan ve Fatin Rüştü Zorlu idam edilmiş. 17 Eylül günü ise Adnan Menderes'in idamı

gerçekleşmiştir. İdamların referandum sonrasında itirazlara rağmen yapılması, DP tabanı ve onu sahiplenmeye çalışan Adalet Partisi için bir gözdağı olarak değerlendirilmek ile DP tabanında ters bir etki yaratmıştır.

İdamlar sonrasında Türkiye'nin gündemine ağırlıklı olarak genel seçimler yerleştirmiştir. D'Hont sistemi ile yapılacak olan seçim çevresinde artık oy ve açık milletvekilliği bırakmama üzerine kurulmuş bir sistemdir, bu sisteme göre siyasi partilerin oy oranları seçim çevresinden çıkacak milletvekili sayısı kadar bu partilere rakamların büyüklük sırasına göre milletvekilliği tahsis olunması esasına dayanır (Gözler, 2012: 141). 15 Ekim 1961'de yapılan genel seçimler de %82,lik bir katılım gerçekleşmiş, seçim sonuçları CHP 36 oy oranı ile 173 milletvekili, Adalet Partisi %34 oy oranı ile 158 milletvekili, CKMP %14 oy oranı ile 54, YTP ise %13 oy oranı ile 65 milletvekilini meclise sokmayı başarmıştır (TUİK, 2012: 94). 27 Mayıs sonrası yapılan ilk seçimde koalisyon çıkmıştır. AP ve CHP arasında kurulan koalisyon zamanında özellikle SKB'nin içindeki Albaylar Cuntasının başı olan Talat Aydemir 22 Şubat 1962 tarihinde darbe teşebbüsünde bulunmuştur (Milliyet, 23 Şubat 1962: 1). Genelkurmayın ve hava kuvvetlerinin Talat Aydemir'in karşısında durması sebebi ile darbe teşebbüsü başarılı olamamıştır. Meydana gelen darbe teşebbüsü sonrası 22 Şubatçılar olarak anılan Talat Aydemir ve arkadaşlarının affı konusu Meclise taşınmıştır. Bu konu sırasında AP'nin 22 Şubatçıların affından Yassıada sanıklarının da faydalanması gerektiğini savunmuş bu durum AP – CHP koalisyonunun dağılmasına neden olmuştur. İsmet İnönü'nün istifa mektubu ile AP – CHP koalisyonu son bulmuştur (BCA, [31.05.1962]:30.01.0.0,41.246,12).

Birinci İnönü koalisyonunun dağılması sonrası 25 Haziran'da CHP – CMKP – YTP koalisyon hükümeti kurulmuştur. Bu dönemde Mecliste çözülemeyen af konusu tekrar gündeme gelmiş hükümetin tavrına karşı halk sokaklarda nümayişler düzenlemiştir (Milliyet, 3 Ekim 1962: 1). 1963 yılında ise Talat Aydemir tekrar darbe teşebbüsünde bulunmuş fakat başarısız olmuştur. Bu başarısız darbe girişimi sonrası asker uzun süre meclisten ve siyasetten elini çekmiştir. Askerin bu sessiz dönemi 12 Mart 1971 tarihine kadar sürmüştür. İkinci darbe girişimi sonrası yaşanan yerel seçimlerde YTP'nin oylarının düşmesi, YTP'nin koalisyondan çekilme sinyalleri vermesine neden olmuştur (Cumhuriyet, 20 Kasım 1963: 1). 26 – 27 Kasım 1963 tarihlerinde CKMP ve YTP koalisyondan çekilmesiyle ikinci koalisyon sona ermiştir.

Üçüncü İnönü ve dördüncü Suat Hayri Ürgüplü hükümetleri dönemi ise 1963 – 1965 dönemi kapsamıştır. Bu dönemde Türkiye'nin gündemi Kıbrıs Meselesi ve Amerika ilişkileri olmuştur. AP içinde ise yapılan kongrede Süleyman Demirel parti başkanlığına seçilmiştir (Cumhuriyet, 30 Kasım 1964: 1). 10 Ekim 1965 tarihinde yapılacak seçimler için her parti farklı bir politika yürütmüştür. 1965 seçimleri için Türkiye Komünist Partisi (TİP) düşman olarak Amerika'yı hedef alırken, AP ve CKMP komünizm ile mücadele çerçevesinde propaganda geliştirmiş CHP ise ortanın solu şiarı ile propaganda yapmıştır (Cumhuriyet, 8 Ekim 1965: 1). Bu propaganda tarzı 1965 ve sonrası yaşanacak olayların ideolojik bir boyuta taşınmasına da neden olmuştur. 10 Ekim 1965 tarihinde yapılan genel seçimlerde Adalet Partisi %58'lik bir oyla tek başına iktidara gelmiş böylece 1954'teki Demokrat Parti oylarını tek bir çatı altında toplamayı başarmıştır.

1965'te iktidara gelen Adalet Partisi 1970'e kadar Türkiye'de hızlı bir büyüme ve gelişme yakalamıştır. Fakat bu büyüme istikrarlı bir şekilde devam etmemiş 1970 yılında bu gelişmeler yavaşlamış ekonomide durulma yaşanmıştır. Ekonomideki problemler iş eylemlerine ve öğrenci eylemlerini tetiklemiş, Türkiye ekonomik ve sosyal problemler yaşamıştır. Bu durumdan rahatsız olan ordu 12 Mart 1971 tarihinde Süleyman Demirel hükümetinin çekilmesi için Meclise muhtıra vermiştir. Muhtıra sonrası Süleyman Demirel hükümeti istifa etmiştir (Milliyet, 13 Mart 1971: 1).

12 Mart sonrası tekrar koalisyonlar dönemine dönülmüş ülkede yaşanan öğrenci ve işçi eylemleri dünyadaki gelişmelere de bağlı olarak ideolojik bir zemine oturmuş ve birçok kurum “Sağ” ve “Sol” olarak ayrışarak çatışmaya başlamıştır. Bu süreç içinde yaşanan Kıbrıs Barış Harekâtı sonrası, Amerikan Ambargosu Türkiye'yi büyük bir ekonomik buhrana sokmuştur. Bu buhran ile her gün bir ideolojik suikastın ve terör saldırısının olduğu bir döneme girilmiştir. Tüm bu gelişmelerin yanında Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde yaşanan Alevi – Sünni çatışmaları ülkenin tehlikeli bir iç savaşa doğru sürüklendiğini göstermiştir. Bu gelişmelerin sonucunda 12 Eylül 1980 tarihinde asker tekrar müdahale ederek yönetimi ele almıştır (Cumhuriyet, 12 Eylül 1980: 1).

### 3. 7 KASIM 1982 ANAYASA REFERANDUMU

#### 3.1. Milli Güvenlik Konseyinin Faaliyetleri ve Kurucu Meclisin Kurulması

Genelkurmay Başkanı Evren Başkanlığında, kara, deniz ve hava kuvvetleri komutanları ile jandarma genel komutanından oluşan Milli Güvenlik Konseyi (MGK) yönetimi ele almıştır. Milli Güvenlik Konseyi'nin aldığı ilk kararlar arasında tüm siyasi partilerin faaliyetleri ile tüm işçi sendikalarını askıya almak, grevler ve lokavtları yasaklamak yer almıştır. Emniyet genel müdürlüğü, jandarma genel komutanlığına bağlanmıştır (T.C Resmî Gazete, 14 Eylül 1980: 1 – 2).

4 siyasi parti liderinin (Süleyman Demirel, Bülent Ecevit, Necmettin Erbakan, Alparslan Türkeş) TSK kontrolünde ikamet edilmesi bildirilmiş bu bildiriye uymayan Alparslan Türkeş'e de 14 Eylül saat 13.00'a kadar mühlet verilmiştir. Bu bildirilerde yer alan bir diğer önemli karar ise devletin ekonomi politikalarında herhangi bir değişimin olmayacağı vurgulanarak yasama organının Milli Güvenlik Konseyine bağlanması olmuştur. Müdahale sonrası yayınlanan bildirimler ile hızlı bir şekilde tutuklamalar ve yargılamalar başlamıştır (T.C Resmî Gazete, 14 Eylül 1980: 3 – 8). 19 Eylül günü toplanan Milli Güvenlik Konseyi'nin ettiği yeminin içeriğinde devletin varlığını koruyacak demokratik bir anayasanın hazırlanması yer almıştır. (Milli Güvenlik Konseyi Tutanak Dergisi, 19 Eylül 1980: 15).

MGK, 20 Eylül'de aldığı karar ile Bakanlar Kurulu'nu Bülent Ulusu başkanlığında oluşturmuş, 21 Eylül'de ise bakanlar kurulu listesini kabul ederek atamaları yapmıştır. Bu listede ekonominin kontrolünün Turgut Özal'a verilmesi 24 Ocak Kararlarının devam etmesinin diğer bir göstergesi olmuştur. 27 Eylül tarihinde, 9 Temmuz 1961 tarihinde kabul edilen Anayasanın yeni bir anayasa çıkartılana kadar geçerliliğini koruyacağını belirtilmiştir. Bu anayasaya göre yasama hakkını Millet Meclisi'nin yerine Milli Güvenlik Konseyi almış yine Cumhurbaşkanlığı yetkileri ise Milli Güvenlik Konseyi başkanına verilmiştir (Milliyet, 28 Ekim 1980: 7).

Kasım ayının başında MGK Genel Sekreteri Haydar Saltık müdahale sonrası demokratik düzene geçiş programını kamuoyu ile paylaşmıştır. Buna göre Kurucu Meclis için ön şartların hazırlanması ve yetkileri hakkında yasaların hazırlanması, kurucu meclisin yeni anayasa çalışmalarına başlaması ve teşkil edilen anayasanın halkoyuna sunulması, daha sonra ise yeni parti kanunu ile partilerin kurulması olarak planlanmıştır

(Cumhuriyet, 2 Kasım 1980: 1). Plana göre hazırlanan kurucu meclis kanunu 30 Haziran 1981 günü kabul edilmiştir. Yasaya göre Milli Güvenlik Konseyi ve kurulacak olan Danışma Meclisi ile birlikte Kurucu Meclisi oluşturacaktır, Kurucu Meclis'in görevi halka sunulacak olan anayasanın hazırlanması ve kabul edilmesi halinde siyasi partiler kanunu hazırlamak olmuştur. Danışma Meclisi üyeleri toplamda 160 kişi olmak üzere 40'ı MGK tarafından doğrudan, 120'si ise illerin tespit ettiği üyelerin içinden MGK'nın seçmesi ile oluşturulmuştur (T.C Resmî Gazete, 30 Haziran 1981: 2485). Meclisin açılmasından önce MGK'nın aldığı en önemli karar ise 16 Haziran'da eski partilerin hepsinin feshedilmesi olmuştur. Tüm partiler ve teşkilatları kapatılmış ve tüm malvarlıklarına el konmuştur (Milliyet, 17 Haziran 1981: 1). Bir hafta sonrasında ise Danışma Meclisi ilk oturumunu düzenlemiş ve anayasa çalışmaları başlamıştır.

### **3.2. 1961 Temsilciler Meclisi ve 1981 Danışma Meclisi Yapı Bakımından İncelenmesi**

27 Mayıs darbesi ile 12 Eylül darbesi arasındaki en bariz farklılardan biri siyasi partilerin 27 Mayıs'ta Demokrat Parti hariç diğerlerine dokunmaması, 12 Eylül'de ise tüm siyasi faaliyetlerin durdurulması ile başlayan kararın daha sonra tüm partilerin feshedilmesine kadar gitmesi olmuştur. Bu nedenle 1961'de açılan Temsilciler Meclisi ile 1981'de açılan Danışma Meclisi arasında yapısal olarak birçok fark bulunmaktadır. 6 Ocak 1961 tarihinde göreve başlayan Temsilciler Meclisinin üyelerinin nasıl seçileceği hususu 13 Aralık 1960 tarihinde MBK tarafından çıkarılan "158 Numaralı Temsilciler Meclisi Seçim Kanunu" ile belirtilmiştir. Bu kanuna göre üyelerin seçiminde devlet başkanı ve MBK'nın toplam üye seçim hakkı toplamda 28, kapanmayan siyasi partiler olan CHP ve CKMP'nin toplam üye seçme sayısı 74 olmuştur. Aynı zamanda 1961 Temsilciler Meclisinde işçi sendikaları, Barolar Birliği, üniversite temsilcileri gibi birçok alanda seçilen temsilciler ile toplam üye sayısı 256 olmuştur. (T.C Resmî Gazete, 16 Aralık 1961: 2770). 23 Ekim 1981 tarihinde göreve başlayan Danışma Meclisinin ise üyelerinin seçimi 2485 Numaralı "Kurucu Meclis Hakkında Kanun" içerisinde belirtilmiştir. Bu kanuna göre Danışma Meclisi 160 kişiden oluşacak ve 120 üye yine aynı kanunda belirtilen kişilerden MGK tarafından seçilecek, diğer 40 kişi de direkt MGK tarafından seçilecektir. Üye seçimleri noktasında baktığımızda Temsilciler Meclisi içinde siyasetin yapılmasına kontrollü olsa da izin verilmesinin yanında Danışma Meclisi daha açılmadan tüm siyasi partilerin feshedilmesi Danışma Meclisi içine siyasetin girmemesini

amaçlayan bir hamle olmuştur ki, Danışma Meclisi ilk faaliyetlerine başladığında kimsenin hangi siyasi düşüncede olduğundan haberi olmamıştır. İleride Muhafazakâr Parti'yi kuracak olan Mehmet Pamak, Sosyal Demokrasi Partisi kurultay üyesi Kamer Genç'in önermesini destekleyebiliyordu (Doğan, 1985: 165). Bununla birlikte 6 Ocak 1961'de Temsilciler Meclisinin göreve başlaması sonrası şubat ayında siyasi partilerin kurulmasına izin verilmiş ve kurulan partiler ile gerek sokakta gerekse Temsilciler Meclisi içinde siyaset yapılmaya başlanmıştır. Danışma Meclisi döneminde ise MGK, önce tüm siyasi faaliyetleri yasaklamış, daha sonra ise tüm partileri feshederek meclis üzerindeki tüm etkilerini kaldırmak istemiştir.

1961 yılında kurulan Temsilciler Meclisi MBK'nın kontrolünde olmasına karşın içerisindeki partiler ve yeni kurulan partiler ile alınan kararlarda Demokrat Parti dönemi yaşananların etkisi aynı zamanda CHP grubunun baskın olması sebebi ile "İlk Hedefler Beyannamesi" içerisinde hedeflenen tüm maddelerin anayasanın hazırlanmasında etkili olmuştur. 1982 Anayasasını hazırlayan MGK ve Danışma Meclisinde ise siyaset MGK'nın baskısı ile en alt seviyeye düşürülmeye çalışılmış ve bunun yanında 1961 Anayasasının verdiği hakların ülkenin geldiği durumda etkili olduğu önyargısı ile MGK'nın hareket etmesine neden olmuştur. Bu noktada Temsilciler Meclisinin bir üst kuvvet tarafından etkisinin az olmasına karşılık siyasi partilerin daha çok etkisine girmiştir. Danışma Meclisinde ise bu durum tam tersi olmuş en üst kuvvet sürekli Danışma Meclisi içinde baskı kurarak siyaseti sıfıra indirgemeye çalışmış ve 1961'de verilen demokratik haklarda devletin bekasına zarar vermemesi şartı aramıştır. Son olarak MBK'nın kurduğu Temsilciler Meclisi anayasayı yapıcı bir güç olarak ortaya çıkmıştır. Fakat 12 Eylül sonrası kurulan Danışma Meclisi'nin sistemi isminde barındırdığı MGK'ya danışmanlık yapması olmuştur. 12 Eylül'de anayasa ve yasada son söz hakkı, hükümeti kontrol yetkisi sadece MGK'nın olmuştur.

### **3.3. 1982 Anayasasının Hazırlanması Kabul Edilmesi ve Geçici Maddeler**

23 Kasım 1981 tarihinde anayasa çalışmaları için Prof. Dr. Orhan Aldıkaçtı başkanlığında kurulan 15 kişilik anayasa komisyonu çalışmalarına başlamıştır (Danışma Meclisi Tutanak Dergisi, 23 Kasım 1981: 339 – 343). Hazırlanacak taslak için birçok kurum ve kuruluş ile eski siyasilerin de MGK kontrolünde fikri alınması kararlaştırılmıştır. Bu faaliyetin kontrolü için yayımlanan karar ile MGK kontrol mekanizmasını kaybetmemiştir. Uzun süren çalışmalar sonucunda anayasa taslağı 236

günün sonunda 17 Temmuz 1982 tarihinde açıklanmış ve 4 Ağustos 1982’de Danışma Meclisinde oylamaya başlanmıştır. 23 Eylül 1982’de yapılan ikinci tur görüşmeleri sonunda Danışma Meclisi 120 kabul, 7 ret, 12 çekimser oyla taslağı kabul etmiştir. Anayasa tasarısının kabulü ile aynı gün halkoylaması ile ilgili kanun tasarısı kabul edilmiştir (Danışma Meclisi Tutanak Dergisi, 24 Eylül 1982: 302 – 327).

MGK gelen tasarı içindeki geçici maddelerde MGK değişiklikler yaparak gerek referandumun gerekse sonraki siyasi hayat üzerinde birçok etkisi olan kararlar almıştır. Danışma Meclisinin geçici madde 2’de aldığı karara göre halk oylaması ve yeni anayasanın kabul edilmesi ile MGK başkanının, Cumhurbaşkanı sıfatı kazanmasına karar verilmiştir (Danışma Meclisi Tutanak Dergisi, 23 Eylül 1982). Aynı zamanda bir diğer geçici madde ile Cumhuriyet Konseyi adı verilen MGK’dan sonra işleyecek bir konsey kurularak MGK’daki üyeler görevleri sonlana kadar Cumhuriyet Konseyinde görevlerine devam etmesine karar verilmiştir. Geçici madde 4 ise eski parti liderlerine siyaset yolu 10 yıl kapanmıştır. Bu kanunun bir diğer önemli noktası 1987 yılında yapılacak olan bir diğer referandumun tetikleyicisi konumunda olmuştur (MGK Tutanak Dergisi, 18 Ekim 1982: 411). Yine aynı bölüm içinde geçici 16’cı madde gereğince oy kullanmayan seçmenin 5 yıl boyunca seçimlere seçmen veya aday olarak katılmaması kararlaştırılmıştır (MGK Tutanak Dergisi, 18 Ekim 1982: 415). Bu kararlar sonrası Cumhurbaşkanı yetkilerin fazlaca verildiğini görülmektedir. Bunun yanında anayasanın kabulü Kenan Evren’in Cumhurbaşkanlığının da kabulü anlamına gelmiştir. Bu konuda birçok eleştiri alan Kenan Evren’e en dikkat çekici eleştiri eski Cumhurbaşkanı Celal Bayar’dan gelmiştir Kenan Evren’e yazdığı mektupta özellikle anayasanın 1 ve 9’uncu maddesi üzerinde duran Celal Bayar’ın 1.Maddenin daha sonra kötü emeller için kullanılacak bir koz olması ihtimalini değerlendirdikten sonra 9.madde için ise Cumhurbaşkanı ile meclis arasındaki uyumsuzluk çıkması halinde problem oluşturabileceğini dile getirmiştir. 1.maddenin olmaması halinde bile halkın Kenan Evren’i seçeceğini belirtmiştir. (Güneş, 19 Mayıs 1987: 9). 20 Ekim’de halkoylaması şartı ile kabul edilen anayasaya karşı çıkacak eleştirilere karşı ise MGK’nin 71 numaralı kararı yayınlanarak geçici maddeler ve Kenan Evren’in anayasa hakkında yaptığı konuşmalar hakkında eleştiri yapılmasını yasaklamıştır (T.C Resmî Gazete, 21 Ekim 1982: 1). Bu yasanın içeriği özetle şu olmuştur Referanduma “Evet” demek beyan etmek bir suç teşkil etmezken “Hayır” demek yasal olarak suç haline gelmiştir.

### 3.4. Kamuoyunun Anayasa Tasarısı ve Halkoyuna Sunulacak Anayasa Karşı Yaklaşımı

Danışma Meclisinin kabul ettiği taslak ile MGK'da inceleme süresi arasında basında DM'nin kabul ettiği Anayasa taslağı üzerinde birçok gazeteci eski siyasetçi Anayasa hakkında 71.Sayıli karar çıkana kadar yorumlar yapmıştır. Bu süre zarfında yapılan değerlendirmeler aydın ve siyasetçilerin gözlerinde anayasanın durumunu göstermiştir. Özellikle Danışma Meclisinden çıkan tasarının MGK'da incelenmesi ve 18 Ekim'de kabul edilmesinden, 21 Ekim'de çıkan 71 Sayılı karara kadar basın, eski siyasetçiler, bakanlar, dernekler ve kurumlar eleştirilerini net biçimde yapmışlardır.

Cumhuriyet Gazetesi yazarı Uğur Mumcu da referandum ile cumhurbaşkanlığının seçilmesi halinde Cumhurbaşkanlığı makamının zarar göreceğini belirtmiştir (Cumhuriyet, 19 Eylül 1982: 11). Aynı gazetede yazan Yalçın Doğan, Danışma Meclisinde kabul edilen geçici maddeler üzerinde durmuş özellikle Danışma Meclisinde 7 yıl sürecek kararların hepsinin kabulünün 3 saat 20 dakika sürmesinin bu kadar hızlı görüşülüp karar alınmasının yanlış olduğunu dile getirmiştir (Cumhuriyet, 20 Eylül 1982: 11). Yine bu dönemde gazeteye röportaj veren Eski Dışişleri Bakanı ve 12 Eylül'e kadar Cumhurbaşkanlığına vekalet eden İhsan Sabri Çağlayangil anayasanın geçici maddeleri ile Danışma Meclisinin bundan sonraki dönemde yönetimi MGK'ne vermeye niyetli bir tavır izlediğini belirterek geçici maddeler ile “*Ülkenin 10 yıllık kaderi ipotek altında tutacak bir nitelik taşıyor*” demiştir (Cumhuriyet, 25 Eylül 1982: 11). Barolar Birliği de tasarının temel hak ve özgürlükler bakımından temel hakları vermesinin yanında her hakkı sınırlayıcı hükümlerinin bulunmasını eleştirmiş ve bazı maddeleri demokratik bulmadığını belirtmiştir. Ayrıca Barolar Birliği, tasarının yeniden yazılmasını raporlayarak MGK'ya göndermiştir (Cumhuriyet, 5 Ekim 1982: 11).

Ekim ayı içinde tasarıya olan eleştiriler her kesimden gelmeye başlamıştır. Türkiye Makine Mühendisleri Odası Ankara şubesinde 1982 Anayasası hakkında yapılan panelde 1961 döneminin etkili gazetecilerinden Metin Toker anayasa için “*Yeni 27 Mayısılara ve 12 Eylülüllere gebe olur*” yorumunu yapmıştır. Anayasanın çağdaş ve demokratik olmadığını ayrıca eski Türkiye İşçi Partisi Milletvekili Mehmet Ali Aybar ve yine kapatılan CHP Genel Sekreteri Deniz Baykal dile getirmiştir (Cumhuriyet, 18 Ekim 1982: 1). Bir diğer yorum yine CHP Genel Sekreter yardımcısı ve Eski Milli Savunma Bakanı Hasan Esat Işık anayasa tasarısında özellikle Cumhurbaşkanı'nın yetkilerinin

abartıldığını dile getirmiş ve demokrasi ile anayasanın zümre veya kişi yönetimine neden olmaması uyarısını yapmıştır (Hürriyet, 11 Ekim 1982: 13). Yine 1970 ve 1980 arasında işçi sınıfının ülkenin siyasi hayatındaki etkisini görmemizi sağlaması nedeni ile olarak çıkan sol ideolojiden olan İleri dergisi o dönem için askeri yönetime ağır eleştiriler yöneltmiştir ve hazırlanan anayasanın bir ceza yasası olarak nitelemiştir (İleri, Ekim 1982). Basın ve eski siyasetçilerin yanında Danışma Meclisi üyelerinden ve işçi sendikalarından da birçok eleştiri olmuştur. Danışma Meclisi üyelerinden Ertuğrul Alatl Danışma Meclisinin tam anlamı ile görevini yapmadığından bahsederek Aldıkaçtı tasarısının demokratik düzene yumuşak geçiş için hiçbir şekilde hazır olmadığını belirtmiş ve devlet başkanı ile anayasanın aynı anda seçilmesi açmazından vazgeçilmesi gerektiğini belirtmiştir.

Tercüman ise Cumhuriyet ve Hürriyet'in aksine yazdığı köşe yazıları ile daha ılımlı bir tavır takınmıştır. Son Havadis gazetesinde anayasa da hataların olmasının yanında bu durumun tüm anayasaya karşı olunmaması gerektiğini belirtmiştir (Son Havadis, 13 Ekim 1982: 1). Son Havadiste çıkan bir diğer yazı ise 1961 ve 1982 arasında kıyas yaparak 1961 anayasası işe yarasa idi 12 Eylül olur muydu sorusu ile 1961 anayasasının hatalarının olduğu 1982 anayasasının daha uygun olduğunu dile getirmiştir (Son Havadis, 15 Ekim 1982: 1). Yalçın Doğan eserinde, Adalet Partisi eski lideri Süleyman Demirel ve CHP eski başkanı Bülent Ecevit ve Milli Selamet Partisi (MSP) eski başkanı Necmettin Erbakan'ın anayasa referandumuna hayır denmesini istediğini belirtirken, MHP eski lideri Alparslan Türkeş ve Güven Partisi eski lideri Turhan Feyzioğlu'nun ise evet fikrinde birleştiğini belirtmiştir (Doğan, 1985: 197).

Referandum propagandası sırasında eleştirinin yasak olması ve tek taraflı bir propagandanın olması bir gerçektir fakat taslağın görüşülmesi sırasında yapılan eleştiriler ile anayasanın tek taraflı bir propaganda sebebi ile büyük oranda kabul edilmesi sonucu yanlış bir genellemedir. Görüldüğü gibi taslağın çıkışından MGK'nın son kabulüne kadar tüm fikirlerin olumlu ve olumsuz yönlerine sahne olmuştur. Birçok fikrin referandum ile birlikte Cumhurbaşkanlığı'nın da seçilmesi kararına karşı çıkmasına rağmen bazı gazeteler anayasayı desteklemek ile birlikte bazı gazeteler de anayasanın hatalarını dile getirmişlerdir. Bunun yanında birçok dernek, kuruluş ve eski siyasiler anayasa hakkında fikirlerini söylemişlerdir. MGK'nın 71 Numaralı kararı ile geçici maddelerin ve Kenan

Evren'in anayasa hakkında konuşmalarının eleştirilmesini yasaklaması bu fikirlerin özgürce söylem gerçeğinin kanıtı niteliğinde olmuştur.

### **3.5.7 Kasım 1982 Referandum Propaganda Sürecinde Kenan Evren'in Yurt Gezileri ve Anayasa Hakkındaki Konuşmaları**

1982 anayasası tanıtımı ve geçici maddeler için menfi bir propaganda yapılması yasaklanmıştır. Ayrıca siyasi partilerin kapalı olması sebebi ile anayasa tanıtımını Kenan Evren “1982 Anayasası'nı Devlet Adına Tanıtma” adıyla yurt gezileri yapmıştır. 25 Ekim – 5 Kasım tarihleri arasında yapılmış (Hürriyet, 18 Ekim 1982: 1) olan bu geziler 24 Ekim Pazar günü Evren'in radyo ve televizyonda konuşması ile başlamıştır. 25 Ekim'de ilk meydan konuşmasını Trabzon'da MGK üyeleri ve Başbakan olduğu halde başlatmış, 26 Ekim'de Erzurum, 27 Ekim'de Diyarbakır, 30 Ekim'de Kayseri, 31 Ekim'de Adana ve Antalya, 1 Kasım'da İzmir, 2 Kasım'da Kocaeli, 3 Kasım'da Edirne ve son olarak 4 Kasım günü İstanbul ve Eskişehir'de konuşmasını yaparak yurt gezilerini bitirmiş, 5 Kasım'da ise son kez televizyon konuşması yaparak tanıtım sürecine son vermiştir (Hürriyet, 22 Ekim 1982: 13). Kenan Evren konuşmalarında genellikle konuşma yaptığı şehrin kitlesine dikkat ederek konuşmalar yapmaya çalışmıştır. Örneğin İstanbul ve İzmir gibi büyükşehirlerde kişi hak ve özgürlüklerinin yanında basın haklarının anayasada nasıl ele alındığını açıklarken, Adana ve Kocaeli gibi işçi kesiminin bol olduğu yerde işçi haklarından bahsetmiştir. Kenan Evren'in anayasayı tanıtma gezilerini hem kendi anılarında hem de gazetecilerin anılarında yer almış her gezide gerek Evren'in gerekse gazetecilerin kalemlerine ilginç detaylar yansımıştır.

### **3.6. 25 Ekim – 27 Ekim 1982 Trabzon, Rize, Erzurum, Diyarbakır Mitingleri**

25 Ekim günü uçakla Trabzon'a gelen Kenan Evren, Başbakan, MGK üyeleri ve basın ekibi Kenan Evren ile miting alanına gitmişlerdir. Trabzon gezisinde özellikle tüm kamu görevlilerinin izinli olması – ki birçok gezide bu meydana gelecektir – Kenan Evren'in konuşmasına gitmeleri ve mitingin kalabalık görünmesini sağlayacaktır (Cemal, 1986: 121) Halk mitingte “*Evren Baba Hoş Geldin*”, “*Asil Milletimizin Yüce Temsilcileri Hoş geldiniz Sefalar Getirdiniz*” pankartları ile Kenan Evren'i karşılamıştır. Trabzon'da ilk konuşmasını yapan Kenan Evren burada siyasi yasaklı parti liderlerinden bahsetmiştir, 12 Eylül sonrası parti liderlerinin tavrı sebebi ile bu yasağı koyduklarını belirtmiştir. Halka hitabında “*Millet 10 yıl rahat etsin diye liderlere yasak koyduk*” diyerek durumu açıklamıştır (Hürriyet, 26 Ekim 1982: 13). Yurt gezilerinde ilginç bir nokta da her ilde

belediye başkanının Kenan Evren'e şehrin anahtarını vermesi olmuştur. Kenan Evren anılarında bu durumu şöyle dile getirmiştir:

*“Konuşma yaptığım şehirlerde vatandaşlarıma <Hemşerilerim> diye hitap ediyorum ya söylüyorlarmış, duyuyoruz, kulağımıza geliyor, nereden oranın hemşerisi oluyormuş? Vatandaşa yağ çekmek için söylüyor böyle, kabilinden dedikoduları oraya buraya yayıyorlarmış. Şimdi her gittiğimiz yerde, sağ olsunlar belediye başkanları önce o şehrin hemşerilik beratını ve anahtarını takdim ediyorlar, konuşmamı ondan sonra yapıyorum böylece göğsümü gere gere <Hemşerilerim!> diyorum vatandaşlarıma...”* (Oran, 1989: 111).

Anahtarların hammaddesinin de tartışma konusu olmaması için altından anahtar almayacağına dair başbakanlık tamimi çıkardığını, anahtarların demirden yapılmasını emrettiğini belirtmiştir. Birçok faaliyet anayasanın kabul edilmesi için yapılsa da bu geziler ve mitinglerin özünde Kenan Evren'in konuşmalarının içindeki anayasa kabul edilmez ise buradayız algısı yaratmak olup, referandumun yüksek oranlarda “Evet” denmesine neden olan faktör olmuştur.

Evren, Trabzon'da hak ve hürriyet hakkının 1981 anayasasında devleti korumasız bıraktığını, bu sebeple yeni anayasada kişi hak ve hürriyetlerinin kısıtlandığını açıklamış ve ayrıca 12 Eylül öncesi Ordu'daki olaylara değinmiş ve buradaki oluşumu eleştirmiştir. Trabzon gezisinde özellikle tüm kamu görevlilerinin izinli olması ki birçok gezide bu meydana gelecektir (Cemal, 1986: 119).

26 Ekim günü Erzurum'a geçen Kenan Evren Erzurum'da halka seslenmiş, anayasaya karşı olan kesimin her fikre karşı olduğunu söylemiştir. Kenan Evren konuşmasına devam ederken su içmiş sonrasında daha önce geldiğinde ramazan olduğunu, şu an ramazan olmadığını belirterek konuyu laiklik ve dinin istismar edilmemesi için din derslerinin konmasına getirmiştir (Hakimiyet, 27 Ekim 1982: 5). 12 Eylül öncesi Erzurum'un komşu ili Kars ile yaşadığı sorunları dile getirmiş, iki şehir arasındaki birliği beraberliği bozmak isteyenlere 12 Eylül'de dur dediklerini belirttikten sonra bir daha böyle durumun olmaması için anayasaya Erzurum halkının evet demesi gerektiğini belirtmiştir (Hakimiyet, 27 Ekim 1982: 5).

27 Ekim günü Diyarbakır'a gelen Kenan Evren, Diyarbakır'da orduvevinin önünde konuşma yapmıştır. Konuşmanın başlıklarında eski siyasi partilere değinmiştir. Ülkeyi 2 siyasi parti liderinin (Bülent Ecevit ve Süleyman Demirel) eline bırakmanın doğru olduğunu söyleyerek partilerin artık kadın kolu ve gençlik kolu kuramayacağını

belirtmiştir (Cumhuriyet, 28 Ekim 1982: 13). Türk Silahlı Kuvvetleri'nin hiçbir mensubunun diktatörlük heveslisi olmadığını söyleyen Kenan Evren, demokratik rejime yeni anayasa ile geçileceğini 12 Eylül'den önce ülkenin büyük bir suikastla karşı karşıya olduğunu belirtmiştir. Diyarbakır'da incelemelerde bulunan Kenan Evren Diyarbakır'dan 29 Ekim törenleri için Ankara'ya dönmüş ve gezi programının ilk etabını tamamlamıştır (Hürriyet, 28 Ekim 1982: 13).

### **3.7. 29 Ekim 1982 Cumhuriyet Bayramı Töreni Konuşması**

Kenan Evren 29 Ekim 1982 tarihinde Ankara Hipodromunda Cumhuriyet'in 59.yılı kutlamaları aynı zamanda anayasayı tanıtmak amacı ile yaptığı konuşmasında önce Cumhuriyet'in kuruluşunu kutlamış daha sonra anayasayı tanıtmaya başlamıştır. Anayasa hakkında yaptığı konuşmada 12 Eylül 1980 dönemine gelmenin sebeplerini 1961 Anayasasının yanlış uygulanması üzerinden anlatmış ve daha sonra yeni yapılan anayasanın içeriği hakkında bilgi vermeye devam etmiştir.

27 Mayıs 1960'tan sonra yapılan 1961 anayasasında geçen sosyal devlet tanımını hükümetlerin sosyalist devlet olarak algılamasına hareket etmesi sebebi ile 12 Mart 1971 tarihinde anayasada birçok düzenleme yapıldığını belirtmiş, fakat anayasada değişiklik olsa da siyasilerde hiçbir algı değişikliği olmaması sebebi ile 12 Eylül 1980 dönemine geldiğini belirtmiştir (Bulvar, 30 Ekim 1982: 9).

### **3.8. 30 Ekim – 31 Ekim 1982 Kayseri, Adana ve Antalya Mitingleri**

29 Ekim'de Cumhuriyet'in 59. yıldönümü münasebeti ile konuşan Kenan Evren, 30 Ekim'de "Yeni Anayasa'nın Devlet Tarafından Tanıtılması" kapsamında ikinci turuna Kayseri'den başlamıştır. Kayseri'de konuşmasına 1961 anayasasındaki üniversite özerkliği ile başlayan Kenan Evren, 1967'ye kadar anayasanın sorunsuz ilerlediğini, daha sonra ise dış güçler tarafından ülkenin huzurunu bozmak için 1961 anayasası içinde en açık nokta olan üniversite üzerinden müdahale edildiğini bu durum sonucunda öğrenci olaylarının çıktığını belirtmiştir (Cumhuriyet, 31 Ekim 1982: 11). Konuşmasını halkın desteği ile anayasanın kabul edileceğini dile getirerek sonlandıran Kenan Evren Ankara'ya dönüş yapmıştır.

31 Ekim günü Adana'ya giden Kenan Evren, bu bölgedeki sanayi faaliyetleri sebebi ile konuşmasını daha çok çalışma yaşamına üzerinden yapmıştır. 1982 anayasasında lokavtın bir hak olarak sayılmadığını fakat grevin bir hak olduğunu

belirtmiş, 1961 anayasasındaki boşlukların iş hayatını ve çalışma sistemini bozduğunu söylemiştir. Bununla birlikte evet oylarını kendileri için değil anayasa için verilmesini dile getirmiştir. Adana’da Vali Hayri Kozakçıoğlu Kenan Evren’e plaket ve her şehirde olduğu gibi Adana’nın fahri hemşeriliğini vermiştir. Kenan Evren Adana’daki konuşmadan sonra Antalya’ya geçmiş ve burada da konuşma yapmıştır (Cumhuriyet, 1 Kasım 1982: 11). Antalya’da anayasa kabulü sonrası kökleşmesi ve rafa kalkmaması için yedi yıl daha görevde kalmaları gerektiğini söylemiş ve kendileri için değil, anayasa için oy vermelerini istemiştir (Son Havadis, 1 Kasım 1982: 4).

### **3.9. 1 Kasım – 2 Kasım 1982 İzmir ve Kocaeli Mitingleri**

Antalya’daki mitingi sonrası 1 Kasım’da İzmir Konak Meydanında Kenan Evren halka seslenmiştir. Burada anayasanın Cumhurbaşkanı’na verdiği hakların fazla olmadığını dile getirmiştir. Atatürk’ün yeni anayasaya karşı olanlara hain hain baktığını söylemiş ve “*elinden gelse onları parçalar*” demiştir. Halktan müspet oy kullanmalarını isteyen Kenan Evren’e karşı halk sürekli tezahüratlar yapmıştır, 1961 Anayasası kaldırılmış olmasaydı olayların bitmeyeceğini söyleyen Kenan Evren Mustafa Kemal’in de komünizme karşı olduğunu belirtmiştir (Cumhuriyet, 2 Kasım 1982: 11).

2 Kasım’da Marmara bölgesinin önemli sanayi merkezi Kocaeli’ne giden Kenan Evren buradaki konuşmasını daha çok sendika ve işçi noktasında yapmıştır. Sendikaların siyasi parti olmadığını vurgulamış, 12 Eylül öncesi işçileri ve üniversite öğrencilerini maşa olarak kullanarak ülkeyi Marksizm’e sürüklemek istediklerini söylemiştir (Son Havadis, 2 Kasım 1982: 4).

### **3.10. 3 Kasım – 4 Kasım 1982 Edirne, İstanbul ve Eskişehir Mitingleri**

3 Kasım tarihinde sabah İstanbul’dan helikopter ile Edirne’ye geçen Kenan Evren Selimiye Camii önündeki meydanda halka hitap etmiştir. Yeni anayasanın sosyal haklar bölümünde getirilen yeniliklere değinen Kenan Evren eğitim ve öğretim hakkındaki fikirlerini beyan etmiştir.

Evren, 4 Kasım’da son mitinglerini İstanbul ve Eskişehir’de yapmıştır. İstanbul Taksim mitinginde büyük bir kalabalığa seslenen Kenan Evren’in konuşma yapacağı gün, yine devlet kurumlarında çalışanlar izinli sayılmış ve o civarda olan okullardan öğrenciler de Taksim meydanına getirilmiştir. (Cemal, 1986: 132).

Taksim’de birçok güvenlik önlemleri ile kürsüye gelen Kenan Evren “12 Eylül Harekâtı yapılmasaydı buranın adı Taksim Meydanı değil Kızıl Meydan olacaktı” demiş ve Taksim Meydanında yaşanan 1 Mayıs olaylarına değinmiştir (Hürriyet, 5 Kasım 1982: 13). İstanbul mitinginde basın hakkında konuşmuş, basın hakkı ile ülkenin bütünlüğünü ve birliğin bozmayan hiçbir gazetenin özgürlüğünü sınırlamadığını söyleyen Kenan Evren vatanın bütünlüğüne zarar veren basına kısıtlama uyguladık demiştir. İstanbul sonrası son konuşmasını Eskişehir’de yapmış ve “Anayasayı Tanıtma Gezilerini” bitirmiştir. Böylece Kenan Evren’in 25 Ekim’de başladığı tanıtım gezileri 4 Kasım’da sona ermiş, 11 ilde 45’er dakika, İstanbul’da ise 60 dakika konuşmuş, toplam 12 ilde konuşma yapmıştır. Toplamda 6 bin 637 kilometre yol yapan Kenan Evren tanıtma gününün başında ve son gününde olmak üzere de iki TV – Radyo konuşması yapmıştır (Hürriyet, 5 Kasım 1982: 13).

Kenan Evren 12 ilde yaptığı konuşmalarda bulunduğu ilin sosyal tabakasına dikkat ederek konuşmalarını gerçekleştirmiştir. Karadeniz bölgesinde 12 Eylül öncesinde özellikle Fatsa’da yaşanan olayları irdelerken, Erzurum’da laiklik ile konuşmalar yapmış bu bölgelerde oluşan Alevi – Sünni çatışmalarından dem vurmıştır. Adana ve İzmit’te işçi kesiminin çok olması sebebi ile genellikle grev ve lokavt haklarından söz etmiş, İzmir ve İstanbul’da ise daha çok sosyal haklar üzerinde durmuştur. Asker kökenli olması sebebi ile konuşmalarında ve hitap gücünde eksiklikler olsa da anayasa hakkında ayrıntılı bilgi vermeye çalışmıştır. Fakat dikkat çeken bir husus şu olmuştur ki, konuşmalarının genel çerçevesinde 12 Eylül öncesi yaşanan kaotik durum çokça irdelenmiş, bunun tek kurtuluşu olarak da askeri darbe ve sonrasında MGK’nın anayasasının kabul edilmesini dayatmaya çalışmıştır. Radyo ve TV’de yaptığı son konuşmasında da “*karanlık günlere dönmek sizin elinizde*” diyerek bu durumu desteklemiştir.

### **3.11. 7 Kasım 1982 Referandum Günü ve Sonuçlar**

7 Kasım 1982 tarihinde sabah saat 08.00 başlayan oy verme işlemi akşam 19.00’a kadar sürmüştür. 20 milyon 722 bin 602 seçmen oylarını kullandığı oylamada “Kabul” beyaz renkli pusulayla “Ret” ise mavi renkte pusula ile gösterilmiştir. Kimlik belgeleri ile gelen seçmen oyunu kullanabilmiş, oy sürecinde içki içilmesi yasaklanmış ve eğlence yerleri kapatılmıştır. Asayişli sağlamak amacıyla da silah taşımak yasaklanmıştır. Saat 19.00’a kadar seçim ile sonucu ile ilgili bir yorum yapılması da yasaklanmıştır (Hürriyet, 7 Kasım 1982: 1).

Devlet başkanı ve MGK üyeleri oylarını Çankaya İlkokulunda kullanırken, CHP eski genel başkanı Bülent Ecevit OR – AN Sitesi’ndeki ilkokulda, AP’nin eski genel başkanı Süleyman Demirel Kavaklıdere Şehit Teğmen Kalma İlkokulunda, MSP eski genel başkanı Necmettin Erbakan ise Aşağı Ayrancı semtinde kullanmıştır. Alparslan Türkeş ise tutuklu olması sebebi ile oy kullanamamıştır (Cumhuriyet, 7 Kasım 1982: 9).

Yapılan referandumu izlemek için Avrupa Konseyi Asamblesi Hukuk İşleri Komitesi Raportörü Federal Alman Sosyal Demokrat Hans Barden ve Siyasi Komisyon üyesi Hollandalı Sosyalist Lerry Van Den Bergh Ankara’ya gelmişler ve seçimi izleyerek demokratik bir ortamda yapıldığını rapor etmişlerdir. Seçime katılma oranı %91’i bulurken, sonuç %91 “Evet” %8 “Hayır” olarak kayıtlara geçmiştir (TUİK, 2008: 2). Kenan Evren, 9 Kasım’da sonuçların Yüksek Seçim Kurulu tarafından açıklanması sonrası anayasanın kabulü için halka teşekkür konuşması yapmış seçimlerin 1983 yılında yapılması için tüm çalışmaların başladığını söylemiştir.

### **3.12. Referandum Sonuçlarının Değerlendirmesi ve Basının Referandum Sonucuna Yaklaşımı**

Genel kanı olarak 1982 referandumunun tek taraflı bir propaganda sürecinde ilerleyen referandum olduğu söylene de durum pek de böyle olmamıştır. 21 Ekim 1982’de çıkarılan 71 numaralı karar öncesi özellikle eski siyasilerin ve basının ağır tenkitlerine uğrayan anayasaya o dönemde kapatılmasına rağmen güçlü tabanlara sahip AP, CHP ve MSP “Ret” oyu verilmesini tabanına ve eski parti üyelerine bildirmiştir. Bunun yanında Danışma Meclisi içinde çıkan “Ret” ve “Çekimser” oylar da olmuştur. Peki neden anayasaya karşı bu kadar karşı fikir varken sonuç %91,4 gibi büyük bir onay ile kabul edilmiştir?

Nedenlerden ilki 12 Eylül öncesi ülkenin yaşadığı kaotik durumdur. 1973’ten 1980’e kadar yaşanan iktidar ve hükümet krizleri, ekonomik ve sosyal sıkıntılar halkın bu dönemlere ve bu dönemlerin sebebi olarak gördüğü siyasi partilere olan güvenleri tamamı ile azalmıştır. 12 Eylül dönemini ve anayasanın birçok noktasını anılarında tenkit eden Hasan Cemal 12 Eylül öncesi durumunu şöyle açıklamıştır:

*“... 12 Eylül öncesi yaşadıklarımızın sokaktaki adamı canından bezdirmiş olduğudur. Siyaseti ile hayat pahalılığıyla ve tabii en başta terör ve anarşiyle özellikle büyük kentlerde yaşam 12 Eylül öncesi yaşanır olmaktan çıkmıştı...”* (Cemal, 1986: 138).

Ülkeyi bu durumundan kurtaran Kenan Evren ve MGK olmasına rağmen halkın askeri bir yönetim istemediği de aşikardır. Anayasa hazırlanması ve propaganda sürecinde bu durum sık kullanılmış Kenan Evren ve anayasa komisyonu başkanı Prof. Dr. Orhan Aldıkaçtı demeçlerinde eğer anayasa kabul edilmez ise sivil hayata geçilmeyeceğini dile getirmiştir. 26 Ocak 1982 tarihinde anayasa çalışmalarına ilişkin gazetecilere sunduğu rapor sırasında gazetecilerin referandumda anayasa kabul edilmezse neler düşündüğüne dair soruya verdiği cevap 12 Eylül askeri rejiminin istediği yönetim sistemini kurmadan gitmeyeceğinin kanıtı niteliğinde olmuştur. Aldıkaçtı gazeteciye:

*“Bizim hazırladığımız anayasanın kabul edileceği kanısındayım. Çünkü siyasi partiler kanununun yapılması ve bir an önce seçime gidilmesi için gereklidir. Kamuoyu ve geniş bir seçmen kitlesi bir an önce normal rejime geçilmesi için evet oyu verecektir...”* (Milliyet, 26 Ocak 1982: 1) şeklinde beyanat vererek anayasaya normal düzene geçilmek isteniyorsa “Evet” denmesi gerektiğini söylemiştir.

Yine Kenan Evren’in 5 Kasım’da yaptığı son konuşmasında söylediği: *“12 Eylül öncesine dönmek istemiyorsak, beyaz oy kullanarak Anayasa’yı kabul edeceğiz”* (Cumhuriyet, 6 Kasım 1982: 1) sözü de referandum sonrası hayır çıkması halinde tekrar kaosa gidileceğinin bir uyarısı olmuştur.

Türkiye 1982 yılında yapılan anayasayı ve Kenan Evren’in Cumhurbaşkanlığını büyük bir çoğunlukla kabul etmiştir. Halkın bu kararı almasındaki bir diğer etken, askeri yönetimin iki yıl boyunca yönetimde sert bir şekilde kalması ve anayasal düzene geçmeden de gitmeyeceği imajını güçlü bir şekilde vermesi olmuştur. Hızlı bir şekilde sivilleşmek isteyen halk kitleleri bu bakımdan ülkenin anayasal düzene geçmesi gerektiği kararı ile 1982 anayasasını kabul etmiştir. Bu durumu Son Havadis gazetesinde köşe yazısına taşıyan Abdullah Uraz referandumda kabul oyu verilmesi ile halkın ne istediğini şöyle açıklamıştır:

*“... Devletin ve kanunların hâkim olmasını, devletin güvenilir ve inanılır olmasını istiyor. Huzur ve istikrar istiyor, birlik ve beraberlik istiyor uzlaşma istiyor. Güven istiyor. Kavga istemiyor, aşırı her akımı şiddetle ve nefretle reddediyor, hem de tamamına yakın bir ittifakla bunu ortaya koyuyor.”* (Son Havadis, 9 Kasım 1982: 4).

Basın referandum sonrası askeri yönetimin etkisi ile duruma pek tepki vermemekle 1961 Anayasası ile ülkenin sola kapı açtığını belirterek bu kapının 1982

anayasası ile kapandığını dile getirerek memnuniyetlerini göstermişlerdir. Tirajları yüksek olan gazeteler genellikle durumdan memnun olmasalar bile referandum ve anayasa ile ilgili yorum yapmaktan kaçınmışlardır. Referandumu destekleyen kesim ise kabul sayısının fazla olmasını takdirle karşılamıştır, bunlar arasında illegal şekilde dağıtılan Türkiye Komünist Partisi'nin dergisinde de referandum yorumlanmıştır. Anayasanın militarist ve polis devleti kurma çabası için yapıldığını dile getirerek anayasaya ve referanduma karşı olduklarını belirtmiştir (İleri, 1982: 1).

Ülkede kabul edilen yeni anayasa ile siyasi hayata tekrar başlanması için partiler yasasının hazırlığı başlamış, Türkiye halk tarafından kabul edilen 1961 anayasasını rafa kaldırarak tekrar halkın onayı ile yürürlüğe giren 1982 anayasası ile yoluna çok daha farklı birçok olaylara gebe şekilde devam etmiştir.

### **3.13. Siyasi Partiler Kanununun Hazırlanması ve 1983 Seçimleri**

Türkiye'nin referandum sonrası en önemli gündemi tekrar siyasi hayata başlanması olmuştur. Yukarıda da ifade edildiği gibi 1982 referandumunun %91,4 oranında kabul edilmesindeki etkenlerden biri halkın askeri yönetimden kurtulup tekrar siyasi hayata başlamak istemesidir. Kenan Evren referandum sonrası seçimlerin “Ekim 1983'te” olacağını belirtmiştir, ülkenin gündeminde ise aralıklarla siyasi partiler kanunu hakkında bazı tahminler ve değerlendirmeler olmuştur. 20 Nisan 1983'te Siyasi Partiler Kanunu Milli Güvenlik Kurulunda görüşülmeye başlanmış, 24 Nisan tarihinde ise Resmî Gazete'de yayımlanmıştır. Bu kanun “%10 Barajı”, “bir liderin üst üste sadece 6 dönem seçilmesi” gibi maddeleri içermiştir (T.C Resmî Gazete, 24 Nisan 1983: 1 – 27). Hemen aynı tarihte çıkarılan 76 numaralı karar ile siyasi partilerin faaliyetlerine izin verilmiş fakat yasaklı siyasetçilerin kurulacak partilere karşı herhangi bir beyanatta bulunması yasaklanmıştır (T.C Resmî Gazete, 24 Nisan 1983;28). Türkiye'de siyasi faaliyetlere izin verilmesinden hemen sonra parti kurma faaliyetleri hızlanmıştır. Parti kuracaklar arasında Kâmrân İnan, Turgut Sunalp, Necdet Calp, Ferruh Bozbeyli, Mükerrerem Sarol ve Turgut Özal gibi yasaklı olmayan kişiler hazırlıklara başlamıştır (Milliyet, 26 Nisan 1983: 8). Mayıs ayı partilerin ardı ardına kurulduğu bir ay olmuştur. 17 Mayıs'ta Milliyetçi Demokrasi Partisi (MDP) (Cumhuriyet, 17 Mayıs 1983: 1), 20 Mayıs'ta ise Anavatan Partisi (ANAP), Büyük Türkiye Partisi (BTP) ve Halkçı Parti kurulmuştur (HP) (Milliyet, 21 Mayıs 1983: 1). Birçok parti seçim zamanına kadar kurulmuş fakat sadece birkaçı seçime katılabilmektedir. Büyük Türkiye Partisi, Doğru Yol Partisi, Muhafazakar Parti ve

Sosyal Demokrasi Partisi seçimlere katılamazken, MGK'nın uygun gördüğü Turgut Özal'ın başkanlığındaki Anavatan Partisi, Necdet Calp'in Halkçı Partisi ve Turgut Sunalp'in Milliyetçi Demokrasi Partisi 6 Kasım 1983 seçimlerine gidebilmiştir (Akşin, 2007: 281).

6 Kasım 1983 seçim sürecinde MGK'nın iktidarda görmek istediği parti Milliyetçi Demokrasi Partisi olmuştur. Bunun yanında 12 Eylül için tehlikeli görülmeyen Anavatan ve Halkçı Parti'nin de seçimlere katılmasında bir mahsur görülmemiştir (Akşin, 2000: 54). Yapılan seçimler sonucunda ise halk darbe yönetiminin bir an evvel bitmesi için 7 Kasım 1982 referandumunda verdiği reaksiyonu 1983 genel seçimlerinde de vermiştir. Buna göre halk, MGK'nın desteklediği Emekli Orgeneral Sunalp'in Milliyetçi Demokrasi Partisi'ne %23 oy verirken, Necdet Calp 'in Halkçı Partisi'ne %30 Turgut Özal'ın başkanlığındaki Anavatan Partisi'de %45 oy vermiş ve 211 milletvekili ile ANAP'ı tek başına iktidara taşımıştır (TUIK, 2012: 93).

## 4. 6 EYLÜL 1987 SİYASİ YASAKLAR REFERANDUMU VE 25

### EYLÜL 1988 ERKEN SEÇİM REFERANDUMU

#### 4.1. 6 EYLÜL 1987 SİYASİ YASAKLAR REFERANDUMU SÜRECİ

##### 4.1.1. Özal Hükümeti Dönemi (13 Aralık 1983 – 21 Aralık 1987)

Seçim sonuçlarından sonra 7 Aralık tarihinde Cumhurbaşkanı Kenan Evren, Turgut Özal ile görüşme gerçekleştirmiş ve 8 Aralık'ta ise Anavatan Partisi'ne hükümet kurma görevini vermiştir (T.C Resmî Gazete, 8 Aralık 1983: 1). Kenan Evren'den onay alan Turgut Özal hızlı bir şekilde hükümet için bakanlarını belirlemeye başlamıştır, bir hafta sonra Turgut Özal'ın hazırladığı bakanlar kurulu listesini Cumhurbaşkanı Kenan Evren kabul etmiştir (Aşık, 2019: 111). Bakanlar kurulu 24 Aralık 1983 tarihinde meclisten güvenoyu alarak (213 kabul 115 ret) göreve başlamıştır (TBMMZC, 24.12.1983: 143).

Anavatan Partisi güçlü bir oy oranı ile iktidara gelmiş olsa da MGK'nın onay verdiği üç partiden biri olması sebebi ile özellikle seçimlere katılmasına izin verilmeyen Sosyal Demokrasi Partisi (SODEP) ve Doğru Yol Partisi (DYP) tarafından ağır eleştirilere tabi tutulmuş ve iktidardaki meşruluğu sorgulanmıştır. Bu sebeple genel seçimlerden hemen sonra yapılacak olan yerel seçimlerle Anavatan'ın gücünü pekiştirmek istenmiş ve meclise yerel seçimlerin erkene alınması amacıyla İçin Mahalli İdareler Seçim Kanununda değişiklik yapılması için teklif verilmiştir. Teklifte mecliste olmayan DYP ve SODEP'in katılması ile birlikte seçimlerde barajın %5'e düşürülmesi ile seçimlerin 25 Mart 1984'de yapılması gibi değişiklikler yer almıştır. HP ve MDP bu değişikliğe karşı çıkmış ve Meclisi terk etmiş, ANAP'lı milletvekillerinin oyladığı yerel seçim yasa tasarısı 5 Ocak tarihinde kabul edilerek Cumhurbaşkanı Kenan Evren'e gönderilmiştir (TBMMZC, 5.01.1984: 247). Kenan Evren yasada özellikle büyükşehir yönetiminin hukuki statüsünün kararnemelerle düzenlenecek olmasını, baraj sistemindeki değişikliği ve belediye meclisi ile il genel meclisi üyelerinin nüfusa göre temsilinde eşitsizlik görülmesi konusunda teklifleri geri göndermiştir (Milliyet, 12 Ocak 1984;1). 17 Ocak'ta Mecliste tekrar görüşülen yasa tasarısı 200 kabule karşı, 110 ret kabul edilmiş ve 18 Ocak'ta resmî gazetede yayımlanmıştır (T.C Resmî Gazete, 18.01.1984: 1).

YSK seçim başlangıcını 16 Şubat olarak belirtmiş ve seçim maratonunu başlatmıştır (Aşık, 2019: 125). Yerel seçimlerde Anavatan Partisi çok ciddi bir çalışma yapmıştır. Bunun yanında SODEP ve DYP de seçim konuşmaları yapmış ve seçimlere girmiştir. 25 Mart'ta yapılan seçimler sonucunda ANAP 52 belediye alarak birinci parti olmuş ve ardından SODEP ikinci, DYP üçüncü parti olarak gelmiştir (Cumhuriyet, 26 Mart 1984: 1). Seçmen yerel seçimlerde Anavatan Partisi'ne verdiği oylar ile Anavatan'a olan güvenini belirtmiş, MDP ve HP'nin %10'u bile bulmayan oy oranlarında kalması bunun yanında DYP ve SODEP'in siyaset sahnesine çıkması eski partilerin ve liderlerin halk üzerindeki etkisinin göstergesi olmuştur. 1984 yılında Turgut Özal iktidarını sağlamlaştırmışsa da SODEP ve DYP'nin Anavatan üzerindeki muhalefetini artırmıştır.

1984 yılı yerel seçimler sonrası 6 Eylül 1987 referandumuna giden süreçte SODEP ve Halkçı Partisi'nin birleşmesinin ardından yapılan 1986 ara seçimleri etkili olmuştur. SODEP ve Halkçı Parti'nin birleşmesi çok önceden beri kamuoyunun gündemini meşgul etmiş bir hadisedir bununla birlikte iki partinin üyeleri de bu düşünceden yana olmuştur. Bunun en büyük sebebi iki partinin üyelerinin de 12 Eylül 1980 öncesi kapatılan Cumhuriyet Halk Partisi mensubu olmasıdır, birleşme konusunda ilk hamle SODEP'den gelmiş, 1984 Temmuz ayında yapılan olağan kurultayında birleşme sinyali vermiş ve parti başkanına bu konuda gerekli olan yetkiyi vermiştir (İnönü, 2007: 278). İkinci hamle ise Haziran 1985'te yapılan Halkçı Parti kurultayından sonra gelmiş, genel başkan seçilen Aydın Güven Gürkan, temmuz ayında önce DSP ile daha sonra ise SODEP ile görüşmeler yapmıştır. Nihayet yapılan görüşmeler sonucunda 2 Kasım'da HP, 3 Kasım'da ise SODEP olağanüstü kurultaylarını toplayarak Sosyal Demokrat Halkçı Parti'yi (SHP) kurmuşlardır.

Bir diğer konu ise 1986 yılında yapılacak olan ara seçimler olmuştur. ANAP meclise verdiği önerge ile ara seçimlere gidilmesini teklif etmiştir. Arda yapılacak olan seçimlerin ekonomik maliyetinin yüksek olması aynı zamanda siyasi tansiyonun yükselmesine neden olacağını iddia eden ANAP, ara seçimlerin erkene alınmasını istemiştir (TBMMZC, 10.07.1986: 447). Kabul edilen kanun teklifine göre seçimler 28 Eylül 1986 tarihinde yapılması planlanmış, bu seçime DYP ve SHP de katılmıştır. Bu seçimin sonucunda daha çok propaganda dönemi referandum süreci için önem arz etmektedir, çünkü 12 Eylül sonrası ilk kez siyasi yasaklı olan Bülent Ecevit DSP adına Ankara Yenimahalle'de bir kahvehanede konuşma yapmış ve bu sebeple ifade vermiştir

(Milliyet, 9 Eylül 1986: 8). Daha sonra ise Süleyman Demirel, Samsun'da meydanlara çıkarak miting yapmış ve siyasi yasak kanunu çığnemiştir (Cumhuriyet, 12 Eylül 1986: 1). 28 Eylül 1986'da yapılan seçimler sonucunda 11 ilin milletvekilleri belirlenmiştir. Sonuçlar ise şöyle olmuştur: Birinci olarak Anavatan Partisi %32 oy ile Ankara İli (2) Nolu Seçim Çevresi, İstanbul (6) Nolu Seçim Çevresi, Bingöl, Burdur, Gaziantep ve Niğde'de ile 6 ilde, Doğru Yol Partisi ikinci olarak %23 oy ile Manisa İli (1) Nolu Seçim Çevresi ve Manisa İli (2) Nolu Seçim Çevresinde, Samsun İli (2) Nolu Seçim Çevresinde ve Zonguldak İli (2) Nolu Seçim Çevresinde, Sosyaldemokrat Halkçı Parti ise üçüncü olarak %22 oy ile İzmir İli (2) Nolu Seçim Çevresinde milletvekili çıkarmıştır (T.C Resmi Gazete, 10 Ekim 1986; 20).

1986 seçimleri gerek meydanlarda gerekse partiler üzerinde etkisini göstermiştir. Halk 12 Eylül sonrası Süleyman Demirel'i meydanlarda görmüş ve gözle görülür bir destek vermiştir. Bu destek sonrasında eli güçlenen DYP ve ANAP'ı çekilmeye çağırmıştır (Milliyet, 30 Eylül 1986: 1). Ayrıca Süleyman Demirel'in ve Bülent Ecevit'in anayasayı çığneyip mitinglerde konuşma yapması siyasi yasaklıların kaldırılması konusunu gündeme getirmiş ve bu konuda ilk yeşil ışığı Turgut Özal yakmıştır.

#### **4.1.2. Referandum Öncesi Söylemler 1987 Referandumuna Giden Süreç**

1986 ara seçimleri sırasında yasaklı siyasilerin yaptığı konuşmaların referandum sürecinde etkili olmasının yanında 1985 yılında Cumhurbaşkanının Mecliste yaptığı açılış konuşmasında da yasaklı olan siyasetçilere bir mesaj vermiştir. Konuşmasının bir bölümünde Kenan Evren yasaklı siyasetçilerin beyanlar vermesi sebebi ile şöyle demiştir:

*“... Kişi ve kuruluşlar buldukları konuma, parlamento içinde olup olmadıklarına ya da Türkiye’de komünist bir partinin bulunup bulunmadığına göre demokratik parlamenter sistemi var veya yok saymaya kalkışırsa, bu yaklaşım inandırıcılıktan uzak olur.*

*“ Susan Türkiye” yerine, “Konuşan Türkiye” mantığının bu ülkeye nelere mal olduğunu hepimiz biliyoruz. Kaldı ki, bugün susması gerekenler bile her gün konuşmaktadır.*

*Kendilerinin susmalarına veya konuşmalarına göre rejimi değerlendirmeleri, sokaklar da oluk gibi kan akıtır ve demokrasi göz göre göre adeta katledilirken, iktidar ve muhalefet olarak sistemi esenliğe kavuşturma yerine, akıl almaz bir tutumla her gün birbirlerini karalayıp inatlaşanları ve dolayısıyla şer güçlere cesaret verenleri aziz milletimiz de her halde o eşsiz sağduyusu ile mutlaka gerektiği şekilde değerlendirmektedir.*

*Bugün Türkiye’de birçok demokratik ülkede kağıt üzerinde kalan özgürlükler rahatlıkla kullanılmaktadır. Basın sıkıyönetime rağmen hiçbir kısıtlamaya tabi olmadan sesini rahatça duyurabilmektedir. Kişi ve kuruluşlar düşüncelerini mevcut kanunlar çerçevesinde serbestçe ifade edebilmekte ve meydanlarda toplanabilmektedir. Durum böyleyken “Türkiye’de demokrasi var mıdır, yok mudur?” tartışmalarına girenlerin neyi hedef olarak aldıklarını o hedefe ulaşırsa memlekete ne gibi fayda ve zararlar getireceğini çok iyi değerlendirelim: değerlendirelim ki, aynı tarihi hatalara tekrar düşmeyelim” (TBMMTD, 1.9.1985: 5).*

Yasaklı siyasilere konuşmalarına karşı rahatsızlığını meclis konuşmasında dile getiren Kenan Evren’e yasaklı olan Süleyman Demirel basın yolu ile cevap vermiştir. Kenan Evren’in kendisini hedef aldığını belirten Demirel, anayasanın hukukun üstünlüğü bölümünün geçici 4. madde ile çeliştiğini belirtmiş bununla birlikte yasakların kaldırılması ile serbest zeminde konuşulmasını beyan etmiştir (Milliyet, 5 Eylül 1987: 6).

1986 yılına gelirken Kenan Evren de bu konuda ilk yumuşama belirtilerini göstermiştir. Bu noktada Hasan Cemal anılarında Kenan Evren’in Yalçın Doğan ile yaptığı görüşmelerde Mayıs ayında yasakların kalkması gerektiğini belirtmiş fakat bu konuşulanların paylaşılmasını istememiştir (Cemal, 1989: 208). Referandumu tam anlamı ile gündeme girmesine neden olan gelişme ise Güneri Cıvaoglu’nun 14 Ağustos’ta Kenan Evren ile yaptığı görüşme olmuştur. Cıvaoglu, 15 Ağustos tarihinde Kenan Evren ile yaptıkları konuşmada Kenan Evren’in yasakların kalkması noktasında referandumu düşündüğünü bu konuda uzman kişilere anayasayı incelediğini Güneş gazetesindeki köşesinde yayınlamıştır (Güneş, 15 Ağustos 1986: 9). Kenan Evren anılarında yasaklar ile ilgili verdiği beyanattan bahsetmiştir. Özet olarak yasaklar konusunun halka götürülmesinin doğru olduğunu belirtmiştir. Buna sebep olarak 1982 anayasasının %92’lik bir oran ile kabul edilmesi sonrası anayasa ile ilgili bir maddeyi halka sormadan kaldırmanın yanlış olacağı kanısında olduğunu göstermiştir (Evren, 1994: 300 – 301).

Bu yazıların etkisi ile yasaklıların fiili olarak yasakları deldiği dönem ise 1986 ara seçimleri olmuştur. Seçimler sırasında Bülent Ecevit ve özellikle Süleyman Demirel meydanlarda ve kahvehanelerde konuşmalar yapmış ve yasağı delmişlerdir. Yoğun siyasi trafiğin içinde Turgut Özal ve 199 arkadaşının meclise verdiği anayasa değişiklik teklifi ile yasaklı siyasetçilerin yasağının kalkması için mecliste oylama başlamıştır. 17 Mayıs günü biten görüşmeler sonucunda Anayasa değişiklik paketinin tümü 315 Kabul 56 Ret oyu almış değişiklik kabul edilmiş ve 18 Mayıs’ta Resmî Gazetede yayımlanmıştır. Bu

anayasa değişikliğine göre anayasa değişikliği için TBMM'nin tam sayı oranı değiştirilirken Geçici 4. Maddenin kaldırılması kararı halkoylamasına sunulmuştur (T.C Resmî Gazete, 18.05.1987: 1 – 2). Yüksek Seçim Kurulu referandum için yapılacak TV ve radyo konuşmalarını ve propaganda sürecini 30 Ağustos ile 5 Eylül arası olarak belirlemiş radyo ve TV'de TBMM'de grubu bulunan DSP, SHP, DYP ve ANAP'ın konuşma hakkı olduğu kararı verilmiştir (Güneş, 5 Ağustos 1987: 9).

#### **4.1.3. Anavatan Partisi'nin Referandum Sürecinde Faaliyetleri**

Siyasi Yasakların kalkması için yapılacak anayasa referandumunda “Hayır” oyunu savunan Anavatan Partisi yurt çapında yapacağı “Hayırlı Kampanya”ya Çorum'da başlamıştır. Turgut Özal'ın başını çektiği kampanya sırasında bakanlar da birçok ilde konuşmalar yapmıştır<sup>10</sup>. Çorum'a seçim otobüsü “Petek” ile giden ANAP lideri Turgut Özal yaptığı konuşmada geçmişteki kavga izlerinden bahsetmiş ve sıkıntı çekildiğini belirtmiştir. Özal referandum içinde siyasi yasak maddesini kendilerinin hazırlamadığını belirtmiş ve referandumda milletin vereceği her karara saygı duyacağını ifade etmiştir. Çorum'da Turgut Özal “Demirel karıştırır, Özal Barıştırır”, “Referandumda Oyumuz Hayır”, “Çorum Size Hayırlı Ömürler Diler. Hayırlı İşler Diler” yazılı pankartlar ile karşılanmıştır (Güneş, 20 Temmuz 1987: 7). 20 Temmuz'da Malatya'da halka seslenen Turgut Özal “İster “Evet” deyin ister “Hayır” deyin karar verme yükü sizin omuzlarınızdadır” demiştir (Güneş, 21 Temmuz 1987: 11). Turgut Özal temmuz ayı içinde Denizli, Aydın ve Manisa bölgesinde de konuşmalar yapmıştır. Bu bölgede yaptığı konuşmalarda bu bölgeye referandum için gelmediğini belirtmiş, referandum verilecek kararının yüce halkın takdiri olduğunu belirtmiştir.

ANAP için referandum kampanyası Ağustos ayında da devam etmiştir 11 Ağustos'ta Van'da konuşan Turgut Özal, eğer referandumda “Evet” denirse Demirel, Erbakan, Türkeş ve diğer bazı solcu parti liderlerinin siyaset sahasına döneceğini, “Hayır” denir ise bir süre daha televizyonlarda boy gösteremeyeceklerini anlatmıştır (Tercüman, 12 Ağustos: 7). 13 Ağustos'ta ise Samsun'da “Hayır” kampanyası yürüten Turgut Özal eski kavgaların tekrar etmemesi için “Hayır” denmesi gerektiğini belirtmiştir. Bu geziler

---

<sup>10</sup> Kampanya sırasında Milli Savunma Bakanı Zeki Yavuztürk Elâzığ, Tunceli ve Diyarbakır'da, Devlet Bakanı Hasan Celal Güzel Mardin, Kahramanmaraş, Urfa ve Gaziantep'te, İçişleri Bakanı Yıldırım Akbulut da Erzurum, Erzincan'da kampanyayı yürütmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Güneş Gazetesi, 17 Temmuz 1987;11.

sırasında Turgut Özal'ın danışmanı Güneş Taner'in giydiği turuncu renkli ve üstünde “No, no, no well may be (Hayır, hayır, hayır daha iyi olabilir)” yazılı tişört giymesi referandum kampanyası boyunca basında ve yasaklı siyasetçilerin “Evet” kampanyasında eleştirdiği bir konu olmuştur (Tercüman, 14 Ağustos 1987: 6).

Özal, İstanbul'da 4 gün boyunca tesis açılışları yapmış Zeytinburnu'nda iki bin beş yüz tapu dağıtmıştır. İstanbul gezisi sırasında özellikle Petek arabasından “Başbakanımız size hayırlı sabahlar, hayırlı işler diliyor” şeklinde “Hayır” oyunu vurgulayacak anonslar yapılarak kampanya devam etmiştir (Cumhuriyet, 15 Ağustos 1987: 13). Başbakan Özal, Balıkesir ve Bursa'da da konuşmalar yapmıştır. Yasaklı siyasilerin kendisine karşı birleştiklerini belirtmiş yasaklı siyasetçilerin karaborsacılar ve kaçakçılardan destek aldığını söylemiştir (Hürriyet, 18 Ağustos 1987: 21). 24 Ağustos'ta Süleyman Demirel'in memleketi Isparta'da konuşan Turgut Özal'ı konuşma esnasında bir grup istifaya çağırılmış ve evlerden “Evet” pulları atarak Turgut Özal'ı protesto etmişlerdir. Polisin müdahalesi ile olaylar çıkmıştır (Hürriyet, 25 Ağustos 1987: 3). Isparta sonrası Afyon ve Burdur'da da konuşma yapan Özal 12 Eylül dönemini hatırlatmış o döneme dönülmemesi gerektiğini anlatmıştır (Hürriyet, 25 Ağustos 1987: 3). Ağustos ayının son günlerinde Kayseri'de konuşan Turgut Özal yasaklılar için “*Dört siyasi lidere hak vereceğim diye memleketin daha önemli meseleleri ortada kalmamalıdır*” demiştir, Süleyman Demirel'e ise “*Kazık mı atacaksın kardeşim, kazık mı kaktın*” şeklinde eleştirmiştir. Ağustos Turgut Özal Trabzon'da yaptığı miting sırasında küçük bir uçağın kanadına bağlanan pankartta “Hayır'da Hayır Vardır” sloganı dikkat çekmiştir. Özal, Trabzon'dan Ankara'ya dönmüş Ankara'da gezilerine ve konuşmalarına devam etmiştir (Tercüman, 3 Eylül 1987: 7) .

Turgut Özal referandum sürecinde açık bir şekilde “Hayır” oyunu savunmamış fakat “Evet” denirse 1980 öncesi döneme dönüleceği ile ilgili yoğun bir propaganda yapmıştır. Kampanyanın temel dayanağını oluşturan bu tema ile eski siyasetçilerin geri gelmesi ile tekrar ülkenin geriye gideceğini iddiasıyla Anadolu'nun birçok bölgesinde konuşmalar yapmıştır. Bununla birlikte katıldığı birçok açılış sırasında yaptığı konuşmaların ana konusu referandum ve çıkacak sonuca göre 1980'e dönülmesi olmuştur. Turgut Özal liderliğindeki ANAP sadece miting, açılış ve toplantılarla değil o dönemin gazetelerine verdiği reklamlarla da önemli bir kampanya yürütmüştür. “Yarın... Sayın Necmettin Erbakan'a, Sayın Alparslan Türkeş'e, Sayın Süleyman Demirel'e, Sayın

Bülent Ecevit'e Ve... 1980 Öncesine Evet Mi? Hayır Mı?" başlıklı gazete reklamları ANAP tarafından gazetelerde yayınlanmıştır (Cumhuriyet, 3 Eylül 1987: 15).

#### 4.1.4. Doğru Yol Partisinin Referandum Sürecinde Faaliyetleri

Doğru Yol Partisi referandum sürecinde "Evet" oylarını savunmuştur. Yasaklı olan Süleyman Demirel bu süreç içinde DYP'nin kampanya sürecini bizzat yönetmiştir. Demirel'in yanında İhsan Sabri Çağlayangil, Hüsametdin Cindoruk ve Aydın Menderes de referandumda "Evet" gezileri yapmıştır. Çorum'da ilk kampanyayı başlatan Süleyman Demirel, Ankara'dan Çorum'a büyük bir konvoy ile giriş yapmıştır, Süleyman Demirel'in Mavi renkli seçim arabası "Süvari" ve mavi renkli kıyafet seçmesi dikkat çekmiştir, Süleyman Demirel yaptığı konuşmada "*Adalet Partisi kapanmasaydı onlar iktidarı rüyalarında görürdü*" demiştir (Güneş, 2 Temmuz 1987: 9).

Turgut Özal'ın Güney doğu Anadolu Projesinin (GAP) açılışları kapsamında yaptığı doğu gezisinin ardından Süleyman Demirel de 18 Temmuz'da Elazığ'da kampanya düzenlemiştir. Süleyman Demirel konuşması sırasında Türkiye'nin en büyük sorununun "Siyasi İstikrar" olduğunu belirtmiş ve bu süreç zarfında mevcut yönetimin sürekli 12 Eylül öncesine dönme uyarısına karşı Türkiye'nin durumunun 12 Eylül öncesinden çok daha kötü olduğunu söylemiştir (Milliyet, 19 Temmuz 1987: 9). Elazığ sonrası Kütahya'da konuşma yapan Süleyman Demirel, şer dolu bir dönemi kapatmayı vaat etmiştir. Bunun yanında Turgut Özal hükümetini eleştiren Süleyman Demirel "Evet" oyunun kendileri için değil demokrasi için verilmesini istemiştir (Güneş, 26 Temmuz 1987: 13).

Yoğun bir maratona başlayan Süleyman Demirel, Kırklareli, Nevşehir, Aksaray ve Şereflikoçhisar'da konuşmalar yapmıştır. Aşırı sıcak ve yoğun tempo sebebi ile başında su toplaması meydana gelen Süleyman Demirel, Kırkkale'de Turgut Özal'ın "*Referandumda Hayır çıkması da demokrasinin zaferidir*" sözlerine karşılık "*Demokrasiye Hayır dersiniz bunun neresi demokrasi olur*" şeklinde cevap vermiştir (Cumhuriyet, 3 Ağustos 1987: 1). Süleyman Demirel ile birlikte Aydın Menderes de "Evet" kampanyasına destek olmuştur. Ankara'nın Sirkeli köyünü ziyaret eden Aydın Menderes bu köyde Evet kampanyasını desteklemiş ve Turgut Özal hakkında değerlendirmeler yapmış Süleyman Demirel ile yaptığı Evet gezileri ile ilgili düşüncelerini köylüye aktarmıştır (Tercüman, 5 Ağustos 1987: 7).

Bayram sonrası ilk gezisini Kahramanmaraş ve Adıyaman’da yapan Süleyman Demirel halka “6 Eylül’de “Evet” oyu vermenizi istiyorum. Yasaksız hür, demokrat ve büyük Türkiye için “Evet” diyelim” demiştir (Hürriyet, 16 Ağustos 1987: 19). Özellikle Kahramanmaraş ve Adıyaman’da Turgut Özal’ın ekonomik politikasını eleştiren Süleyman Demirel Türkiye’nin sıkıntısının siyasi olduğunu belirtmiş, siyasi partilerin rejimin ayrılmaz bir parçası sayılmasına karşılık en yaşlı siyasi partinin 4 yaşında olmasının yaşanan siyasi çıkmazın bir örneği olarak göstermiştir (Hürriyet, 16 Ağustos 1987: 19). Güneydoğu gezisi sonrası Trakya gezisine geçen Süleyman Demirel Çorlu ve Tekirdağ’da miting yapmıştır. Yol üstünde kalabalık halk grupları tarafından karşılanan Süleyman Demirel sık sık araçtan inerek halk ile sohbet etmiş, halktan “Evet” oyu istemiş ve Turgut Özal ile ANAP hükümetini eleştirmiştir (Hürriyet, 17 Ağustos 1987: 19). Trakya gezisini Edirne ve Çanakkale’de devam ettiren Süleyman Demirel referandumun bir demokrasi mücadelesi olduğunu belirtmiştir, Turgut Özal ve ANAP için ise “*Zevalleri yakındır, caizse, namazları yakında eda edilecek*” şeklinde referandum sonrası ANAP iktidarının sonunun geleceğini belirtmiştir. Ayrıca referandum sırasında ANAP’ın devletin imkanlarını kullanmasını da eleştirmiştir (Hürriyet, 18 Ağustos 1987: 21). İzmit ve Bursa’da da konuşan Süleyman Demirel özellikle Bursa’da coşkulu bir kalabalık tarafından karşılanmıştır. Yağan yağmura rağmen yaptığı konuşmada Turgut Özal iktidarını eleştirmiş, halkın “Muhteşem Süleyman”, “Hoş geldin Baba” gibi pankartlar ile karşılamasından dolayı morali yükselmiştir. Bursa gezisi sonrası ertesi gün Balıkesir ve daha sonra Zonguldak’ta da konuşmalar yapmıştır (Tercüman, 23 Ağustos 1987: 7).

Zonguldak’ta Süleyman Demirel ve Turgut Özal aynı günde konuşma yapmıştır. Süleyman Demirel Zonguldak’ta ANAP’ın halkı açlık ve fukaralıkla baş başa bıraktığını söyleyerek “*6 Eylül’de sandıktan millet çıkacaktır*” demiştir. Bunun yanında ülkede enflasyon ve işsizlik sorununa çözüm bulunamamasını eleştirmiştir. Zonguldak’ta açılan “*Orta direk dediler memleketi yediler*” yazılı pankartlar dikkatleri çekmiştir (Tercüman, 24 Ağustos 1987: 11). Yasakların kalkması için yoğun bir kampanya yürüten Demirel, Zonguldak sonrası Afyon, Uşak ve Denizli’de de önemli mitingler yapmıştır. Konuşmalarında genel olarak Turgut Özal’ı hedef almıştır (Tercüman, 25 Ağustos 1987: 10). Ege bölgesinde büyük kitlelerin karşıladığı Süleyman Demirel Aydın’da Turgut Özal’ın yaptığı Isparta mitingi sırasında çıkan olayları “*Provokasyon*” olarak değerlendirmiştir. Aydın Menderes ile birlikte mitinge katılan Süleyman Demirel, Adnan

Menderes'in cenazesi için çıkarılan kanun hakkında ise Adnan Menderes'e devlet merasimi ile abide yapılması gerektiğini belirtmiş ardından ANAP hükümetini eleştirmiştir. Aydın Mitinginde dikkat çekici husus ise Süleyman Demirel ve kafilesine katılan konvoyun Denizli – Aydın arası karayolunu tıkaması olmuştur büyük bir kitle Süleyman Demirel ile birlikte Aydın Menderes ve DYP heyetini karşılamıştır (Tercüman, 26 Ağustos 1987: 6).

Referanduma 5 gün kala İstanbul'da mitinglere devam eden Süleyman Demirel, Bayrampaşa'da halka seslenmiştir. Konuşmasında Turgut Özal'ın sık sık dile getirdiği 12 Eylül öncesi 70 sente muhtaçlar eleştirisine karşı *“70 sent bulunur, ama bugün memleket her sene 4,5 milyar dolara muhtaç, bugün 6 milyar defa 70 sente muhtaçtır. Bunlar ucuz laf, demagoji, devlet adamına yakışmaz”* diyerek ANAP iktidarı döneminin daha kötü durumda olduğunu belirtmiştir (Türkiye, 2 Eylül 1987: 9). Süleyman Demirel referandumdan bir gün önce İstanbul Eyüp'te konuşma yaparak mitinglerini sonlandırmıştır. İşsizliğin arttığını ve yolsuzlukların yapıldığını belirten Süleyman Demirel, konuşmasını ANAP'ın kiraladığı arkasında büyük bir bez üzerine *“Huzur ve Güven İçin Hayır”* yazılı uçağın altında yapmıştır (Türkiye, 5 Eylül 1987: 9). Meydan mitingleri ve toplantıların yanında basın kuruluşlarına verilen reklamlarında bu dönemde etkili biçimde kullanılmıştır *“Demokrasiye İnanan Büyük Türk Milleti.”* başlıklı mavi bir mührü *“Evet”* oyuna basan bir el resmi ile *“Evet”* oyu basılmasını isteyen DYP reklamları birçok gazetede yayınlanmıştır (Hürriyet, 5 Eylül 1987: 19).

Doğru Yol Partisi referandum kampanyasını özellikle Süleyman Demirel, Hüsamettin Cindoruk, İhsan Sabri Çağlayangil gibi eski Adalet Partililer ve Adnan Menderes'in oğlu Aydın Menderes ile yürütmüştür. Kampanyanın asıl yoğunlaştığı kişi Süleyman Demirel olmuştur. Ülkenin özellikle her bölgesinde konuşma yapan Süleyman Demirel konuşmalarında genellikle ANAP iktidarını ve Turgut Özal'ı ağır biçimde eleştirmiş 12 Eylül darbesi ve Kenan Evren ile ilgili konuşmamaya özen göstermiştir. Süleyman Demirel Turgut Özal ve ANAP grubunun meclise getirdiği yasakların kalkması ile ilgili kanunun meclisten ANAP eli ile geçmesi durumunu Turgut Özal'ın istismar etmesinde korktuğunu belirterek referanduma gidilmesinden yana olmuştur (Arcayürek, 2000: 288).

#### 4.1.5. Demokratik Sol Parti'nin Referandum Sürecindeki Faaliyetleri

Demokratik Sol Parti (DSP)'de "Evet" kampanyası Bülent Ecevit ve DSP genel başkanı Rahşan Ecevit tarafından yapılmıştır. Bülent Ecevit'in The New York Times ile yaptığı röportajda yapılacak olan referandumun sadece yasaklıların siyasi hayatını değil, Turgut Özal ve ANAP'ın geleceğini etkileyecek bir oylama olduğunu söylemiştir (Güneş, 8 Temmuz 1987: 11). Temmuz ayında Doğu Bölgesine gezi düzenleyen DSP lideri Rahşan Ecevit ve yasaklı olan Bülent Ecevit 20 Temmuz'da Tunceli'de konuşmuştur. Doğu bölgesinde yaşanan terör olaylarına değinen Bülent Ecevit "*Silahlı eşkıyanın bölücülüğünden daha tehlikeli bölücülük, Doğu ve Güneydoğu halkına kuşkuyla bakmaktır*" demiştir. Bu bölgede yaşayan halkın Kıbrıs Çıkarması sırasında canını vermeye koştüğünü belirtmiştir. Bülent Ecevit'in ardından konuşan DSP genel başkanı Rahşan Ecevit ise Güneydoğu ve Doğu bölgesine yatırımların artması gerektiğini belirterek yerel halkın köylerinden, bölgelerinden ayrılmaması gerektiğini belirtmiştir (Güneş, 21 Temmuz 1987: 11). İstanbul Gaziosmanpaşa'da DSP'nin açık hava toplantısına katılan Bülent Ecevit, Özal'ın ülkeyi uçuruma götürdüğünü söylemiş ve muhalefet partilerini bu durumun engellenmesi için iş birliği ile anayasa ve seçim yasaları üzerinde anlaşmalarını istemiştir. Aynı zamanda konuşmasında halk kesimlerinin hızla yoksullaştığını savunarak Turgut Özal'ı bencil olmakla suçlamış 6 Eylül referandumu konusunda neyin oylanacağını şu sözlerle açıklamıştır: "*6 Eylül'de oylanacak olan, Ecevit veya Demirel'in siyasi yasakları değil, Türkiye demokraside bir adım geri mi, ileri mi gidecek? Bu oylanacak*" şeklinde ifade etmiştir (Güneş, 26 Temmuz 1987: 13).

Ağustos ayında Doğu bölgesine gezi yapan DSP genel başkanı Rahşan Ecevit ve CHP eski genel başkanı Bülent Ecevit Kars, Ağrı, Van ve Erzurum'un ilçelerinde konuşmuşlardır (Tercüman, 3 Ağustos 1987: 6). 10 Ağustos'ta Van'da konuşma yapan Rahşan Ecevit ve Bülent Ecevit referandum için halktan "Evet" oyu istemiştir Bülent Ecevit, Turgut Özal'ı "*Padişahlardan daha yetkili kişi*" olarak göstermiş, "*Cumhuriyet dönemindeki padişahlığa son verin. Kime hayır, kime evet dersiniz deyin*" demiştir.

Ecevitler, Van'dan sonra Ağrı'da konuşmalara devam etmiştir (Tercüman, 11 Ağustos 1987: 7). Ağrı sonrası Iğdır'da Doğu Anadolu kampanyasını sürdüren DSP, özellikle Iğdır'da DSP ve SHP'nin birleşmesi ile ilgili afişler ile karşılaşmıştır. Kars'ta ise koruculuk sistemini eleştiren Bülent Ecevit, koruculuk sistemi ile derebeyliğin ortaya çıkacağını söylemiştir. Turgut Özal'ın icraatlarını eleştiren Bülent Ecevit, ekonomik

durumun eleştirisini yapmıştır (Tercüman, 14 Ağustos 1987: 6). Doğu gezisini Sarıkamış'ta sonlandıran Bülent Ecevit ve Raşan Ecevit Sarıkamış'ta Turgut Özal'ın ekonomi politikalarını eleştirmiş ve Turgut Özal'ın köylülerin karşısında başbakan gibi olmadığını zalim bir iş adamı gibi davrandığını söylemiştir (Tercüman, 15 Ağustos 1987: 7). Doğu ve Güneydoğu gezisi sonrasında değerlendirme yapmak amacı ile toplanan DSP grubu toplantısında Raşan Ecevit, Doğu ve Güneydoğu Anadolu halkının ihmallerden, sömürüden muzdarip olduğunu belirtmiş ayrıca halkın cahil olduğunu belirterek demokratik haklarının kısıtlanmasının da yanlış olduğunu belirtmiştir (Tercüman, 16 Ağustos 1987: 7).

Ecevitler, Doğu Anadolu sonrası Adana, Antakya ve İskenderun'la referandum gezilerine devam etmiştir. Halk Bülent Ecevit ve Raşan Ecevit'i "Halkçı Ecevit" sloganları ile karşılamıştır. Paslı bir kamyon üzerinde Antakya'da konuşan Bülent Ecevit ve Raşan Ecevit Turgut Özal'ın "Turuncu oy vermeyene hizmet yok" şeklindeki açıklamasını eleştirmiştir (Hürriyet, 19 Ağustos 1987: 19). Adana, Antakya ve İskenderun gezileri sonrası 22 Ağustos'ta İzmir'de düzenlediği açık hava toplantısında Raşan Ecevit ve Bülent Ecevit konuşma yapmıştır. Turgut Özal'ın "Hayırlı kampanya" sırasında Güneş Taner'in giydiği "No No No" yazılı tişörtü eleştiren Bülent Ecevit, tişörtün denizaşırı devletlere şirin gözükmek amacı taşıdığını söylemiş ve önce kendi halkının gönlünü kazanmaya çalışsın şeklinde konuşmuştur (Hürriyet, 23 Ağustos 1987: 19).

Referandum kampanyasına Konya'da devam eden Raşan Ecevit ve Bülent Ecevit Seydişehir ve Bozkır'da konuşmalar yapmıştır. Başbakan Özal'ın "Mavi Yunan Rengi" çıkışına karşı Ecevit, NATO tatbikatında Türk kuvvetlerinin temsil eden rengin "Mavi" olduğunu Varşova Paketi ordularının ise "Turuncu" renkte gösterildiğini belirtmiştir, miting alanında Turgut Özal ve ANAP iktidarına karşı "Ecevit demokrasinin kalesi, "Özal dar gelirlinin çilesi", "Özal uydurdu yüzlerce fonu, fakire sattırdı gömleği donu", "Özal patronun başkatibi, yalanın ise başhatibi" gibi birçok pankartlar ile eleştirilerini dile getirmişlerdir (Hürriyet, 28 Ağustos 1987: 16).

Eylül ayında ise Trabzon'da konuşmalarına devam eden Ecevitler Trabzon'da 1500 kişilik bir kalabalığa hitap etmiştir. Trabzon'a 7 yıl önce geldiğini fakat 12 Eylül darbesi sebebi ile konuşma yapamadığını hatırlatarak, ziyaretin 7 yıl gecikse de

yapıldığını belirtmiştir. Çalışan halk kesiminin hakkının aranmadığını söyleyen Bülent Ecevit, kapatılan CHP'nin içindeki hizip hareketlerini de eleştirmiş DSP'nin kuruluşundan bahsetmiştir (Türkiye, 1 Eylül 1987: 9). Karadeniz gezisine Rize'de devam eden Rahşan Ecevit ve Bülent Ecevit, Rize'de fakir fukara fonunu eleştirmiş fonun gelirinin halkın cebinden çıktığını belirterek ANAP hükümetini eleştirmiştir, Bafra'da ise güneydoğudaki olaylara değinerek “*Koskoca devletin 300 – 400 kişiye gücü yetmiyorsa sen başbakanlık koltuğunda ne yapıyorsun sayın Özal?*” demiştir (Türkiye, 5 Eylül 1987: 9).

DSP'nin referandum kampanyasında paslı bir kamyon kasasında konuşma yapımları halkın ve basın dikkatini çekmiştir. Kampanya sırasında “Evet” oyu verilmesini aktarsalar da kampanya sürecinde söylemlerinin merkezinde daha çok işçi hakları ekonomik problemler doğu ve güney doğudaki problemler yer almıştır. Bu söylemler üzerinden Turgut Özal ve ANAP iktidarını eleştirerek halktan “Evet” oyu istemişlerdir. Konuşmaları sırasında 12 Eylül darbesine de eleştirileri olmuş fakat fazla irdelenmemişlerdir.

#### **4.1.6. Sosyal Demokrat Halkçı Parti'nin Referandum Sürecindeki Faaliyetleri**

SHP genel başkanı Erdal İnönü de referandum için “Evet” oyunun kullanılmasını istemiş kampanya otobüsü “Güneş” ile temmuz ayı içinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu illerini kapsayan geziye çıkmıştır. Gezinin ilk günü Tunceli ve Erzurum'da konuşan Erdal İnönü, Tunceli'de meydana gelen terör olaylarının peşini bırakmayacaklarını belirtmiştir Tunceli'de olayın gerçekleştiği ve etkilendiği eve giden ve incelemelerde bulunan Erdal İnönü Tunceli'den Erzurum'a geçmiştir (Güneş, 20 Temmuz 1987: 7). Erzurum sonrası Kars'a geçen Erdal İnönü bu bölgede yaptığı konuşmada Kürtçe konuşan bütün vatandaşlardan şüphe edilmesini tasvip etmediğini belirterek “*Ana dili Kürtçe diye kimseyi suçlayamayız*” demiş, ardından referandum konusuna değinmiştir. Turgut Özal'ı eleştiren Erdal İnönü daha sonra referandumda “Evet” diyeceklerini söylemiş ve referandumun demokrasinin ilk aşaması olduğunu belirterek ülkeye demokrasiyi daha çok yerleştireceklerini söylemiştir (Güneş, 21 Temmuz 1987: 11). 22 Temmuz'da ise Bitlis'te konuşan Erdal İnönü, Turgut Özal'ı padişaha benzetmiş ve referandumda hep birlikte “Evet” oyu vererek Turgut Özal'a bir ders verilmesini istemiştir. Bitlis'teki konuşması sonrası ise Diyarbakır'a geçmiştir (Güneş, 23 Temmuz 1987: 13). Gezinin bir

diğer adresi ise Mardin olmuştur. Mardin’de Turgut Özal’ın ilk seçimde ders alacağını ve SHP’nin de iktidara geleceğini dile getirmiştir (Milliyet, 24 Temmuz 1987: 8).

Ağustos ayında ise Karadeniz turuna çıkan Erdal İnönü, Samsun’da yaptığı konuşmada Turgut Özal’ın “*Yunan bayrağında da mavi var*” sözlerine “*Renklerin kendisine karşı olduğunu sanmak ruh doktorlarının ilgilenmesi gereken bir durumdur. Ruh doktorlarına havale ediyorum*” şeklinde cevap vermiş, diğer bir eleştirisini ise TRT için yapmıştır. TRT’nin uygulamalarını Abdülhamit dönemi uygulanan sansüre benzetmiştir. Samsun halkından %80 “Evet” oyu sözü alan Erdal İnönü, Samsun’da basın toplantısı sonrası Ordu’ya hareket etmiştir (Hürriyet, 26 Ağustos 1987: 21). Karadeniz turunu Trabzon’da devam ettiren SHP genel başkanı Erdal İnönü Turgut Özal’ın “Mavi” renge karşı olan tepkisini bir kez daha eleştirmiştir. SHP genel sekreteri Fikri Sağlar ise Turgut Özal’ı danaya benzetirken, SHP genel başkanı Erdal İnönü, 6 Eylül’de yapılacak referandumda “Evet” çıkması ile dananın kuyruğunun kopacağını söylemiştir (Tercüman, 27 Ağustos 1987: 7).

Karadeniz sonrası Eskişehir ve Bursa istikametinden İstanbul mitingine geçmek için yola çıkan Erdal İnönü Eskişehir’e vardığında Süleyman Demirel’in mitingi için toplanan DYP’liler ile karşılaşmış, SHP’liler ile DYP’liler karşılıklı destek gösterileri yapmışlardır. Erdal İnönü yolculuk sırasında verdiği molada basın mensupları ile yaptığı konuşmada Turgut Özal’ı diktatöre benzetmiştir (Tercüman, 29 Ağustos 1987: 7). Bursa’dan İstanbul’a geçen SHP konvoyu İstanbul’da miting yapmıştır. Erdal İnönü seçim otobüsü Güneş üstünde yaptığı konuşmada Turgut Özal’ı eleştirmiştir. İstanbul Pendik meydanında yapılan miting Erdal İnönü’nün muhtelif yerlerde yaptığı mitinglerden daha kalabalık ve canlı olmuştur. Miting alanında CHP’lilerin “Faşizme karşı omuz omuza”, “Güneydoğu’da milli zulme son”, “İnsanlık onuru işkenceyi yenecek” gibi sloganlar atılırken, “Üniformalı demokrasi olmaz”, “Bir şarkı yazacağız mavi oylarla”, “Doğu ve güneydoğu Anadolu katliamına son”, “Genel af” gibi pankartlar dikkat çekmiştir (Tercüman, 30 Ağustos 1987: 6).

Eylül ayında ise SHP genel başkanı Erdal İnönü televizyonda yaptığı konuşmada siyasi yasakların referandum yolu ile kaldırılıp kaldırılmaması hususunu eleştirmiş TBMM tarafından kaldırılmasının çok daha makul olacağını belirtmiştir. Referandum ile ülkenin kamplara bölündüğünü ifade etmiştir. Konuşmaya başlarken yapılacak olan

referandumun demokrasiyi savunmak gerektiği görüşünü tekrarlayarak bu tavrın en güçlü temsilcinin kendi partisi olduğunu belirtmiştir (Türkiye, 2 Eylül 1987: 9).

Erdal İnönü referandum sürecinde “Evet” oylarını parti çıkarına olmamasına rağmen demokrasinin bir gereği olarak savunduğunu kendisi de beyan etmiştir. DSP’nin Bülent Ecevit ile güçlenmesi Sol partilerin ayrışmasına neden olmasına rağmen Erdal İnönü referandumda “Evet” oylarını savunmuştur. Türkiye’nin muhtelif bölgelerinde birçok konuşma yapan Erdal İnönü’nün kampanyası DYP ve ANAP kadar coşkulu ve kalabalık geçmese de SHP referandum sürecinde etkinliğini korumuştur.

#### **4.1.7. Refah Partisi (RP) ve Milliyetçi Çalışma Partisi’nin (MÇP) Referandum Sürecindeki Faaliyetleri**

Süleyman Demirel ve Bülent Ecevit ile 1982 anayasasının 4.geçici maddesi gereğince siyasi yasaklı olan Necmettin Erbakan ve Alparslan Türkeş de referandum sürecinde konuşmalar yapmıştır. TBMM’de grupları olmadığı için TRT’de konuşma yapamayan Necmettin Erbakan ve Alparslan Türkeş daha pasif bir kampanya süreci yürütmüşlerdir. Necmettin Erbakan’ın ağustos ayında çıktığı Doğu Karadeniz turunun ilk durağı Trabzon olmuştur. Trabzon’da halka hitap eden Necmettin Erbakan, Türkiye’nin ekonomi politikasını eleştirmiş, IMF ile yapılan anlaşmalara da değinerek Türkiye’nin ekonomisinin bağımsız olmadığını dile getirmiştir (Güneş, 20 Temmuz 1987: 7). Erzurum’daki konuşmasında “*Evet çıkacak ANAP yıkılacak*” diyerek halktan “Evet” oyu istemiştir (Hürriyet, 23 Ağustos 1987: 3). Erzurum’da gazeteciler cemiyetinde bir toplantı yapan Necmettin Erbakan, 12 Eylül’ün kendisinden hiçbir şey almadığını kendisinin aynı Erbakan olduğunu söylemiştir, 6 Eylül’ün “*Türkiye’den IMF’nin kovulacağı gün*” olarak gördüklerini belirtmiştir (Güneş, 24 Ağustos 1987: 9).

Alparslan Türkeş ise MÇP’nin Bolu il binası açılışı sırasında yaptığı konuşmada Doğu Anadolu’da yaşanan olaylara değinerek bunları ülkeyi bölmek ve parçalamak için çıkarılan olaylar olarak nitelmiştir. 12 Eylül öncesi de Marksist grupların aynı amacı yürüttüklerini ve bu grupları durdurmak amacıyla ülkücü faaliyetleri hareket geçirdiğini söylemiştir, 6 Eylül’deki referandum için ise siyasi yasakların kaldırılmasını istemiştir (Güneş, 4 Ağustos 1987: 7). 23 Ağustos’ta Kahramanmaraş’ta yaptığı mitinglerde referandumun ortalığı karıştırdığını söylemiştir. Bununla birlikte ülkenin birinci önceliğinin can güvenliği ve toplumsal huzurun sağlanması olduğunu belirtirken, 12

Eylül öncesi ülkede olanların komünist çetelerce organize edildiğini belirtmiştir, Kahramanmaraş sonrası Gaziantep’ e geçen Alparslan Türkeş: “*Hayır oyu kullanacak olanların hükümetin yanlış politikasının vebalini yüklenmiş olacaklarını*” belirtmiştir (Güneş, 24 Ağustos 1987: 9).

Necmettin Erbakan ve Alparslan Türkeş referandum kampanyası içerisinde Süleyman Demirel ve Bülent Ecevit’e karşı daha sönük bir kampanya geçirmişlerdir. Necmettin Erbakan yaptığı konuşmalarda referandum için “Evet” oyu isterken genellikle Turgut Özal hükümetinin ekonomi politikalarını “faiz lobisi” sözleri ile eleştirmiştir. Bunun yanında Kıbrıs Harekâtı yıl dönümü maksadı ile bu argümanı da mitinglerinde kullanmıştır. Alparslan Türkeş de yaptığı miting ve konuşmalarında genellikle 12 Eylül öncesi yaşananlar ile komünizm tehlikesi konusunu çokça irdelenmiş, referandum konusunda “Evet” oyunun demokrasinin bir gereği olduğunu vurgulamıştır.

#### **4.1.8. Basının Referandum Öncesi Yaklaşımı**

Basın referandum sırasında Süleyman Demirel, Erdal İnönü, Bülent Ecevit ve Turgut Özal’ın kampanya sürecini yakından takip etmekle birlikte köşe yazıları ile referandumda yaşanan tüm gelişmeleri farklı noktalardan ele almıştır. Referandum kararı sonrası Milliyet gazetesi yazarı Metin Toker yazdığı köşe yazısında mecliste çıkan referandum kararı sonrası “Evet”, “Hayır” ya da boş oy kullanma hakkının millette olduğunu belirtmiş partilerin ülkeyi “Evet” ve “Hayır” olarak bölecekler söylemini eleştirmiştir (Milliyet, 15 Temmuz 1987: 14). Güneş Gazetesi referandum öncesi seçmen kütüklerinin yazılması sebebi ile uygulanan sokağa çıkma yasağını Mehmet Barlas köşe yazısına taşımış ve yaz ayında insanların evlerinde hapis tutulduğunu söyleyerek sokağa çıkma yasağını eleştirmiştir (Güneş, 13 Temmuz 1987: 1). Güneş Gazetesinin diğer bir yazısında ise 1982 yılında yapılan anayasa referandumu sırasında geçici 16.Maddede oy kullanmayanların 5 yıl boyunca oy kullanma hakkından menedilmesi maddesini hatırlatarak Türkiye’nin demokrasi mantığı ve seçmen kütük sayımı için sokağa çıkma yasağı eleştirilmiştir (Güneş, 15 Temmuz 1987: 5). Temmuz ayının sonlarına kadar gazeteler ve köşe yazıları daha çok referandum için yapılan hazırlıkları dış politika olaylarını ele almışlar ve incelemişlerdir. 30 Temmuz’da Metin Toker köşe yazısında TRT’yi eleştirmiştir. Referandum propaganda dönemi öncesi TRT’nin gizlice yaptığı “Hayır” propagandasını eleştirmiş hukuk devletine aykırı bir gelişme olduğunu belirtmiştir (Milliyet, 30 Temmuz 1987: 6). Ağustos ayında yoğunlaşan kampanya süreci

ile basının ilk gündemi Süleyman Demirel ve Turgut Özal'ın gezileri ve söylemleri olmuştur. Özellikle meydanlarda liderlerin söylemleri referandumdan daha çok bir genel seçim veya güven oylamasına dönüşmesinin sebebi ile Güneş Gazetesi yazarlarından İsmail Cem bu konuya eleştiride bulunmuştur, referandumun sadece referandum çerçevesinden çıkıp bir genel seçim veya güven oylamasına dönüşmesi referandum üzerindeki gerilimi artırdığını ifade etmiştir (Güneş, 4 Ağustos 1987: 7).

Tercüman gazetesinde ise “Niçin Evet?” başlıklı Agah Oktay Güner'in yazısında siyasilerin 12 Eylül döneminde yargılandıklarını ve beraat ettiklerini belirten yazar siyasi yasakların bu noktada demokrasiye aykırı bir durum olduğunu belirtmiş ve demokrasiye inanç ifadesi olarak “Evet” oyu verilmesi gerektiğini belirtmiştir (Tercüman, 9 Ağustos 1987: 6). Yine bu süreçte “Evet” oyu isteyen yasaklı siyasetçilerin de sert söylemleri eleştirilmiştir, Tercüman Gazetesi yazarı Ergun Göze, Bülent Ecevit'in “Evet çıkarsa bir ilerleme olur “Hayır” çıkarsa demokrasi bitmiş demektir” sözünü eleştirmiş referandum sürecinde “Evet” kadar “Hayır” oylarının da demokrasinin bir parçası olduğunu vurgulamıştır (Tercüman, 11 Ağustos 1987. 7).

Cumhuriyet Gazetesi de referandum sürecinde “Evet” “Hayır” ve “Çekimser veya Geçersiz” oy üzerine incelemelerde bulunmuştur. Oktay Akbal bu konuda “Evet” ya da “Hayır” oylarının bir manası varken geçersiz oyun çok daha manasız ve zararlı olduğunu dile getirmiştir. Aynı zamanda Turgut Özal'ın “Hayır” oyları için savunduğu Demirel'i, Ecevit'i, Erbakan'ı ve Türkeş'i yeniden yönetimde istiyorsanız “Evet” dersiniz söylemini eleştirmiş, “Evet” oyunun yasaklı kişilerin sadece siyasi yaşağını kalkması anlamına geldiğini demokrasiye inanan bir kişinin “Evet” oyu kullanacağını belirtmiştir (Cumhuriyet, 12 Ağustos 1987: 2). Yine Hasan Cemal Cumhuriyet gazetesinde yazdığı yazıda Turgut Özal'ın referandum sürecinde uyguladığı politikayı eleştirmiştir. Ayrıca demokrasinin en temel hakkının halkoylamasına götürülmesini eleştirmiş ve Turgut Özal'ın bazı gazetelerin taraflı yazdığı sözlerine karşı demokrasi için taraflı olduğunu belirtmiştir (Cumhuriyet, 13 Ağustos 1987: 13). Uğur Mumcu ise Cumhuriyet Gazetesinde TRT'nin siyasi yasaklılara konuşma hakkı vermemesini ve yayınlanan “İcraatın İçinden” programını eleştirmiştir. Yazısından Turgut Özal'ın televizyon yayını çok iyi kullandığını yasaklı siyasilerin ise bunu kullanamadığını belirtmiş, ayrıca “İcraatın İçinden” programında tek taraflı ANAP propagandası yapıldığını söylemiştir.

Bu durumun daha referandum olmadan demokrasiye gölge düşürdüğünü ifade etmiştir (Cumhuriyet, 13 Ağustos 1987: 13).

Hürriyet Gazetesinde ise bir diplomatın referandumdan çıkabilecek sonuçları değerlendirmesi üzerinden fikirlerini beyan eden Coşkun Kırca, milletler arası kuruluşların yasaklar konusunda halka gidilmesinden rahatsız olduğunu belirtmiş, temel insan haklarının halkoylamasında oylanmasının hata olduğunu ifade etmiştir (Hürriyet, 19 Ağustos 1987: 5). Bir diğer yazısında ise Cumhurbaşkanı'nın referandum hakkındaki tavrı ile ilgili düşüncelerini aktaran Coşkun Kırca, Kenan Evren'in fikrini açıkça beyan etmesinin normal bir durum olduğunu belirtirken, meydanlarda Cumhurbaşkanı ve 12 Eylül hareketi ile ilgili karşı karşıya gelmemek için Süleyman Demirel ve Bülent Ecevit'in konuşmalarında bu konuyu açmadıklarını, fakat Turgut Özal'ın Kenan Evren'i bu konuda siyasi yasaklılarla karşı karşıya getirmek için çabaladığını ifade etmiştir (Hürriyet, 20 Ağustos 1987: 5).

Basın genel manada referandum öncesi meydanlardaki söylemleri siyasilerin tavırlarını halkın nabzını yakından tutmak ile “Evet” oyunu demokrasinin bir gerekliliği olarak yansıtmış ve savunmuştur. Özellikle manşetlerine Turgut Özal, Süleyman Demirel, Bülent Ecevit ve Erdal İnönü'nün gezi kampanyalarını ayrıntılı biçimde manşetlerine taşımıştır. Bununla birlikte gazetelerin o dönemde yayınladıkları anketleri olmuştur. Her ne kadar anketler yapılsa da basının referandumda çıkacak sonuçlar hakkında tam bir tahmin yapmak yerine son döneme doğru “Evet” ile “Hayır” oylarının yakın oranlarda gittiği yorumlarına yer verilmiştir.

#### **4.1.9. Sivil Toplum Kuruluşları ve Diğer Kurum ve Kuruluşların Referandum Öncesi Yaklaşımları**

12 Eylül öncesi özellikle siyasi hayatta etkili olan işçi sendikaları ve sivil toplum kuruluşları 12 Eylül sonrası etkisini kaybetse de referandum sürecinde fikirlerini beyan etmişlerdir. Siyasi partiler kadar etkili bir kampanya yürütmek ile birlikte referandumda tercihlerini beyan etmeleri önemli olmuştur. STK'lar ile üniversiteler, eski siyasetçiler, sanatçılar ve iş adamları olmak üzere birçok kişi de referandum sürecinde fikirlerini beyan etmiştir.

İşçi sendikalarından biri olan Türk – İş Sendikası referandumda “Evet” oyu kullanacağını beyan etmiştir, siyasi yasakları “Demokrasi Ayıbı” olarak niteleyen Türk –

İş Sendikası referandumda yasakların kalkması yönünde oy kullanılmasını istemiştir (Güneş, 4 Temmuz 1987: 9). Diğer işçi sendikası olan Hak – İş ise referandumda “Hayır” oyu kullanacağını beyan etmiştir Hak – İş Sendikaları Konfederasyonu Başkanı Necati Çelik referandum ile ilgili;

*“Bu yasağı biz koymadık, neden biz kaldıralım. Dört siyasi liderin yasağı kalktığında benim işçilerimin cebine ne girecek?”*

şeklinde fikrini açıklamış ve referandum için üstü örtülü “Hayır” oyundan yana olduğunu belirtmiştir, aynı zamanda Türk – İş Sendikasının referandum için “Evet” oyunu desteklemesini de eleştirmiş sendikaların siyasete bulaşmaması gerektiğini belirtmiştir (Güneş, 17 Ağustos 1987: 11). İşçi sendikalarının yanında Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği başkanı Ali Coşkun’a da referandum ile ilgili kararı sorulduğunda anayasa gereğince siyasetle direkt ilgilenemeyeceğini açıklamış bu bakımdan fikrini beyan etmemiştir. İstanbul Ticaret Odası başkanı Dündar Soyer ise “Evet” oyunu destekleyeceğini ifade etmiştir (Cumhuriyet, 9 Ağustos 1987: 6).

Üniversite kesiminden ise referandum için söylemler daha temkinli olmuştur Ankara Üniversitesi Rektörü Necdet Serin, Yıldız Teknik Üniversitesi Rektörü Süha Toner, Hacettepe Üniversitesi Rektörü Yüksel Bozer, Boğaziçi Üniversitesi Rektörü Ergün Toğrol gibi birçok rektör referandum için kararlarının gizli olacağını söylemiş ve kararlarını açıkça beyan etmemişlerdir (Cumhuriyet, 13 Ağustos 1987: 7). Rektörlerin aksine üniversite bünyesinde görev alan hukukçu öğretim görevlileri de fikirlerini beyan etmiştir. İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi öğretim üyesi Sulhi Solmazer bu konunun bir hukuk meselesi olduğunu belirtmiş, “Hayır” oylarının çıkması ile batı toplumunun Türkiye’yi demokrasiye layık görmemesinden çekindiğini belirtmiştir. Bir diğer öğretim görevlisi olan Mimar Sinan Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılapları Tarihi Araştırma Uygulama Merkezi Müdürü Sefa Erkün referandumda “Evet” oyu kullanacağını belirtmiş, demokratik ülkelerde bazı temel unsurların tartışılmayacağını ifade ederek vatandaşın seçilme hakkının engellenmemesi gerektiğini belirtmiştir (Güneş, 17 Ağustos 1987: 11). STK ve üniversitelerin yanında sanatçı camiası da gazetelerde fikirlerini açıkça beyan etmiştir. 1980 döneminin önemli tiyatrocusu ve sinema sanatçılarından olan Müjdat Gezen, Zeki Alasya, Metin Akpınar ve Tarık Akan gibi

sanatçılar referandumda demokrasinin işlemesi için “Evet” oyu vereceklerini belirtirken Suna Pekuysal “Hayır” diyeceğini açıklamıştır.

#### **4.1.10. Referandum Günü 6 Eylül 1987 ve Referandum Sonucu**

6 Eylül 1987 günü sabah 8.00’den 17.00’ye kadar oylar kullanılmıştır. Seçmenlere verilen pusulalarda mavi renkli tarafta “Evet”, turuncu renkli tarafta ise “Hayır” oyu yazılmış seçmen “Tercih” mührünü kullanarak seçimini yapmıştır (Hürriyet, 6 Eylül 1987: 17). Turgut Özal, Kenan Evren ve yasaklı siyasilere Süleyman Demirel, Bülent – Raşan Ecevit ve Necmettin Erbakan Ankara’da oyunu kullanırken Erdal İnönü İstanbul’da, Alparslan Türkeş ise İzmir’de oyunu kullanmıştır (Tercüman, 7 Eylül 1987: 6).

Turgut Özal eşi Semra Özal ile oy kullanmaya gelmiş ve bu sırada gazetecilerin sorularını da yanıtlamıştır. Katılımın %90 civarında olacağını düşündüğünü belirtmiş sonucu hakkında yorum yapmamıştır (Milliyet, 7 Eylül 1987: 14). Kenan Evren ise Çankaya İlkokulu’nda oyunu kullanmış “Hayırlı ve Uğurlu” olsun demiştir, Süleyman Demirel eşi Nazmiye Demirel ile Kavaklıdere İlkokulunda oylarını kullanmışlardır Süleyman Demirel gazetecilere oy kullanırken “Şimdi söz sırası bizde değil, millette” demiştir (Cumhuriyet, 7 Eylül 1987: 7). Bülent Ecevit ve eşi Raşan Ecevit ise Oran İlkokulu’nda oylarını kullanmış, Raşan Ecevit “Uğurlu Olsun” derken Bülent Ecevit “Hayırlı olsun” demiş bunun üzerine Raşan Ecevit “Devamlı kullandığımız hayırlı sözcüğünü de kullanamaz olduk” şeklinde tenkitte bulunmuştur (Tercüman, 7 Eylül 1987:6). Erdal İnönü ve eşi Sevinç İnönü ise İstanbul’da oylarını kullanmış Erdal İnönü gazetecilerin sorusu üzerine tahmininin “Evet” çıkacağı yönünde olduğunu ifade etmiştir, yine Alparslan Türkeş de oy kullandıktan sonra “Evet” oylarının daha çok çıkacağına inandığını belirtmiştir (Cumhuriyet, 7 Eylül 1987: 7).

6 Eylül günü saat 17.00’de kapatıla sandıkların sayımı sonrası %93 katılım oranı ile sandıktan %50 Evet oyu çıkarken %49 Hayır oyu çıkmış ve referandum sonucunda halk siyasi yasaklıların yasaklarının kalkmasına karar vermiştir (TUIK, 2008: 2).

#### **4.1.11. Referandum Sonuçlarına Siyasi Parti Liderlerinin Tepkisi**

Liderlerin referandum sonuçlarında fikirleri farklı olmuştur. 4 yasaklı lider ve SHP’ye karşı mücadele eden Turgut Özal, 17.00 sonrası seçimlerin bitmesi ve sandıkların açılmaya başlanması ile basın toplantısı düzenlemiştir. Toplantıda:

*“Önemli dediğim açıklamayı şu anda yapıyorum. Erken seçimdir. Biraz evvel toplanan ANAP MKYK kendi tüzüğüne göre. Türkiye’yi seçime götürmeye karar vermiştir. Bu karar tabiatıyla yüce mecliste kabul edildiği takdirde, ki ümidimiz budur, yürürlüğe girmiş olacaktır. Seçimin de muhtemelen kasım ayı içerisinde olacağını söyleyebilirim. Muhtemelen diyorum.”* diyerek Türkiye’yi erken seçime götürme kararı vermiştir (Cumhuriyet, 7 Eylül 1987: 11). Bu siyasi manevra Turgut Özal’ın “Evet” kitlesine karşı bir “Hayır” kitlesi oluşturmaya yöneliktir. Dört yasaklı siyasinin ve SHP’nin karşısında tek parti olarak Hayır’ı savunan ANAP %50’ye yakın hayır oyu toplamış bu kitleyi kaybetmeden seçimde kullanmak için erken seçime gitmiştir. Turgut Özal referandum sonrası Mehmet Barlas’a referandum ile ilgili yaptığı açıklamalarda eğer ANAP’ın Hayır oylarını desteklemese idi dağılacaklarını aslında siyasi yasaklılara karşı olmadığını ifade etmiştir (Barlas, 1994: 100).

Süleyman Demirel, referandum sonuçlarından pek de memnun olmamıştır. Özellikle erken seçime gidilmesi hususunda da temkinli davranan Süleyman Demirel, “Evet” oylarının başlangıçta yükselmeye başlamasından mutlu olmuş daha sonra ise “Hayır, oylarının yükselmeye başlaması ve kıl payı “Evet” oyu çıkmasından rahatsız olmuştur. Seçim ile ilgili açıklamayı ise seçimden dört gün sonra sonuçların tam olarak açıklanması sonrası yaptığı basın toplantısında açıklamıştır. Hür ve demokrat Türkiye için emek veren herkese ve oyları ile katkıda bulunan vatandaşlara şükran duygularını iletmiş, Türkiye’nin medeni dünyada itibarının arttığını söylemiştir. Bununla birlikte basın toplantısında konuşmasının devamında:

*“Ülkeyi yönetenlerin, devlet gücünü, milleti bir haksızlığa teşvik için kullanmalarına ve her türlü baskıya rağmen sonuç demokrasi lehine olmuştur”* demiştir. Turgut Özal’ın kararı içinse ya bırakıp gideceğini ya da erken seçime gideceğini belirterek erken seçime gitti demiştir (Tercüman, 11 Eylül 1987: 7). Erdal İnönü ise referandum sonuçları için siyasi yasakların kalkması konusunun referanduma götürülmesinin yanlış olduğunu birbirine çok yakın sonuçların ispat ettiğini dile getirmiş halkın verdiği kararın çok daha hissi olduğunu ifade etmiştir (Türkiye, 9 Eylül 1987: 9). Necmettin Erbakan ise referandum sonuçlarını “Güvenoyu” olarak değerlendirmiştir (Milliyet, 8 Eylül 1987: 7).

#### 4.1.12. Referandum Sonrası Basının Tepkisi

Basının gündemini referandum sonrası Turgut Özal'ın erken seçim kararı gündemi meşgul etmiştir. Milliyet gazetesi verilen erken seçim kararını stratejik bir hamle olarak değerlendirmiş ve bu karar ile Turgut Özal'ın partisini kurtardığını yazmıştır (Milliyet, 7 Eylül 1987: 1). Yine Milliyet gazetesinde Teoman Erel, Turgut Özal'ın erken seçim planını daha önceden hazırladığını söylemiştir. Erken seçim kararı ile ortaya çıkan “Evet” zaferinin değil erken seçim sürprizinin konuşulmasının için yapılmış bir strateji olduğunu belirtmiştir (Milliyet, 7 Eylül 1987: 8). Cumhuriyet gazetesi de referandumdan sonraki gün referandumda çıkabilecek sonuçlardan daha çok gündemde olan erken seçimle ilgilenmiştir, Uğur Mumcu erken seçim konusu ile ilgili yazdığı yazısında Turgut Özal'ın DYP ile Bako arasında bir ilişki bulmaya çalıştığını bulamayınca erken seçim kararı aldığını belirtmiştir. Kasım ayında yapılacak bir seçimin yasaya aykırı olduğunu belirten Uğur Mumcu Turgut Özal'ın bu konu ile ilgili de mecliste yasayı değiştirmek için hareket edebileceğini yazmıştır (Cumhuriyet, 7 Eylül 1987: 11).

Güneş gazetesi yazarı Mehmet Barlas ise referandumun genel bir değerlendirmesini yapmıştır. Mehmet Barlas değerlendirmesinde ANAP'ın zafer kazandığını belirtirken, DYP'nin %50 oy içerisindeki payın %25 olduğunu belirterek Zonguldak ve İzmir'de “Evet” oyların alınmasının SHP sayesinde olduğunu belirtmiş, Turgut Özal'ın “No” tezahüratı olmasa oylarını %60'a bile çıkaracağını iddia etmiştir. Aynı zamanda Turgut Özal'ın uzlaşmacı politikasından uzaklaşırsa oyları kaybedeceğini ifade etmiştir (Güneş, 7 Eylül 1987: 1). Güneş gazetesi yazarı Hasan Pulur ise “Evet” oylarının bir zafer olduğuna dikkat çekmiş, fakat farklı bir bakış açısı ile Turgut Özal'ın da birçok noktada başarı kazandığını belirtmiştir. “Hayır” oylarının fazla çıkışının Süleyman Demirel'in şaşırttığını belirterek bunun üstüne Turgut Özal'ın erken seçime gitmesinin de Süleyman Demirel'in aklındaki planları karıştırdığını ifade etmiş, halkın verdiği “Evet” oylarının da “Hayır” oylarının da tüm liderlere bir uyarı niteliği taşıdığını belirtmiştir (Güneş, 7 Eylül 1987: 5).

Hürriyet gazetesi yazarı Oktay Ekşi, Turgut Özal'ın aldığı erken seçim kararının ise zamanlamasının çok isabetli olduğunu belirtmiştir. Özellikle sandıklar kapandıktan kısa süre açıklama yapması ile kaybettiği için erken seçime gidiyor ya da kazanmasına güveniyor yorumlarını saf dışı bıraktığını belirtmiştir. Aynı zamanda Turgut Özal'ın ne olursa olsun erken seçime gitmeye mecbur olduğunu belirten yazar, erken seçime giderek

yükselen enflasyondan kaynaklanan eleştirilerin ANAP'ı normal seçim zamanına kadar yıpratmasını engellediğini, referandumdan yeni çıkan yasaklı parti liderlerini hazırlıksız ve yorgun yakalamayı amaçladığını ve bunu başardığını belirtmiştir. Turgut Özal'ın bu kararını daha önceden aldığını belirten yazar bu savını Turgut Özal'ın yaptığı referandum gezilerini bir seçim gezisi havasında yapması ile desteklemiştir (Hürriyet, 7 Ekim 1987: 5). Hürriyet'in diğer bir yazarı Ertuğrul Özkök ise Turgut Özal'ın bu açıklamayı yapmadan çok önce erken seçimi planladığını ifade etmiştir. “Hayır” oylarının %40'a ulaşmasının bile Turgut Özal'ı tek başına iktidar yapabileceğini ifade etmiştir (Hürriyet, 7 Eylül 1987: 12).

Taha Akyol ise Tercüman gazetesinde Turgut Özal'ın MKYK'da aldığı kararları ince ayrıntısı ile anlatmıştır. Bununla birlikte Taha Akyol da yapılacak olan erken seçime Süleyman Demirel'in hazırlıksız yakalanacağını belirtmiştir (Tercüman, 7 Eylül 1987:7). Manşetler 6 Eylül'de sandıklar kapandıktan kısa bir süre sonra gelen erken seçim haberi üzerine 7 Eylül'de konu referandum sonucundan daha çok erken seçimin değerlendirilmesi olmuştur. Sonraki günler ise referandum sonuçları değerlendirilmiştir. Milliyet gazetesi yazarı Mümtaz Soysal referandum sonrası yazdığı yazıda referandum sonucunun kimse için bir zafer ifade etmediğini, halkın ise belirli bir neden için “Evet” ya da “Hayır” demediğini oy kullananlar dahil içinde birçok noktada çelişkinin bulunduğunu belirtmiş, referandum sonrası erken seçimin akıllıca bir hamle olduğunu söylemiştir (Milliyet, 8 Eylül 1987: 2). Metin Toker de referandumda liderlerin bir zafer elde edemediğini ifade etmekle beraber Süleyman Demirel ve Bülent Ecevit'in siyasi yasaklar konusunda acele ettiğini Turgut Özal'ın ise bu durumu kullanarak Süleyman Demirel ve Bülent Ecevit'i tuzağa düşürdüğünü ve bu sayede erken seçime zemin hazırladığını belirtmiştir, DYP'nin Kasım'da erken seçime hazır olmadığını ifade eden Metin Toker, referandum sırasında yapılan DYP mitinglerinde de bu durumun görüldüğünü belirtmiştir (Milliyet, 8 Eylül 1987: 8). İlhami Soysal ise referandumdan çıkan sonuçların yapılacak erken seçimde ANAP'ın %49'luk bir oy alacağı gibi bir durumu göstermediğini fakat ANAP'ın büyük olasılıkla 5 yıl daha iktidarda olacağını ifade etmiştir (Milliyet, 9 Eylül 1987: 11).

Cumhuriyet gazetesi yazarlarından Hasan Cemal 8 Eylül'de referandumu değerlendirmiş Turgut Özal'ın radyo ve televizyon yayınlarını yoğun kullanmasına rağmen %50'nin üzerinde çıkan “Evet” oylarını başarı olarak nitelendirmiş bununla

birlikte hem çıkan sonuçların hem de erken seçim kararının demokrasinin gelişmesi yönünde bir gelişme olduğunu vurgulamıştır (Cumhuriyet, 8 Eylül 1987: 8). Cumhuriyet gazetesinin bir başka yazarı Uğur Mumcu ise aynı gün referandum sonuçlarını tüm siyasi partilerin bir noktada zarar gördüğü bir “Pirüs Zaferi” olarak değerlendirmiştir. Turgut Özal çerçevesinden Turgut Özal’ın yasakları mecliste kaldırmaması ve referanduma gitmesi ile ANAP’ın askeri rejim ile özdeşleştiğini belirtmiş, bu durumun ANAP’ı yıpratmaya başlayacağı çıkarımını yapmıştır. Süleyman Demirel’in de referandumu kazanmak için 12 Eylül öncesi karşı oldukları sol partilerden destek alarak siyasi yasağının kalktığını belirterek referandumun birçok açıdan büyük ders niteliğinde olduğunu belirtmiştir (Cumhuriyet, 8 Eylül 1987: 8). Oktay Akbal referandum sonucunda Süleyman Demirel’in bir mağlubiyet yaşadığını ifade etmiştir. Mağlubiyet sebebinin ise Süleyman Demirel’in mitinglerdeki sert söylemleri olduğunu belirten Oktay Akbal, Turgut Özal’ın buna karşı yumuşak söylemleri ile referandumun sonuçlarını etkilediğini belirtmiştir. Referandum sürecinde en etkili “Evet” mitingini yürüten siyasetçinin ise Erdal İnönü olduğunu özellikle Pendik ve İzmir mitinglerinin “Evet” oylarını etkilediğini ifade etmiştir (Cumhuriyet, 10 Eylül 1987: 2).

Türkiye gazetesin yazarı Yalçın Özer yazdığı başmakalede sonuçlara bakıldığında ne “Evet” diyenlerin ne de “Hayır” diyenlerin başarılı olduğunu öne sürmenin mümkün olmadığını belirtmiştir. ANAP’ın yasaklı siyasetçiler, muhalefet partisi ve birçok derneğin karşısında mücadele verdiğini belirterek ANAP’ın karşısındaki oluşumun amacının sadece referandumdan “Evet” oyu almak değil, ANAP iktidarını ortadan kaldırmak olduğunu ifade etmiştir. Fakat çıkan sonucun yapılacak olan erken seçimin bir habercisi olacağını yazmıştır (Türkiye, 8 Eylül 1987: 1). Bir diğer gazeteci Ahmet Sağırılı ise referandum sonucu için iktidarın bile böyle bir sonucu beklemediğini yazarak başlamış, beş parti ve basına karşı tek başına %50 oy toplayan ANAP’ın kârlı çıktığını belirtmiştir. Parti değerlendirmesinin yanında genel anlamda referandum için halkın kolayca saflaşabildiğini savunan Ahmet Sağırılı, “Evet” ya da “Hayır” oylarının %20’ fazla çıkması ile çok daha farklı gelişmelerin meydana gelebileceğini belirtmiştir (Türkiye, 8 Eylül 1987: 9).

Tercüman gazetesinde referandumu değerlendiren Taha Akyol, referandumdaki oy değerlerini bir partiye mal etmenin yanlış olduğunu ifade etmiştir, bununla birlikte “Hayır” oyu verenler için ise “kavga” ve “eski” çağrışımına “Hayır” oyu verdiklerini

belirten Taha Akyol aynı şekilde Turgut Özal'ın kavga ve geriye dönüş tehdidine rağmen "Evet" diyerek Turgut Özal'a ihtarında bulunduğunu belirtmiştir (Tercüman, 8 Eylül 1987: 11). Nazlı Ilıcak ise referandum sürecinde Turgut Özal'ın televizyon ve radyoları kendisi için kullanmasına rağmen, %50 oranında "Evet" oyunun yakalanmasını Süleyman Demirel'in başarısı olarak nitelendirmiştir, bununla birlikte tüm "Evet" oylarını Süleyman Demirel'e tüm "Hayır" oylarını da Turgut Özal'a mal etmenin yanlış olduğunu belirtmiştir (Tercüman, 8 Eylül 1987: 11).

Güneş gazetesi referandum sonuçlarında ANAP'ın zaferi ve seçimler sonrası da 5 yılın en güçlü partisi olarak kalacağını savunmuştur, bu noktada Güneş gazetesi yazarı Mehmet Barlas yazdığı yazısında referandum sonrasında 12 Eylül tartışmasının bittiğini ve ANAP'ın ülkenin en büyük ve en güçlü partisi olduğunu savunmuştur. Aynı zamanda referandum sonuçları ile sağa kaydığını belirttiği Süleyman Demirel'in üslubunu yenilemesini, SHP ile DSP'nin birleşmesi gerektiğini ve Turgut Özal'ın basın ile ilişkisini düzeltmesi gerektiğini belirtmiştir (Güneş, 8 Eylül 1987: 1). İsmail Cem ise halkın ne Turgut Özal'dan ne de eskilerden vazgeçtiğini belirtmiştir. Oy oranlarına bakıldığında hiçbir tarafın zafer kazanmadığını ve halkın Turgut Özal'ı ekonomik sıkıntılar sebebi ile uyardığını söylemiş referandumun kimseye kazandırmadığını aynı zamanda kaybettirmede olduğunu de ifade etmiştir (Güneş, 8 Eylül 1987: 9).

Basın, referandum sonunda gelen erken seçim haberi ve referandum sonuçlarını birlikte değerlendirmeye çalışmıştır. "Evet" veya "Hayır" oylarının belli nedenler çerçevesinde daha etkin olduğunu belirten basın, "Hayır" oylarının başarısını öne sürerken ANAP'ın referandum sürecinde Süleyman Demirel, Erdal İnönü, Bülent Ecevit, Necmettin Erbakan ve Alparslan Türkeş ile birlikte birçok dernekle mücadele ettiği, buna rağmen bu beş parti liderine karşı tek başına %49 oy almasının bir başarı olduğunu belirtmiştir. "Evet" oyunun başarısını belirtirken kullandığı argüman ise referandum süreci boyunca ANAP'ın televizyon veya radyo imkanını taraflı bir şekilde kullanmış olması buna rağmen çıkan %50 "Evet" oylarının bir başarı olduğunu belirtmiştir. Genel olarak basın referandum sonuçlarının iki taraf için de tam bir başarı olmadığını ifade ederek iki taraf için de sonuçların bir uyarı niteliği taşıdığını ifade etmiştir.

## 4.2. 1988 ERKEN SEÇİM REFERANDUMU

### 4.2.1. 1988 Referandumu'na Giden Süreçte Yaşanan Siyasi Gelişmeler

Referandumdan önce seçim yasasında ciddi değişiklikler yapılmış baraj sistemi ve seçim sistemi değiştirilmiştir. 9 Eylül 1987 tarihinde TBMM olağanüstü toplantı yapmış ve partiler seçim yasasını konuşmuşlardır. Anayasa komisyonunun hazırladığı metin üzerinde yaşanan uzun tartışmalar sonucu yasa 235 oy ile kabul edilerek 1 Kasım 1987 tarihinde erken seçimin yapılması kararı alınmıştır (TBMTD, 9.9.1987: 1739). Fakat Sosyaldemokrat Halkçı Parti seçim yasasını 16 Eylül 1987'de Anayasa Mahkemesine götürerek yasanın bazı maddelerinin iptali için başvurmuştur (Milliyet, 17 Eylül 1987: 8). Anayasa Mahkemesi, 10 Ekim'de "Merkez Yoklaması" ile ilgili maddenin iptaline karar vermiştir. Erken seçi kararının Anayasa Mahkemesine gitmesi Turgut Özal ve Erdal İnönü arasındaki siyasi tansiyonun artmasına neden olmuştur (Cumhuriyet, 10 Ekim 1987: 1). Karşılıklı gergin hava verilen demeçler ve Turgut Özal ile Erdal İnönü arasında yapılan konuşmalar ile yerini diyaloga bırakmıştır. Sonuçta karşılıklı yumuşama sonucu Ekim ayında seçimin 29 Kasım'da yapılmasına dair ANAP grubu Meclis'e bir teklif sunmuş 17 Ekim'de bu teklif kabul edilmiş cumhurbaşkanı tarafından da onaylanmıştır (T.C Resmî Gazete, 21.10.1987: 21).

29 Kasım'a kadar iktidar ve muhalefet partileri çeşitli propaganda ve mitinglerle seçim kampanyalarını yürütmüşlerdir. Kampanya sürecinde SHP'nin limonlu reklamları ise dikkat çekici olmuştur: "Beş Yıl Daha Bir Limon Gibi Sıkılmaya Hayır" söylemi ile sıkılmış bir limon fotoğrafını gazetelerde yayınlayan SHP, ANAP'ın halkı limon gibi sıkıldığını ima etmiştir (Milliyet, 28 Kasım 1987: 7). 29 Kasım'da yapılan seçimler sonucunda ANAP %36 oy ile 292 milletvekili, SHP %24 oy oranı ile 99 milletvekili, DYP %19 oy ile 59 milletvekili Meclis'e çıkarmış, Demokratik Sol Parti, Refah Partisi ve Milliyetçi Çalışma Partisi barajı aşamamışlardır (TUIK, 2012: 92 – 94). Yeni seçim sistemi ile %36 oy oranı ile çok sayıda sandalyeye sahip olan ANAP'a karşı muhalefet partileri büyük tepki göstermiştir.

1988 Haziran'ında ise ANAP'ın 2.Olağan Kongresi yapılmış, Turgut Özal'a suikast girişimi meydana gelmiştir Turgut Özal, kongrede konuşma yaparken Kartal Demirağ isimli saldırgan tarafından parmağından vurulmuştur (Milliyet, 19 Haziran 1987: 1). Hayati bir yara almaması sebebi ile bulunduğu yerde yarasına pansuman

yapılması sonrası konuşmasına devam eden Turgut Özal kongrede yeniden ANAP'ın Genel Başkanı seçilmiştir. Bu gelişmelerin yanında ülkede ekonomik göstergeler olumsuz bir seyir izlemiştir. Sürekli yükselen enflasyon ve PKK'nın faaliyetleri halkın ANAP'a karşı düşüncelerini olumsuz etkilerken, sert eleştirileriyle ANAP iktidarını yıpratmaya devam etmiştir (Aşık, 2019: 235).

#### **4.2.2. 25 Eylül 1988 Erken Yerel Seçim Referandumu Kararının Alınması**

Yaşanan erken seçim sonrası Şubat 1988'de ANAP başkanlık divanı yaptığı toplantıda yerel seçim ile ilgili takvimin belirlenmesi konusunu konuşmuş, toplantı sonrası Turgut Özal yerel seçimlerin Ekim ayında yapılacağını bu süreç içinde gereken anayasa değişikliğini yakın bir zamanda Meclis'e sunacaklarını açıklamıştır (Milliyet, 4 Şubat 1988: 8). Yerel seçim ile ilgili yasa tasarısı 30 Mart'ta görüşülmeye başlanmış ve 31 Mart 1988'de 198 oy ile kabul edilmiştir (TBMMTD, 31.03.1988: 592).

ANAP'ın erken seçim kararına tepki SHP'den gelmiştir. SHP, alınan kararı Anayasa Mahkemesine götürmüştür. Anayasa Mahkemesi erken seçim ile ilgili tasarıya 14 Haziran 1988'de iptal kararı vermiştir (T.C Resmî Gazete, 14.07.1988: 23). Karara karşı Turgut Özal'ın anayasada yapacağı değişiklik ile erken seçime gitme isteğine karşı DYP, yeşil ışık yaksa da Meclis'te ANAP'ı desteklememiştir. 2 Ağustos'ta açılan Meclis'te ANAP ve DYP arasında çetin pazarlıklar ve karşılıklı demeçler sonucunda 6 Ağustos'ta Meclis'te görüşülmeye başlanan, anayasa değişiklik teklifi DYP'lilerin oylamaya katılmaması ile ANAP'ın oyları ile geçmiştir, fakat ANAP'ın oyları 300 sınırını aşamadığı için 284 kabul, 95 ret, 1 boş oy ile referanduma gidilmiştir (Milliyet, 7 Ağustos 1988: 8). 13 Ağustos'ta 1988 tarihinde anayasada değişiklik tasarısı Resmî Gazetede yayınlanması ile resmen referandum süreci başlamıştır (T.C Resmî Gazete, 13.08.1988: 1 – 3).

Referandum kararı sonrası SHP genel başkanı Erdal İnönü referandumu fırsat olarak nitelendirmiş, Turgut Özal'ın keyfi yönetimine “Hayır” demenin vakti geldiğini belirtmiştir. DYP genel başkanı Süleyman Demirel de referandumun bir güven oylaması olacağını belirterek referandumdan “Hayır” çıkması ile milleti bunaltan hükümetten milletin kurtulacağını ifade etmiştir. Turgut Özal ise referandumun bir genel seçim olmadığını belirterek referandum olumsuz sonuçlansa bile sonrasında istifa etmek gibi bir düşüncesinin olmadığını belirtmiştir (Güneş, 13 Ağustos 1988: 1). Refah Partisi Genel

Başkanı Necmettin Erbakan ise referandum hakkında zam ve zulme karşı “Hayır” denilmesi gerektiğini söylemiştir (Güneş, 22 Ağustos 1988: 9). Partilerin referandum kampanyaları 1988 yılının Ağustos ayında başlamış, Eylül ayında ise hız kazanmıştır. Özellikle meydanlarda siyasi partilerden SHP, DYP ve ANAP ön plana çıkmıştır.

#### **4.2.3. Anavatan Partisinin 25 Eylül 1988 Erken Yerel Seçim Referandumu Sürecinde Faaliyetleri**

Anavatan Partisi Genel Başkanı ve Başbakan Turgut Özal erken yerel seçim için yapılan anayasa değişikliğinin cumhurbaşkanı tarafından kabul edildiği tarihte Göcek’te tatile gitmiş ve burada gazeteciler ile sohbet eden Turgut Özal referandum kampanyasının ne zaman başlayacağını soran gazeteciye kampanyanın başladığını plajlarda birçok ilden gelen insanların olduğunu, kampanyayı öncelikle onlara anlatacaklarını belirtmiştir (Güneş, 13 Ağustos 1988: 9). Ege Bölgesinde geziye çıkan Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Fahrettin Kurt ise gazetecilerin referandum sorularına “Hayır” çıkarsa gitmemiz hayırlı olur” şeklinde cevap vermiştir (Milliyet, 21 Ağustos 1988: 9).

Turgut Özal Ağustos ayının sonuna doğru Şanlıurfa’ya, geçmiş Şanlıurfa Havalimanının açılışına katılmış ve Güneydoğu Anadolu Projesi’ni (GAP) ziyaret etmiştir. Şanlıurfa’da konuşma yapan Turgut Özal, SHP ve DYP’yi eleştirmiştir. Turgut Özal eski karanlık günlere “Hayır”, aydınlık günlere “Evet” denilmesini isteyerek “Evet” oyu istemiştir. Miting meydanlarında ise “Beyaza güven, gerisini merak etme sen” yazılı pankartlar dikkat çekmiştir. Ayrıca Turgut Özal tüm milletvekillerine talimat göndererek sahaya inmeleri için uyarıda bulunmuştur (Güneş, 24 Ağustos 1988: 9). Turgut Özal Şanlıurfa sonrası İzmir’de 57.Uluslararası İzmir Fuarı’nın açılışı sırasında referandum kampanyasına devam etmiştir (Milliyet, 26 Ağustos 1988: 8).

Turgut Özal, İzmir sonrası Karadeniz turunu Giresun’da başlatmıştır. Giresun’da yaptığı konuşmada “*Evet deseniz de Hayır deseniz de Özal ve ANAP iktidarı 1992’ye kadar sürecektir*” demiştir, Giresun mitingi sonrası Trabzon’a geçen Turgut Özal Trabzon’da anayasanın hep Silahlı Kuvvetler tarafından değiştirildiğini anayasayı artık halkın değiştirmesi gerektiğini belirtmiştir. Bu sırada Trabzon’da ANAP’ın “Niçin Referandum?” ve “İcraatlarımız” adlı iki referandum kitapçığı dağıtılmıştır (Hürriyet, 2 Eylül 1988: 17). 3 günlük Karadeniz turunda Kars’a Sarp sınır kapısına giden Turgut Özal ve ekibi Sovyetler ile olan ilişkiler ile ilgili konuşma yapmıştır. Buradan Çayeli’ne ve

Bulancak'a geçen Turgut Özal anayasanın halk tarafından değiştirilmesi gerektiğini tekrar ifade etmiştir (Güneş, 4 Eylül 1988: 9). Büyük açılışları referandum mitingi için kullanan Turgut Özal, İstanbul Ambarlı'da açılan doğal gaz santrali sırasında eşi Semra Özal ile beraber beyaz kıyafetler tercih etmiştir. Ambarlı açılışı sonrası Kırklareli Hamitabat enerji santralinin de açılışına katılmış ve burada "*Hiçbir iktidarın yapmadığı işi biz yaptık*" demiştir. Kırklareli meydanında konuşma yapan Turgut Özal halka "*Referandumda, ben sizin evet demenizi tavsiye ediyorum bu bir partizanlık değildir*" demiştir (Güneş, 6 Eylül 1988: 9). İstanbul ve Kırklareli açılışı sonrası 6 Eylül'de Balıkesir'e geçen Turgut Özal referandumda "Evet" diyerek halkın anayasayı değiştirecek güçte olduğunu göstermesini istemiş ayrıca 1980 öncesinin kavgasını verdiklerini söylemiştir (Cumhuriyet, 7 Eylül 1988: 13).

Özal, İstanbul'da ANAP genişletilmiş il divan toplantısında konferansa katılmış diğer gün ise günübürlük referandum turlarına devam etmiştir. 8 Eylül'de Sinop, Kastamonu ve Çankırı'da miting yapan Turgut Özal bu illerde ANAP'ın referandum sonrası iktidardan gitmeyeceğini, 1992'ye kadar iktidarda olacaklarını söylemiştir. Umduğu ilgiyi göremeyen Özal'a Kastamonu'da bir genç tepki göstermiş koruma polisleri gence müdahale etmiştir (Güneş, 9 Eylül 1988: 9). Özal, 9 Eylül'de Ankara'da Siteler semtinde esnafı ziyaret etmiş ve burada referandum hakkında esnafla sohbet etmiştir. Esnaftan "Evet" oyu isterken "*Anayasa demokrasinin namusudur, haberiniz olsun. Geliniz o işi siz değiştiriniz*" demiştir. 10 Eylül'de ise Amasya ve Tokat'ta referandum kampanyasına devam etmiştir. Söylemlerinde genellikle 1980 öncesinden ve halkın anayasayı değiştirme gücünden bahsederek, GAP sebebi ile isim vermeden muhalefeti eleştiren Turgut Özal Amasya ve Tokat'ta bizzat Süleyman Demirel'i hedef alarak eleştirilerde bulunmuştur. Süleyman Demirel ve DYP için "*SHP'nin suyuna gittiği için, gülünecek halde*" olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte meydanlarda Turgut Özal istediği kalabalığı yine bulamamıştır (Hürriyet, 11 Eylül 1988: 18).

13 Eylül'de Konya'ya giden Turgut Özal ve Semra Özal çifti ile ANAP ekibi Konya'da diğer mitinglerinden daha kalabalık bir topluluğa karşı referandumda evet oyu istemiştir. ANAP'ın seçim otobüsü "Petek" ile Konya Hükümet Meydanı'na giren Turgut Özal, otobüsün üzerinden "Demokrasi için evet", "Birliğe, beraberliğe evet" yazılı beyaz pullar serpilirken hoparlörlerden Yunus Emre'nin "Şol cennetin ırmakları, akar Allah deyu deyu" parçası çalmıştır. Konya'daki mitingi sonrası Adana'da havalimanı açılışına

katılan Turgut Özal, burada yaptığı konuşmada kendisine karşı 1987 referandumunda birleşen kişilerin 1980 öncesi birbirleri ile kavgalı, olduğunu puslu havayı sevdiklerini belirtmiştir (Cumhuriyet, 14 Eylül 1988: 8). Konya gezisi sonrası Erzurum ve Aydın’da kampanyayı sürdüren Turgut Özal hedefine Süleyman Demirel ve Erdal İnönü’yü koymuştur. 18 Eylül’de referandum propaganda yasağı başlamış siyasilere verilen televizyon haklarını kullanmak üzere Turgut Özal 18 Eylül’de televizyonda referandum ile ilgili açıklamalar yapmıştır. Konuşmasında:

*“Özal’ın gitmesi önemli değildir, önemli olan Türkiyemizde 1980 öncesi zihniyet geri mi gelecektir? İstikrarsızlık ve çok başlı koalisyonlar yeniden mi başlayacaktır? Uzun zamandır düşünüyorum. Vardığım kararı şimdi sizlere açıklıyorum. Bu referandumdan çıkacak sonuca göre başbakanlıktan ve politikadan ayrılacağım. Bu konudaki önemli açıklamalarımız siz vatandaşlarıma yapmayı tarihi bir görev telakki ediyorum.”*

diyerek referandum sonrası çıkacak sonuca göre başbakanlıktan çekileceğini belirtmiştir (Cumhuriyet, 19 Eylül 1988: 1). Referanduma 5 gün kala meydanlarda Turgut Özal’ın başbakanlıktan istifa ve politikadan çekilme resti gündeme oturmuş miting muhalefet kanadının miting konuları bu noktada şekillenmiştir. Referanduma son beş gün kala Bursa’da mitinglere devam eden Turgut Özal’a karşı Bursa Meydanında toplanan halk “Gitme ne olur” ve “Bizi renksizlere bırakma biz bu yola baş koyduk” şeklinde tezahüratlar yapmış bu tezahüratlara karşı Turgut Özal “*Özal bu halkın içinden çıktı. Ben halk çocuğuyum. Başbakanlıktan giderken de aranızda olurum.*” şeklinde hitap etmiştir (Hürriyet, 20 Eylül 1988: 18). Bursa’dan sonra Gaziantep’e geçen Turgut Özal meydana konuşmaya başlamadan önce halka 1980 öncesi gazete haberlerinin yer aldığı afişler dağıtılmıştır (Hürriyet, 21 Eylül 1988: 18).

Turgut Özal’ın mitingi dışında ANAP referandum için gazete reklamlarını da yoğun biçimde kullanmıştır. “Evet. Söz Milletin!” sloganı ile verilen reklamda Türkiye Cumhuriyeti ilk kez anayasa değişikliği için halkoylamasına gittiğini belirtirken bu oylamanın bir güven oylaması olmadığını belirtmiştir. Bir diğer reklamda ise 1980 öncesi kurulan 9 senelik hükümet listesini çıkartmış ve uzun ömürlü hükümetlerin güçlü olduğunu Türkiye için kalıcı işler yapabileceğini belirtmiştir. “Anayasayı Ancak Millet Değiştirir” sloganı ile “Evet” oyu vurgulamıştır. Buna benzer bir başka reklamda da

Turgut Özal'ın resmi etrafında 1980 öncesi dönemi anlatarak neden “Evet“ denmesi gerektiğini belirten bir yazı hazırlanmıştır. Son olarak “Evet! Dünyaya Gücünü Göster” sloganı ile aydınlığa giden bir Türkiye için “Evet” denmesi gerektiğini belirtilmiştir.

Genel bağlamda ANAP referandum sürecinde 1987’de olduğu gibi coşkulu bir kampanya yürütememiştir. Özellikle Turgut Özal’ın sık sık milletvekilleri ve teşkilata bu konuda uyarı yapması ve ANAP merkezinin taşra bölgesindeki teşkilatlarını sık olarak kontrol etmesi bu noktada ANAP’ın referanduma karşı isteksizliğinin bir belirtisi olmuştur. Bununla birlikte ANAP içindeki fikir ayrılığı da bu referandum ile iyice ortaya çıkmaya başlamıştır. Özellikle Mehmet Keçeciler ve onun etrafında toplanan bir grubun referandumun ANAP için olumsuz etkiye sahip olacağını dile getirmesi bu durumun göstergesi olmuştur. Turgut Özal ise 1988 referandumu sırasında günlük birçok ili kapsayan geziler düzenlemiştir. Özellikle planlanan açılışları referandum kampanyasına dönüştürmüştür. Yapılan anket sonuçları sonrası “Evet” oyunun %25 gibi bir oranda kalması sonrası Turgut Özal kendi başbakanlığını ortaya koymuştur. Bu durum referandumun sonuçlarını da etkilediği gibi dağınık ANAP teşkilatını da bir oranda toparlamıştır. Zira bu konuda daha sonra Kenan Evren anılarında bahsetmiştir. Kenan Evren telefon konuşması sırasında Turgut Özal’a neden siyasetten çekileceğini sormuştur. Turgut Özal bu soruya:

*“Mecburen zira benim partimden de “Hayır” oyu verecekler vardı tahminin %25’in de altına düşecekti. Onun için böyle yaptım.”* şeklinde cevap vermiştir (Evren, 1992: 271).

#### **4.2.4. Doğru Yol Partisi’nin Referandum Sürecindeki Faaliyetleri**

DYP’de referandum kampanyası Süleyman Demirel ve eski genel başkanı Hüsamettin Cindoruk tarafından iki elden yürütülmüştür. Kampanyaya Süleyman Demirel eşi Nazmiye Demirel ile İzmit’ten başlatmıştır. Seçim arabaları “Süvari” üzerinde konuşmasını yapan Süleyman Demirel’i coşkulu bir kalabalık karşılamış ve “Hayır’da Hayır Vardır” pankartları açılmıştır. Süleyman Demirel Turgut Özal için kendi kuyusunu kazdığını belirterek halka “Özal’ı istiyor musunuz?” sorusunu sormuş halktan “Hayır” cevabı almıştır. Bununla birlikte eğer referandumda “Evet” çıkarsa ANAP’ın daha uzun süre iktidarda kalacağını ve halkı zamlar ile ezeceğini söylemiştir (Güneş, 28 Ağustos 1988: 11). İzmit konuşması sonrası Düzce’de de konuşma yapan

Süleyman Demirel burada da Turgut Özal ve ANAP iktidarını eleştirmiştir. Hüsamettin Cindoruk ise Trabzon'dan Turgut Özal'a eleştirilerde bulunarak Özal'ın amacının cumhurbaşkanlığı olduğunu belirtmiştir (Hürriyet, 4 Eylül 1988: 20).

Süleyman Demirel İzmit ve Düzce gezileri sonrası Ankara'da temaslarını sürdürmüş ve Kırıkkale'ye uzun bir konvoy ile hareket etmiştir. Kırıkkale'deki mitingde Turgut Özal'ın "*Gel güreşelim*" söylemini ve yaptığı açılışları eleştirmiştir. Bununla birlikte yapılacak referandumun bir güven oylaması olduğunu belirten Süleyman Demirel, 25 Eylül'de yangının söndürülmesi gerektiğini belirtmiştir (Cumhuriyet, 5 Eylül 1988: 11). Kırıkkale sonrası Çanakkale'de referandum kampanyasına devam eden Süleyman Demirel Turgut Özal'ın 1992'ye kadar iktidarız sözlerine karşılık olarak "*Burası babanızın çiftliği mi?*" söylemi ile tepki göstermiştir. Miting sırasında 25 Eylül günü hükümete "Git" oyu verilmesini istemiştir. Süleyman Demirel'in konuşması sırasında meydana gelen "Yüksek Enflasyona Hayır", Hayır de Kapanan Fabrikalar Açılsın", "Hayali İhracatın Değil Millet'in Avukatı Demirel" yazılı pankartlar gösterilmiştir (Cumhuriyet, 7 Eylül 1988: 13). Kampanyaya Aksaray ve Nevşehir'de devam eden Süleyman Demirel artan terör olaylarını eleştirmiş cumhuriyet tarihinde bu kadar şehit verilmediğini söylemiştir (Hürriyet, 8 Eylül 1988: 19).

10 Eylül'de referandum programını iki cepheden yürüten DYP genel başkanı Süleyman Demirel ve DYP eski genel başkanı Hüsamettin Cindoruk, Samsun'da beraber miting yapmışlardır. Süleyman Demirel konuşmasında iktidarı ve TRT'yi eleştirmiş hükümetin milleti yatırımsız bıraktığını söylemiş vali ve kaymakamlara da seslenerek iktidara alet olmamalarını istemiştir. Konuşmasının sonunda ise "*Sizi hep siyah şapka ile selamladım. Artık şapka kahverengiye döndü*" diyerek tamamlamıştır (Güneş, 11 Eylül 1988: 9). Süleyman Demirel 11 Eylül'de Antalya'da referandum kampanyasına devam etmiştir. Antalya halkına seslenen Süleyman Demirel karşısında coşkulu bir kitle bulmuştur. Antalya'daki konuşmasında Turgut Özal'ı eleştirmiştir. Ülke ekonomisinin ve hizmetlerin vasat olduğunu anlatan Süleyman Demirel: "*Ben başbakanken bunları yapsaydı ertesi gün onu azlederim*" demiştir (Hürriyet, 12 Eylül 1988: 20). Antalya'dan sonra Bursa'da konuşan Süleyman Demirel:

*"Memleketi bu hale getirenlerin Allah cezasını versin. Bu devir, paran yoksa öl devridir"*

diyerek hükümetin politikalarını eleştirmiştir. Bununla birlikte hükümetin ekonomi politikalarını ağır bir şekilde eleştirmiş 1989’da ve 1990’da zamların geleceğini söyleyerek 1987 ve 1988 ekonomik verilerini kıyaslamıştır (Hürriyet, 13 Eylül 1988: 18). Bursa ve Kütahya sonrası Doğu Anadolu’da Erzincan, Kars ve Erzurum’a bir günde yaptığı mitingler ile Turgut Özal hükümetini eleştirmiştir. Turgut Özal’ı 12 Eylül ve ihtilal arkasına sığınmakla suçlayan Süleyman Demirel, iktidarı “*bunlar sihirleri olmayan sihirbaz*” diye nitelemiştir. Bir gün içinde üç il dolaşan Süleyman Demirel ertesi gün Manisa ve Muğla’ya geçmiştir (Cumhuriyet, 15 Eylül 1988: 7).

Manisa’da Başbakan Turgut Özal’ın “ikiyüzlü” bir politika gütmekle suçlamış, iktidarın çıkarı için askerinin arkasına sığındığını söyleyerek daha sonra demokrasiden söz etmesinin ikiyüzlülük olduğunu belirtmiştir. Süleyman Demirel, beş yıl boyunca ANAP’ın neler yaptığını halkın gözünde canlandırmasını ve buna göre de “Hayır” oyu vermelerini istemiştir. Bununla birlikte iş adamları ile görüşen Süleyman Demirel “Evet” çıkması halinde tüm ürünlerin zamlanacağını burada da tekrar iddia etmiştir (Güneş, 16 Eylül 1988: 9). Süleyman Demirel yoğun kampanya programına Kahramanmaraş ve Adana’da devam etmiş, Başbakan Turgut Özal’ın “1992’ye kadar iktidardayız” söylemini eleştirmiştir. Şanlıurfa ve Gaziantep’te kampanyaya devam eden Süleyman Demirel, burada GAP üzerinden konuşmasını yapmıştır. 12 Eylül 1980 askeri darbesi olmasa GAP’ın biteceğini iddia eden Süleyman Demirel, Başbakan Turgut Özal’ın GAP’ı sahiplenmesini eleştirmiştir (Güneş, 18 Eylül 1988: 11). Turgut Özal’ın istediği oranlar çıkmazsa başbakanlıktan ve politikadan ayrılacağı yönde yaptığı açıklama sonrası Demirel, Özal’a Trabzon ve Rize’den cevap vermiştir. Siyasette beceremezsen gitmen gerektiğini belirten Süleyman Demirel, Turgut Özal’ın sözlerine karşı “*Güle güle gidin*” şeklinde cevap vermiştir. Trabzon’dan Rize’ye arasında büyük bir konvoy ile geçen Süleyman Demirel iki il arasında sık olarak durmuş ve konuşmalar yaparak halktan “Hayır” oyu istemiştir (Cumhuriyet, 20 Eylül 1988: 11).

Karadeniz’in iki önemli şehri Trabzon ve Rize’de hayır kampanyası sonrası Doğu Anadolu’da Mardin, Siirt ve Diyarbakır’da konuşan Süleyman Demirel’in gündeminde Turgut Özal’ın “Giderim” resti olmuştur. Bu konu hakkında Turgut Özal’ın halkın merhametine sığındığını iddia eden Süleyman Demirel devamında “*O sana merhamet etti mi?*” diye sormuş ve “*Git kardeşim senden bıktık. Uğurlar olsun.*” demiştir (Cumhuriyet, 21 Eylül 1988: 13). Doğu Anadolu’da Mardin, Siirt ve Diyarbakır gezileri

sonrası İzmir'e giden Süleyman Demirel'i "Hayali ihracata hayır", "Özal'a Hayır", "TRT'de Çağ Atlatan, Mutfakta Kan Ağlatan Özal'a Hayır" pankartları ile İzmir halkı karşılamıştır. İzmir Cumhuriyet alanında konuşma yapan Süleyman Demirel İzmir halkına 25 Eylül için altın bir fırsat olduğunu söylemiştir (Cumhuriyet, 22 Eylül 1988: 6). Referanduma iki gün kala Kayseri ve Sivas'ta konuşan Süleyman Demirel Başbakan Turgut Özal için "*Çürük dişi çekin*" çağrısı yapmıştır, bununla birlikte Özal'ın yapacağı televizyon konuşmalarında oy almak için yalvaracağını söyleyen Süleyman Demirel bu konuşmalara kanmamaları gerektiğini belirtmiştir (Hürriyet, 23 Eylül 1988: 20). Süleyman Demirel İstanbul'da Basın Konseyi'nin düzenlediği basın kahvaltısında gazeteciler ile sohbet etmiş daha sonra ise Üsküdar'da miting yapmıştır. Üsküdar mitinginde Başbakan Turgut Özal'ı hedef alan Süleyman Demirel beş yıl önce ANAP'ın meydanları boş bularak iktidara geldiğini söylemiştir.

Doğru Yol Partisi referandum sürecinde meydanlarda Süleyman Demirel ve Hüsamettin Cindoruk boy gösterirken tıpkı ANAP gibi gazetelerde referandum ile ilgili reklamlar vermiştir. İstanbul Üniversitesi kapısında duran öğrencilerin olduğu bir fotoğraf altında "*Biz öğrenciyiz, 25 Eylül ilk sandığımız. Referandum bir imkân. Araştıran, uygarca tartışan, çağdaş ve milli bir üniversite istiyoruz. Y.Ö.K engeline hayır diyoruz.*" şeklindeki yazının altında "*Kararınız Hayır'lı Olsun.*" sloganı ile "Hayır" oyu istemiştir. Yine bir diğer propaganda reklamında toplumun birçok kesiminin fotoğraflarının yer aldığı altlarında "*Kararınız Hayır'lı Olsun*" yazılı bölümlerde çiftçinin ürünün karşılığını alamadığı, memurun geçinemediği, orta direğin ezildiğini, emeklinin enflasyon sıkıntısı çektiğini anlatan yazılar ile "*Küçülen ve Gerilen Türkiye'ye Hayır Diyeceğiz*" diyerek referandumda "Hayır" oyu istenmiştir.

Doğru Yol Partisi'nin 1988 referandumu için genel stratejisi ANAP iktidarını referandumu güven oylamasına çevirerek yıpratmak ve ilk seçimde ANAP'ı iktidardan düşürmek olmuştur. Bu noktada DYP'nin mitinglerdeki yüzleri Süleyman Demirel ve Hüsamettin Cindoruk konuşmalarında referandumun ne ile ilgili olduğunu anlatmak yerine daha çok ANAP iktidarının 5 yıllık süreçte yaptıklarını ele alarak bir genel seçim mitingi havasında referandum kampanyasını götürmüşlerdir. Ülkede yaşanan ekonomik problemler ve Turgut Özal'ın söylemlerini hedef alan konuşmalar yapan Süleyman Demirel kampanya sırasında birçok bölgede konuşmalar yapmıştır. Özellikle 1987 referandumu sonrası 12 Eylül hareketine karşı da tavrını iyice belli eden Süleyman

Demirel Turgut Özal'ın 12 Eylül öncesi dönemine dönülmemeli uyarılarına karşı çok daha sert eleştiriler yöneltmiştir. Bununla birlikte Turgut Özal'ın eskiden müsteşarı olduğu daha sonra da istifa eden bir bakan olduğunu da sık olarak meydanlarda dile getirerek Turgut Özal ve ANAP'ın devleti yönetemediği yönünde eleştiride bulunmuştur.

#### 4.2.5. Sosyaldemokrat Halkçı Parti'nin Referandum Sürecindeki Faaliyetleri

SHPliler, Kenan Evren'in referandum yasasını onaylaması sonrası Anayasa Mahkemesine gideceklerini beyan etmelerine rağmen genel başkan Erdal İnönü halkın takdirine güvendiklerini belirterek referandum için hazırlıklara başlamışlardır. Bu kapsamda Hacı Bektaş Veli etkinliklerine katılmak için partinin seçim otobüsü Güneş – 1 ile Nevşehir'e gitmiştir. Burada gazeteciler ile sohbet eden İnönü, gazetecilerin sorularını cevaplamıştır. İnönü ANAP'ın 1987'de yapılan seçim sonrası düşüşe geçtiğini belirtirken, kendi sonlarını hazırladıklarını belirtmiştir (Son Havadis, 17 Ağustos 1988: 6). Erdal İnönü daha sonra referandum kampanyası kapsamında GAP'ı ve açılışını Turgut Özal'ın yapacağı Şanlıurfa Havaalanı'nı incelemek için Şanlıurfa'ya gitmiştir. Burada İnönü'yü kahverengi güvercinler uçuran ve kahverengi kıyafetler giyen gençler ile coşkun bir kalabalık karşılamıştır. SHP'nin oluşturduğu konvoy Şanlıurfa'da tur atarken sık olarak seçim otobüsünden *“Beyaz kefeneye bürünmeyelim, Özal'ın peşinden gitmeyelim, kahverengiye sevelim Özal'a hayır diyelim”* anonsları yapılmıştır (Son Havadis, 18 Ağustos 1988: 6). Şanlıurfa'da GAP ve havaalanını inceleyen Erdal İnönü 20 Ağustos'ta ise İnegöl, Bursa ve Gemlik'i kapsayan gezisine çıkmıştır. SHP genel sekreteri Deniz Baykal ve milletvekilleri ile birlikte Bilecik'in Bozüyük ilçesinden geçerek İnegöl'de topluluğa hitap eden Erdal İnönü, Turgut Özal'ın kendi kuyusunu kazdığını belirterek *“Referandumda ‘Hayır’ oyları ile Özal'ın yolunu keseceksiniz. Dört yıl daha dayanacak gücü kalmayacak.”* demiştir (Güneş, 21 Ağustos 1988: 9).

Eylül ayı içinde Erdal İnönü yoğun bir kampanya planı ortaya koymuştur. 7 – 24 Eylül tarihleri arasındaki 18 günde toplamda 49 miting planlamıştır. SHP'de Erdal İnönü ve Deniz Baykal ayrı olarak başlatacakları kampanya gezilerinde büyükşehirlerde bir arada miting yapmayı planlamışlardır. 7 Eylül'de Doğu – Güneydoğu Anadolu turuna çıkan Erdal İnönü'nün ilk durağı Van olmuştur. Van'da kahverengi takım elbisesi ile boy gösteren Erdal İnönü konuşmasına başlamadan önce kahverengi güvercin uçurmuştur. Miting meydanında *“Her hayır oyu Özal saltanatına son demektir”, “Çünkü enayi değiliz”* gibi yazılı pankartlar ile kalabalık Erdal İnönü'yü karşılamıştır (Hürriyet, 8 Eylül

1988: 19). Van'dan sonra Siirt'te halka hitap eden Erdal İnönü Turgut Özal'ın kendi çıkarı için anayasada değişiklik yapmak istediğini söylemiştir. Veysel Karani Türbesine giden ve dua eden Erdal İnönü “*Önümüzde bir referandum var. Hayırlı bir sonuç için dua ettim.*” demiştir (Son Havadis, 9 Eylül 1988: 6). Mardin'de kampanyaya devam eden Erdal İnönü Turgut Özal'ı eleştirmiş “*Özal masalcı başıdır. Önce masal anlatıyor, sonra zam yapıyor*” demiştir. 25 Eylül'de “Turgut Özal'a okkalı bir kahve içirelim, kahverengi oylarınızla bunu sağlayın” diye halka seslenen Erdal İnönü Nusaybin'de yaptığı basın toplantısında TRT'nin Turgut Özal'ın emrinde olduğunu belirtmiştir (Hürriyet, 10 Eylül 1988: 17). Mardin sonrası Diyarbakır'da Irak'tan sığınanlar için kurulan çadır kentte incelemelerde bulunmuştur. Ardından Elâzığ ve Malatya'da partisinin düzenlediği açık hava toplantılarına katılmış ve halka hitap ederek “Hayır” oyu istemiştir. Erdal İnönü'nün doğu gezisi sırasında SHP genel sekreteri Deniz Baykal ise Kırşehir'de halka hitap etmiştir. Daha sonra Nevşehir ve Kayseri'de konuşan Deniz Baykal'ı halk coşku ile karşılamıştır (Milliyet, 11 Eylül 1988: 7).

Sivas'ta Doğu – Güneydoğu Anadolu turuna devam eden Erdal İnönü yaptığı konuşmada Turgut Özal'ı sahtekarlıkla suçlamıştır ANAP'ın enflasyonu düşürme vaadi ile iktidara geldiğini belirten Erdal İnönü enflasyonun inmediğini hatta yükseldiğini belirterek bunun sahtekarlık olduğunu belirtmiştir (Cumhuriyet, 12 Eylül 1988: 7). 12 Eylül'ün yıl dönümünde Kars'ta konuşan Erdal İnönü demokrasi için mitinge katılan herkesin ellerini havaya kaldırmasını rica ederek Türkiye'de demokrasinin sonsuza kadar yaşayacağını ilan ettiklerini söylemiştir. 12 Eylül için ise bir daha Türkiye'de askeri müdahalelerin kabul edilmeyeceğini belirtmiştir (Cumhuriyet, 13 Eylül 1988: 8). Güneydoğu ve Doğu Anadolu gezisi sonrası kampanyasına Konya'da devam eden Erdal İnönü SHP'yi hedef alan DSP genel başkanı Bülent Ecevit'i eleştirmiştir. Cihanbeyli'de ise Turgut Özal'a eleştirilerde bulunmuştur. Turgut Özal'ın halkoylamalarını kendi maksadı için kullandığını belirten Erdal İnönü bir daha halkoylamasına gidecek kadar iktidarda kalamayacağını iddia etmiştir. Bununla birlikte Ege'de Yunanistan ile yaşanan kriz içinde Başbakan Turgut Özal'ın referandum sırasında Yunanistan'a taviz verdiğini söylemiştir (Hürriyet, 14 Eylül 1988: 16). 14 Eylül'de Akşehir'de konuşma yapan Erdal İnönü Ankara'ya dönmüştür. Doğu ve Güneydoğu ile Konya gezileri sonrası Lüleburgaz'da kampanyasını sürdüren SHP'li milletvekilleri Deniz Baykal ve Erdal İnönü Lüleburgaz'da konuşma yapmıştır. Erdal İnönü yapılacak referandum için halka

“Önünüzdeki fırsatı iyi değerlendirin” demiştir. Kampanyasını Çanakkale, Balıkesir ve Bandırma’da devam ettiren Erdal İnönü özellikle iktidarı ekonomi ve tarım üzerinden eleştirmiştir. Aynı zamanda Başbakan Turgut Özal’ı televizyona davet etmiştir (Hürriyet, 18 Eylül 1989: 16).

SHP İstanbul’da Sultanahmet Meydanı’nda büyük bir miting yapmıştır. Erdal İnönü ve Deniz Baykal’ın konuştuğu mitingde Sultanahmet Meydanı’nı binlerce kişi doldurmuştur. Erdal İnönü mitingde Turgut Özal’ın halkı kandıramayacağını söylerken, Deniz Baykal ise “*bu dünya sultan Süleyman’a kalmadı, Özal’a mı kalacak? 600 yıllık Osmanlı hanedanına son vermiş bir milletiz, 3,5 yıllık Özal hanedanına mı boyun eğeceğiz?*” diye seslenmiştir. Miting alanında SHP pankartları dışında başka grupların pankartları ile “*Kürdara Azadi*”, “*Kurtuluşa kadar savaş*” referandum ile ilgisi olmayan sloganlar atılmıştır (Hürriyet, 19 Eylül 1988: 20). İnönü ile Baykal İstanbul mitingi sonrası Bursa’da da bir mitingde katılmışlardır. Televizyon çekimleri sonrası Erdal İnönü Isparta ve Antalya’da, Deniz Baykal ise Adana’daki açık hava mitinglerine katılmış ve Turgut Özal’ı eleştirerek referandumda “Hayır” oyu istemişlerdir. İnönü TV konuşmasında ise halkın artık Turgut Özal’a inanmadığını açıklamıştır (Güneş, 21 Eylül 1988: 9).

Referandum kampanyasının son günlerinde Deniz Baykal Ordu’dan Erdal İnönü ise Mersin’den konuşmuştur. Deniz Baykal yaptığı konuşmada “*tüm güçlükleri ve tüm sorunlarıyla ülkenin sorumluluğunu bir an önce devralmaya hazır olduklarını*” belirterek mühürü “Kahverengi” ye basmalarını söylemiştir, Erdal İnönü ise Mersin’de yaşadığı rahatsızlığa rağmen turuna devam etmiştir. Mersin’de halka hitap eden Erdal İnönü, Turgut Özal’ın başbakanlıktan ve politikadan çekilme restini eleştirmiş hayır oylarının çoğalması ile kendini acındırdığını belirtmiştir. Miting alanındaki kalabalığın ellerindeki “*Enişte, birader, papatya dediler devleti yediler*”, “*Halklara özgürlük*” gibi pankartlar ön plana çıkmıştır (Cumhuriyet, 23 Eylül 1988: 1). Son mitingi İzmir’de yapan Erdal İnönü İzmir’de kalabalık bir kitleye konuşmuştur. Erdal İnönü’nün konuşması öncesi organize edilen “Hayır Şenliğine” Erkin Koray, Arif Sağ ve Sadık Gürbüz’ün konseri ile başlanmış, şenlik Deniz Baykal ve Erdal İnönü’nün konuşması ile devam etmiştir. İkisinin konuşmalarında hedef yine Başbakan Turgut Özal olmuş Deniz Baykal, Turgut Özal için “*Bu dünya kimseye kalmaz, Özal’a da kalmayacak, geldiği gibi gidecek. Yakında gidecek*” demiştir. Erdal İnönü ise Özal’ın devletin tüm olanaklarını kullanmasına

rağmen oylarını yükseltmek için kendini acındırdığını belirtmiş, 25 Eylül için mutlu günlerin başlangıcı olarak ifade etmiştir (Cumhuriyet, 24 Eylül 1988: 13).

Sosyaldemokrat Halkçı Parti ANAP gibi gazeteleri propaganda aracı olarak yoğun şekilde kullanmıştır. Verdiği reklamlarda Turgut Özal'ın “*Ben zamları seçimden önce yapacak kadar enayi değilim*” söylemine yer veren SHP bu sözleri eleştirdikten sonra cevabı “Hayır” olan birçok sorular sormuş ve “*Hayır Deyin Özal'a Dersini Verin*” sloganına yer vermişlerdir. Yine bir diğer reklamda Turgut Özal'ın yüzünü uçan bir balon şeklinde gösteren reklamın altında “*Söndürün bu balonu*” sloganına yer verdikten sonra aşağı köşesinde ise “*Yetti Artık Zamlara Hayır Oyum Hayır*” sloganına yer vermiştir. Diğer bir reklamında ise hamile bir bayanın resmini koyarak altına “*Geleceğiniz için hayır*” sloganına yer veren SHP, gençlerin en güzel yıllarında geçim derdine düştüklerini bunun sebebinin ANAP'ın hatalı ekonomik hamleleri olduğunu belirtmiş ve artık bu duruma dur denmesi için hayır oyu verilmesi gerektiğini belirtmiştir.

SHP referandum sürecini genel başkanları Erdal İnönü ve genel sekreterleri Deniz Baykal ile birlikte yürütmüşlerdir. Yoğun bir program süreci yaşayan İnönü ve Baykal birçok bölgede ayrı olarak açık hava toplantıları yaparken büyükşehirlerde ortak mitingler düzenlemişlerdir. Bununla birlikte konuşmalarında referandum yapılacak maddeler yerine daha çok ANAP ve Başbakan Turgut Özal hedef alınmış ve DYP gibi SHP de bu referandumu bir güven oylamasına veya Turgut Özal'ın kalma veya gitme oylamasına dönüştürmek istemiştir. Bu konuda en güçlü kozları ise ekonomi olmuştur. Ekonomi politikalarını sık olarak eleştiren Erdal İnönü ve Deniz Baykal genel seçim havasında referandum kampanyaları düzenlemişlerdir.

#### **4.2.6. Demokratik Sol Parti (DSP), Milliyetçi Çalışma Partisi (MÇP) ve Refah Partisi'nin (RP) 25 Eylül 1988 Erken Yerel Seçim Referandumu Sürecindeki Faaliyetleri**

ANAP'ın referandum sürecindeki en güçlü rakipleri SHP ve DYP olmuştur. Bunların karşısında ise ANAP, DSP ve RP'yi yanına çekmek istemişse de DSP genel başkanı Bülent Ecevit ve Refah Partisi genel başkanı Necmettin Erbakan da referandumda partilerinin “Hayır” oyunu vereceklerini belirtmiştir. Bununla birlikte DYP ve SHP kadar etkin bir kampanya düzenlememişlerdir. DSP'nin “Doğal Lideri”<sup>11</sup> Bülent

<sup>11</sup> Dönemin DSP Genel Başkanı Necdet Karababa'dır.

Ecevit Mardin ve Diyarbakır'a gitmiş ve GAP'ı incelemiştir. 10 Eylül'de ise Bursa'da genişletilmiş il toplantısında konuşan Bülent Ecevit, ANAP, SHP ve DYP'nin referandumunu saptırarak bir güç mücadelesine girdiklerini söylemiştir (Hürriyet, 11 Eylül 1988: 18). Bursa sonrası Bandırma'ya geçen Ecevit Bandırma'da kamyonun üzerinde yaptığı konuşmada referandumda değişecek maddeleri anlatmış aynı zamanda ANAP iktidarının bu maddeleri neden değiştirmek istediğini anlatmıştır. SHP de eleştirilen Bülent Ecevit, SHP'nin "Halkı Limon Gibi Sıkıyorlar" sloganına "asıl halkı limon gibi sıkmanın SHP'dir" diyerek SHP'nin ANAP'ın oyununa geldiğini belirtmiştir (Hürriyet, 12 Eylül 1988: 20).

Bandırma mitingi sonrası Bursa'ya dönen Bülent Ecevit, burada gazeteciler ile görüşmüş daha sonra İzmit'e geçerek açık hava toplantısına katılmıştır. İzmit'te Turgut Özal'ın referandum ile yerel seçimlerin yanında genel seçimleri de istediği zaman yapmayı düşlediğini öne sürmüştü ve yine SHP'yi hedef almıştır. Referandum öncesi erken genel seçim kararı için SHP ve ANAP'la iş birliğine evet dediğini söylemiş ve eleştirilerde bulunmuştur (Hürriyet, 15 Eylül 1988: 16). Turgut Özal'ın çekilme restine karşı Özal'ın halkı korkutarak "Evet" oylarını yükseltme çabasına girdiğini belirtmiş, partilerin tavırları yüzünden referandumun asıl konusunun unutulduğunu ifade etmiştir (Hürriyet, 20 Eylül 1988: 19). 22 Eylül'de Edirne Uzunköprü'de açık hava toplantısına katılan Bülent Ecevit, mevcut seçim sistemini eleştirerek, ülkenin içinde bulunduğu bunalımlı dönemin seçim sisteminin değişmesi ile aşılabileceğini ifade etmiştir. Sağ ve sol partilerin kendi içlerinde birer koalisyona dönüştüklerini de vurgulamıştır (Güneş, 23 Eylül 1988: 9).

DSP'nin doğal lideri Bülent Ecevit referandum sürecinde SHP ve DYP'den farklı olarak referandumda değişecek anayasa maddelerini sebeplerini ve zararlarını açıklamak için açık hava toplantıları ve basına demeçler vermiştir. Bununla birlikte SHP'yi de açık hava toplantıları sırasında eleştirmiştir. Bu süreçte DSP ve SHP arasında atışmalar etkili olmuştur. Basın, Bülent Ecevit'in mitinglerinde halkın DSP ve Bülent Ecevit'e karşı büyük ilgi gösterdiğini belirtmiştir.

Refah Partisi genel başkanı Necmettin Erbakan da referandum sürecinde birçok açık hava toplantılarına katılmış ve referandum ile ilgili fikirlerini aktarmıştır. Necmettin

Erbakan Eylül ayının ilk haftasında Afyon’da konuşma yapmıştır konuşma sırasında Turgut Özal’ı eleştirmiştir:

*“Bu adam Kaşıkçı gibi oldu. Hep bana getirsinler yiyelim diyor. Ama demokrasiden falan haberi yok. Böyle demokrasi Afrika’da var. Bu da Afrika başbakanı zaten”* (Güneş, 5 Eylül 1988: 9).

Necmettin Erbakan konuşmalarında ekonomi politikalarını eleştirmiş, ekonomik düzeni oluşturan Turgut Özal’ın bir çocuk olduğunu belirterek Necmettin Erbakan *“Hayır deyin ki, bu çocuktan kurtulalım”* demiştir, Turgut Özal ve Süleyman Demirel’in aynı kalıptan çıktığını söylerken Turgut Özal için *“Kalpazan”* tabirini kullanmıştır (Güneş, 11 Eylül 1988: 9). İzmir’de haremlik – selamlık düzende sinema salonunda konferans veren Necmettin Erbakan, Turgut Özal’a mikrop diyerek halktan aldığı vergileri holdinglere veren kişi bundan daha iyi tanımlanamaz demiştir (Hürriyet, 14 Eylül 1988: 16). Turgut Özal’ın çekilirim söylemi sonrası Necmettin Erbakan’ın Çankırı’da katıldığı mitingde Turgut Özal için *“Bir an önce gitsin de nereye giderse gitsin. Bu memlekete hayrı yok. Onun gitmesini milletin menfaatindedir. Millet daha ne istiyor: hemen gönderelim”* demiştir (Hürriyet, 20 Eylül 1988: 20).

Çankırı’da referandum kampanyasına devam eden Necmettin Erbakan, DYP ve Turgut Özal’a eleştirilerde bulunmuştur. DYP için futbol klübü, DYP üyeleri içinde futbol seyircileri benzetmesini kullanmıştır. Ayrıca Turgut Özal için *“Dangalak mason kafa”* demiş ve Turgut Özal’ı faizci olarak nitelendirmiştir (Güneş, 21 Eylül 1988: 11). 22 Eylül’de ise Yozgat’ta konuşan Necmettin Erbakan halkı Yahudi kölesi gibi çalıştırma durumuna getiren Turgut Özal’a *“Hayır”* oyu verin diye seslenmiştir. Refah Partisi ve Necmettin Erbakan referandum sürecinde çok etkili olmamak ile genellikle Turgut Özal ve ANAP’ın ekonomik politikaları üzerinden eleştiriler getirse de DYP’yi de bazı mitinglerde eleştirerek referandum sürecinde faaliyetlerde bulunmuşlardır.

#### **4.2.7. Basının ve Sivil Toplum Kuruluşlarının 25 Eylül 1988 Erken Yerel Seçim Referandumuna Yaklaşımları**

Referandum süreci öncesi gündemde olan erken seçim kararı ve partiler arasındaki pazarlık ile ilgili birçok fikir beyan edilmiştir. 6 Ağustos 1988 tarihinde meclisin anayasa değişikliği yasasını kabul etmesi basında geniş yankı bulmuştur. Güneş gazetesi yazarı İsmail Cem, ortaya çıkan referandum olasılığı ile ilgili değerlendirmelerde bulunmuştur.

Ülkenin gündemine giren referandumun ülkenin ihtiyaçları ve büyümesi için gereken zamanı meşgul ettiğini, siyasilerin tüm sorunları unutup referandum ile ilgileneceğini belirtmiş bir erken seçim tarihinin değişmesi için referandumun gereksiz olduğunu ifade etmiştir (Güneş, 7 Ağustos 1988: 9). Aynı yazar ANAP'ın erken seçimdeki stratejisini ve aynı zamanda referandum stratejisini analiz etmeye çalışmıştır. Burada erken yerel seçim ile birlikte ANAP'ın avantajlı konumda olduğunu, eğer muhalefet kabul etmezse muhalefet seçimden kaçtı söylemini kullanacak olan ANAP'ın bu propagandayla başarılı olacağını belirten İsmail Cem, referandumun ise çok daha ince siyasi emeller taşıdığını söylemiştir. 6 Eylül 1987 referandumu sırasında direk genel seçimlere gitmek yerine referandum ile yasaklı siyasetçileri yıpratıp daha sonra genel seçime giden ANAP'ın 1988 referandumu için de aynı hamleyi yapacağını belirtmiştir (Güneş, 10 Ağustos 1988:9). Metin Toker ise referandumda “Hayır” çıkacağını belirtmiş ve referandumun bir güvenoyu olduğunu belirterek “Evet” oylarını bir güvenoyu “Hayır” oylarını ise güvensizlik oyu olarak nitelendirmiştir. Referandumun Turgut Özal'ı götüreceğini söyleyen Metin Toker, başa kimin geleceğini ise referandumun söylemediğini belirtmiştir (Milliyet, 28 Ağustos 1988: 8). Mümtaz Soysal ise seçimlerde oy kullanmayan kitleye dikkat çekmiştir. Yazısında halkın, anayasa değişikliğine “Evet” veya “Hayır” oyu kullanmasından öte “Şimdiki iktidardan memnun musunuz değil misiniz?” sorusuna cevap vereceğini ifade etmiştir (Milliyet, 31 Ağustos 1988: 2).

Ağustos ayı içinde referandumun neden yapıldığı sorusu üzerinden yapılan kampanya çalışmaları ve kampanyaların yansımalarını yazan basın özellikle ANAP, SHP ve DYP'nin açık hava toplantılarına geniş yer vermişlerdir. DYP ve SHP'nin sıkça dile getirdiği eşit şartlarda kampanya yürütülmediği ve Turgut Özal'ın devlet imkanlarını kullandığı eleştirisini Uğur Mumcu da köşesine taşımıştır. Uğur Mumcu 4 Eylül 1988 tarihli yazısında Turgut Özal'ın referandum kampanyası için yaptığı gezilerde araç olarak devletin Başbakan'a tahsis ettiği TC – ANA uçağının kullanılmasını eleştirmiştir. Uğur Mumcu bunun yanında Turgut Özal'ın “İsraftan Kaçın” genelgesi sonrası TC – GAP süper lüks uçağını alınmasını eleştirmiştir (Cumhuriyet, 4 Eylül 1988: 13). Hasan Cemal ise ANAP'ın kampanyasının halk nezdinde karşılık bulmadığını yazmış halkoylamasından ANAP'lı milletvekillerinin de ümitsiz olduğunu ve referandumdan %36 - %40 arası “Evet” oylarının ANAP kadrosu için makul bir oran olduğunu belirtmiştir (Cumhuriyet, 7 Eylül 1988: 13). Hasan Pulur da referandumun Turgut Özal'a

“Evet” veya “Hayır” olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte evet veya hayır oylarının fazla çıkmasının etkilerini değerlendiren Hasan Pulur “Hayır” çıkması halinde Turgut Özal’ın Çankaya yolunun kapanacağını belirtmiştir. Aynı zamanda Turgut Özal’ın anayasa ve demokrasi sevgisinden bahseden konuşmalarını eleştirmiş, 6 Eylül 1987 referandumunda neden “Hayır” oylarını savunduğunu sormuştur (Milliyet, 10 Eylül 1987: 3).

Milliyet gazetesi yazarı Altan Öymen KONDA’nın yaptığı referandum anketini değerlendirmiş ve halkın, sendikaların Turgut Özal’a uyarı vermek istediğini belirtmiştir. Turgut Özal’ın %50 “Evet” oyu almadan başarılı olamayacağını söyleyen Altan Öymen, “Evet” oylarının çok az çıkacağını belirtmiştir (Milliyet, 11 Eylül 1988: 1). Metin Toker referanduma iki hafta kala değerlendirmelerde bulunmuştur. Turgut Özal’ın ve ANAP iktidarının ekonomi politikalarını eleştiren Metin Toker, Turgut Özal’ın oy toplamak için yaptığı hareketleri de eleştirmiştir (Milliyet, 11 Eylül 1988: 6). İsmail Cem, 14 Eylül’de yazdığı yazıda tüm partilerin genel referandum siyasetini değerlendirmiştir DYP’nin köktenci bir çözüm bularak “Hayır Deyin Özal Gitsin” temasını işleyerek daha köktenci bir çözüm önerisi getirirken, Turgut Özal Süleyman Demirel’in “Hayır Deyin Özal Gitsin” temasına karşı hükümeti çekilmeye zorlamak kargaşa ve belirsiz bir ortam yaratır ve bu günleri mumla ararsınız mesajını verdiğini belirtmiştir. SHP’nin ise referandum taktiği olarak kararsızların üzerinde bir etki yaratmak istediğini belirtmiştir (Güneş, 14 Eylül 1988: 9).

Referandum sürecinde Turgut Özal’ın yaptığı televizyon konuşması sonrası “başbakanlıktan ve politikadan çekilirim” resti geniş yankı bulmuştur. Hasan Cemal, Turgut Özal’ın kumar oynadığını belirtirken Turgut Özal’ın hangi oy oranını başarılı sayıp hangi oy oranını başarısız sayacağını belli olmadığını belirtmiş ve Turgut Özal’ın seçimden sonra kritik bir döneme gireceğini ifade etmiştir (Cumhuriyet, 20 Eylül 1988: 10). Hürriyet yazarı Oktay Ekşi de Turgut Özal’ın çekilme resti ile ilgili değerlendirmeleri köşesine taşımıştır. Turgut Özal’ın blöf yapmadığını belirten Oktay Ekşi, tarihten örnekler verdikten sonra Turgut Özal’ın gitmesinin halk nezdinden bir etkisinden öte ANAP grubu içine yaşanacak karmaşanın ateşini yakacak bir hamle olduğunu, ANAP’ın bu durumu değerlendirmesi gerektiğini söylemiştir (Hürriyet, 20 Eylül 1988: 5). İsmail Cem ise çekilme kararını Turgut Özal’ın yanlış hesaplar yaparak girdiği referandumda güven oylaması olmadığını açıklamasına rağmen yaklaşan sonuçlar sebebi ile güven

oylamasına çevirdiğini bunun altındaki taktiğin de “Hayır” oyunu yükseltmek için taktik olduğunu belirtmiştir. Referandumun Turgut Özal’ın siyasal geleceğini etkileyecek bir konuma geldiğini belirtmiştir (Güneş, 21 Eylül 1988: 9). Mümtaz Soysal ise referandum günü yaklaşırken 1983 ve 1987 genel seçimlerini değerlendirmiş referandum sonrası eğer Turgut Özal giderse erken seçimin kaçınılmaz olduğunu belirterek, 1987’deki seçimin temsil metodu diğer seçimlerde oldukça iktidara gelecek tüm partilerin diken üzerinde olacağını ifade etmiş ve temsil sisteminin değişmesi gerektiğini vurgulamıştır (Milliyet, 21 Eylül 1988: 2).

Referandum günü yaklaşırken yazarların bir kısmı referandumda tercihlerini belli etmeye başlamıştır. İsmail Cem yerel seçimlerin dört ay öncesine alınması için elli beş milyonluk bir ülkenin referandumda sürüklenmesini eleştirmiş, alınan kararın gayri ciddi bir karar olduğunu vurgulamıştır, Turgut Özal’ın giderim restine de yer veren İsmail Cem, bu restin halkı korkutmak için yapılmış bir hamle olarak değerlendirmiş, tüm bu sebeplerden ötürü “Hayır” oyu kullanılması gerektiğini belirtmiştir (Güneş, 24 Eylül 1988: 9). Metin Toker de referandumda “Hayır” oyu kullanacağını, Turgut Özal ve ANAP’ın politikalarını anlatarak açıklamıştır. Turgut Özal’ın sadece halk ve ülke için değil, kendisi için de çok tehlikeli bir hal aldığını söyleyen Metin Toker oyunun renginin “Kahverengi” olduğunu belirtmiştir (Milliyet, 24 Eylül 1988: 6).

Turgut Özal’ın çekilirim restinin yanında Naim Süleymanoğlu’nun olimpiyat şampiyonluğu da bu referandum dönemine denk gelmiştir. Bu konuda basın da Naim’in şampiyonluğunun kullanılmaması gerektiğini dile getirmiştir. Altay Öymen 24 Eylül’de kaleme aldığı yazısında Naim Süleymanoğlu’nun başarısının sadece referandumda “Evet” diyenlerin değil elli beş milyonluk Türk halkının olduğunu belirtmiş, Türkiye’nin kazandığı başarının siyasetin gölgesinde kalmamasını istemiştir (Milliyet, 24 Eylül 1988. 1). Uğur Mumcu ise bizzat Naim Süleymanoğlu’nun başarısının siyasette kullanıldığını ifade etmiştir. Naim’e havaalanında “Evet” oyu kullandırdıklarını bunun yasalara aykırı olduğunu ifade etmiş, bununla birlikte referandum günü gelmesi beklenen Naim Süleymanoğlu’nun bir gün erken getirilmesi gibi hadiselerin Turgut Özal’ın siyasi amaçlarına hizmet için yapıldığını dile getirmiştir (Cumhuriyet, 23 Eylül 1988: 13). Basın ağustos ayında partiler arası pazarlığı gündeminde tutarken, 13 Ağustos sonrası verilen referandum kararı ile referandum havasına girmiştir. Liderlerin referandum kampanyalarını yakından takip eden basın, bununla birlikte kampanya sırasında yapılan

konuşmaları kendi açılarından değerlendirerek köşe yazılarına taşımışlardır. Genel manada referandum kararını gereksiz bulan yazarlar, ülkenin ekonomik sorunları yaşadığını ve referandumun yanlış bir zamanda alınan yanlış bir karar olduğunu vurgulamışlardır.

#### **4.2.8. 25 Eylül 1988 Referandumu ve Sonuçları**

25 Eylül 1988 tarihinde yerel seçimlerin bir yıl öne alma yetkisi veren böylece Mart 1989’da yapılması gereken yerel seçimlerin 13 Kasım 1988’e alınmasına olanak sağlayan anayasa değişikliği için oy kullanılmaya başlamıştır. Seçmenler anayasa değişikliği konusundaki tutumlarını “tercih” mührünü oy pusulasındaki beyaz zemin üzerindeki “Evet” ya da kahverengi zemin üzerindeki “Hayır” bölümüne basarak ortaya koymuşlardır. Oy verme işlemi sabah 08.00’e başlamış saat 17.00’e kadar sürmüştür.

Siyasiler de oylarını kullanmıştır SHP genel başkanı Erdal İnönü ve eşi Sevinç İnönü oylarını İstanbul Tevfik Fikret İlkokulu’nda kullanırken basın mensuplarına “*Bu referandumun sonucu halkımızın çok hayırına olacak. Halkımız hayırlı sonucu bulacak*” demiştir, DYP genel başkanı Süleyman Demirel ve eşi Nazmiye Demirel ise oylarını Şehit Teğmen Kalmaz İlkokulu’nda kullanırken orada bulunan basın mensuplarına “*Bizim görevimiz dün akşam bitti. Vatandaş gerçeği size söyler*” demiştir (Güneş, 26 Eylül 1988: 1). ANAP genel başkanı Turgut Özal eşi Semra Özal ile birlikte Çankaya İlkokulu’nda oylarını kullanmışlardır. Turgut Özal sandığa oyunu atarken yanlış anlaşılmasın için “Evetli olsun diyorum” demiştir, DSP doğal lideri Bülent Ecevit ve eşi Rahşan Ecevit ise seçmen listesinde isimleri bulunmadığı için oylarını kullanamamışlardır (Hürriyet, 26 Eylül 1988: 16). 25 Eylül saat 17.00’de kapanan sandıkların sonucunda %35 Evet %65 Hayır oyu çıkmıştır. Böylece yerel seçimlerin dört ay önceye alınması halk tarafından reddedilmiştir (TUİK, 2008: 2).

#### **4.2.9. Referandum Sonuçlarına Siyasilerin Yaklaşımı**

Referandum sonrası tüm siyasilerin tepkilerinin ne olacağı beklenirken asıl gündem referandum sürecinde Turgut Özal’ın TV konuşması sırasında referandumu bir güven oylamasına çevirip istediği “Evet” oranına ulaşamaz ise siyasetten ve politikadan çekileceğini beyan etmesi sonrası %35’lik “Evet” oyuna karşı istifa edip etmeyeceği olmuştur. Gece 01.30 saatlerinde TRT radyosunda konuşma yapan Turgut Özal başbakanlığa ve siyasete devam edeceğini belirtmiş, muhalefetin referandumu bir seçim

havasına soktuklarını öne sürerek sonuçlara bakılarak halkın istikrardan yana olduğunu ve Anavatan Partisi'ne desteğini sürdürdüklerini savunmuştur. Sonuçların kendileri açısından fevkalade olduğunu belirten Turgut Özal, 1987 yılında yapılan seçimlere çok yakın bir oy oranı aldıklarını belirtmiş aynı zamanda ANAP'ın Türkiye'nin en büyük partisi olduğunu söylemiştir. Bununla birlikte referandum süreci için Turgut Özal şunları söylemiştir:

*“Tek üzüldüğüm nokta şudur... Bu referandum aslında, Anayasa'nın bir maddesinin halk tarafından değiştirilmesi prensibiydi. Maalesef bu konu tamamıyla unutulmuş, bütün gayretimize rağmen mesele bir seçim havasına büründürülmüş, demokratikleşme sürecinde önemli bir adımdan vazgeçilmiştir. Halkımızın demokratikleşme süreci içerisinde alacağı bir önemli mesafeye maalesef muhalefet partileri engel olmuşlardır. Üzülerek ifade edeyim: Demokratikliği, demokrasiyi laflarla çok methederek kendilerine yakıştıranlar, sosyal demokrat olduklarını söyleyenler, hatta katılımcı demokrasinin esasen halk oylaması, maalesef bu yönde olmadıklarını açık süratte göstermişlerdir”* (Güneş, 26 Eylül 1988: 9).

Referandum sonuçları sonrası muhalefet cephesi ise Turgut Özal'ın devam ediyorum çıkışına karşı büyük tepki göstermiştir. Referandum sürecinde en etkin parti olan DYP ve genel başkanı Süleyman Demirel seçim sonuçları sonrasında ANAP'a *“Ar ve haya sahibi iktidar, bir gün bile durmaz, kalkar gider”* demiş, Turgut Özal'ın referandum sonuçlarını tatmin edici bulmasını da *“Halkın izan ve idrakiyle alay etme”* olarak nitelemiştir Demirel, %65'in %35 den büyük olduğunu söyleyerek gelecekte bunalımların artması halinde siyasi şartların gelişeceğini kaydetmiştir (Cumhuriyet, 26 Eylül 1988: 1). SHP lideri Erdal İnönü ise sonuçların netleşmesi sonrası yaptığı basın toplantısında *“Milletimizi kutluyorum. İktidara dersini vermiştir. Özal sözünü tutmalı istifa etmelidir”* diyerek genel durumu özetlerken,

*“Halkımız anayasa değişikliğini kabul etmemiştir. Bu değişiklik olsaydı belediler özerk çalışmayacaktı. ANAP'ın getirmek istediği anayasa değişikliği zararlıydı. Milletimde bunu belirledi. Demokrasilerde bulunmayan bir yetkiyi, halkımız uygun bulmadı. Biz tehlikeyi milletimize anlatmıştık. Halkımız da büyük ölçüde “Hayır” dedi”* demiştir (Hürriyet, 26 Eylül 1988: 12).

Refah Partisi Genel Başkanı Necmettin Erbakan da referandum sonunda ANAP'ı halkın büyük bir çoğunluğunun istemediğini belirtirken diğer muhalefet partilerine ise ANAP'a karşı ortak programın yürütülmesi için çağrıda bulunmuştur, Milliyetçi Çalışma Partisi lideri Alparslan Türkeş ise bu referandum sonrası ANAP'ın başka bir parti ile koalisyon yapabileceğini belirtmiş koalisyonlar döneminin kötü bir şey olmadığını ifade etmiştir (Güneş, 28 Eylül 1988: 11). Referandum sonuçları tüm partiler için farklı yorumlara neden olmuştur. ANAP tek başına aldığı oy oranlarını yeterli görmüş ve muhalefette etkili olan dört partiye karşı tek başına makul bir oran aldığını iddia ederken muhalefet cephesi düşen oyları halkın ANAP'a karşı bir tepkisi olarak nitelendirmiş anayasa değişikliğinden öte ANAP'ın iktidardan çekilmesine yönelik bir politika gerçekleştirmiştir.

#### **4.2.10. Basının Referandum Sonuçlarına Yaklaşımı**

Basın referandum sonrası sonuçları değerlendirmeye çalışmıştır. Bununla birlikte referandum gündemde uzun süre kalmamıştır. Milliyet yazarı Hasan Pulur referandumun başlangıcında Turgut Özal ve ANAP'ın referandumda %20'lerde çıkan oyunun nasıl son zamana doğru %35'lere yükseldiği sorusunu analiz etmiştir. Bu çıkışın sebebini muhalefete bağlayan Hasan Pulur, Süleyman Demirel ve Erdal İnönü'nün Turgut Özal gitsin gerisini çözeriz söyleminin halk nezdinde tedirginliğe neden olduğu ve bu fırsatı kullanan Turgut Özal'ın "giderim" anarşi ve terör yine gelir söyleminin halk üzerinde etkisi olduğunu belirtmiş, oylamanın bir güven oylamasına dönüşmesi idi Turgut Özal'ın mağdur ve mazlumu oynayamayacağını belirtmiştir (Milliyet, 26 Eylül 1988: 3). Altan Öymen ise Turgut Özal'ın giderim restinin başarılı olmasının yanında sonucun iktidar ve muhalefet açısından da farklı yorum ve tartışmalara müsait olduğunu ifade etmiştir (Milliyet, 26 Eylül 1988: 1).

Metin Toker ise halkın referandumda Turgut Özal'a "Hayır" dediğini belirtmiş Turgut Özal'ın oran belirleyerek kalmasını eleştirmiştir. Referandumun iki ihtimal içinde olabileceğini söyleyen Metin Toker, halkın Turgut Özal'ın iktidardan çekilmesini istediğini belirtmiştir (Milliyet, 26 Eylül 1988: 8). Mümtaz Soysal ise halkoylamasının ne ülkeye ne de siyasi partilere bir yarar sağlamadığını belirtmiştir. Halkın referandum sonucuna göre tepkisinin ölçülemeyeceğini, bununla birlikte "Hayır" oylarının sahibi muhalefet partilerinin bile %65'lik hayır oylarından yüzde kaçını aldığının ortaya çıkmadığını söylemiştir. Yapılan referandum sonrası tüm siyasilerin referandumun

belirleyici ve basit bir süreç olmadığını anlamalarının ise referandumun tek iyi tarafı olduğunu belirtmiştir (Milliyet, 27 Eylül 1988: 2).

Güneş gazetesinden İsmail Cem ise 12 Eylül sonrası siyasi durumu değerlendirmiştir. 12 Eylül öncesi CHP ve DP tabanlı partilerin mücadelesi olarak süren siyasi mücadelenin 12 Eylül sonrası partilerin kapatılması ve ANAP'ın kurulması ile DYP'nin sağdaki DP ve AP oylarını toplayamadığını aynı zamanda sol oylarında hâlâ toplanamadığını bu oyların ANAP'a gitmesi ile artık üçlü bir siyasetin hareket ettiğini belirtmiştir (Güneş, 26 Eylül 1988: 9). Cumhuriyet Gazetesi yazarı Uğur Mumcu ANAP'ın aldığı oy üzerinden yaptığı değerlendirmede, 1983 seçimlerinden bu yana ANAP'ın düşüş oranının %8 olduğunu ifade etmiş ANAP'ın önündeki yerel seçimler ve daha sonra yapılacak genel seçimlerde çok zorluk çekeceğini belirtmiştir (Cumhuriyet, 27 Eylül 1988: 8). Hürriyet gazetesi yazarı Oktay Ekşi ise Turgut Özal'ın muhalefete karşı mağlup olduğunu ama aynı zamanda galip olduğunu ifade etmiş; bunun sebebini Turgut Özal'a karşı referandumun bir güven oylamasına çeviren muhalefetin hamlesini görüp giderim resti ile 1987 erken seçimlerdeki oranı yakalamak için mücadele ettiğini ve %35 evet oyu ile referandum kurallarında bir mağlubiyet olsa da 1987 erken seçimlerinde aldığı %36'ya yakın bir oy topladığı için zafer kazanmasına bağlamıştır. Bunun yanında Turgut Özal'ın referandumun ne kadar riskli bir silah olduğunu da fark ettiğini bundan böyle referanduma kalkışmayacağını ifade etmiştir (Hürriyet, 26 Eylül 1988: 3). Aynı gazetenin yazarı Coşkun Kırca ise muhalefetin ve iktidarın karşılıklı söylemleri ile iddialarının değişmeden devam etmesinin siyasi istikrarın sağlanamamasına neden olacağını ifade etmiştir (Hürriyet, 27 Eylül 1988: 5).

Son Havadis gazetesi yazarı Abdullah Uraz ise referandumda sandıktan “Kaos” çıktığını ifade edilmiştir. Referandum sürecinde verilen tavizlerin daha sonra zam olarak döneceğini söyleyen yazar “sandıktan ne “Evet” ne de “Hayır” çıkmıştır, sandıktan çıkan sadece “Enflasyon” olmuştur” diyerek referandumun ekonomiyi etkilediğini belirtmiştir (Son Havadis, 26 Eylül 1988: 6). Son Havadis gazetesinin bir diğer yazarı Bilgin Peremeci ise referandum sonuçlarının ANAP'a “dikkatli ol” ikazı olduğunu belirtmiştir. İktidara karşı geleceğe umut veren daha somut bir muhalefet yapmasının gerekli olduğunu belirtmiştir (Son Havadis, 28 Eylül 1988: 3). Abdullah Uraz, 27 Eylül'de yazdığı yazıda ise ANAP'ın bir yıl içinde oy kaybetmediğini, referandumda kazançlı olan tarafın ANAP olduğunu ifade etmiştir. Bununla birlikte gereksiz bir referandum olduğunu

da belirten yazar bundan sonra Mart'ta olacak seçimlerin dikkatle izlenmesi gerektiğini belirtmiştir (Son Havadis, 27 Eylül 1988: 6).

#### **4.2.11. 1988 Referandumu Sonrası Gelişmeler ve 2002 Seçimleri**

1988 yapılan anayasa değişikliği referandumu halk tarafından kabul görmemiş ve yerel seçimler normal süreci olan 5 yılın sonunda 25 Mart 1989 tarihinde gerçekleşmiştir (Aşık, 2019: 245). Turgut Özal, iktidara geldiği 1983'ten itibaren 6 yıllık süre içinde eski siyasilerin geri gelmesiyle ve Süleyman Demirel'in muhalefetiyle oldukça yıpranmış, ANAP'ta bu yıpranmadan payını almıştır. Bu yıpranma 1989 yerel seçimlerinde kendini tamamı ile göstermiştir 26 Mart 1989 tarihinde halk sandık başına gitmiş ve oylarını kullanmıştır (Cumhuriyet, 26 Mart 1989: 1). Oy sonuçları 1987 ve 1988 yıllarında yapılan referandumlarda ANAP'ın sürekli yaşadığı kayıpların bir sonucu olarak yorumlanabilir. Seçim sonucunda SHP birinci parti olarak %28 oy almış, DYP %25 ikinci ANAP %21 üçüncü parti olarak sandıktan çıkmıştır (TUİK, 1989: 2).

Bir diğer önemli gelişme Özal'ın, 17 Ekim 1989 tarihinde ANAP grup toplantısında yaptığı konuşma sonucunda Cumhurbaşkanlığına adaylığını açıklaması olmuştur (Milliyet, 18 Ekim 1989: 10). 20 Ekim'de başlayan seçimlere ANAP'tan iki aday Turgut Özal ve Fethi Çelikbaş aday olmuştur. Yapılan ilk tur oylamada Turgut Özal 247 oy, Fethi Çelikbaş ise 18 oy almış seçim ikinci tura kalmıştır (TBMMTD, 20.10.1989: 60). 24 Ekim'de yapılan oylamada ise sonuçlar yine üçte iki oy çoğunluğunu sağlayamadığı için üçüncü tura kalmış üçüncü turda ise Turgut Özal 263, Fethi Çelikbaş 14 oy almış ve Turgut Özal Cumhurbaşkanı seçilmiştir (TBMMTD, 30.10.1989: 128).

9 Kasım günü devir teslim işlemi yaşanırken Kenan Evren yaptığı konuşmasında mecliste yapılan seçimlerin olaylı geçtiğini öne sürerek Cumhurbaşkanlığı seçiminin en sağlıklı olanın halkın seçimi olduğunu belirtmiş bu sebeple meclisi bu konuda göreve çağırmıştır (TV1, 9 Kasım 1989). Gerçekleşen devir teslim işlemi sonrası başbakanlık koltuğuna Anavatan Partisi'nden Yıldırım Akbulut'u atamış ve Cumhurbaşkanı Turgut Özal'la birlikte ANAP'ta Yıldırım Akbulut hükümeti başlasa da Turgut Özal gerek hükümetin gerekse partinin üstünde kontrolünü devam ettirmiştir (Milliyet, 10 Kasım 1989: 1). ANAP grubu 23 Ağustos 1991 tarihinde meclisi erken seçim hususunda olağanüstü toplantıya çağırmıştır yapılan görüşmeler sonucu seçimin 20 Ekim 1991 tarihinde yapılmasına karar verilmiştir (T.C Resmî Gazete, 26 Ağustos 1991: 1). 20 Ekim

1991’de yapılan seçimler 1987’den beri ANAP’ta yaşanan mücadelenin ve ülke yönetiminde artan şikayetler ile artan muhalefetin bir sonucu olmuştur. Seçimlerde %27 oy oranı ile DYP birinci parti olarak %24 oy oranı ile ANAP ikinci parti %20 oy oranı ile de SHP üçüncü parti olarak çıkarken bu dönemde Refah Partisi’nin hızlı bir yükselişi sonucunda %10 barajını aşarak %16 oy oranı ile aşarak meclise 62 milletvekili göndermiştir (TUİK, 2012: 94). ANAP iktidarı 1983’ten beri yaşadığı yıpranmanın bir sonucunu yaşamış Türkiye tekrar koalisyonlar dönemine girmiştir.

Kurulan DYP – SHP koalisyonu döneminde yaşanan önemli olaylardan biri de Cumhurbaşkanı Turgut Özal’ın 17 Nisan 1993 tarihinde kalp krizi sonucu hayatını kaybetmiş olmasıdır (Milliyet, 18 Nisan 1993: 1). Cumhurbaşkanlığı seçimleri mecliste 8 Mayıs 1993 tarihinde başlamıştır. Cumhurbaşkanlığına Süleyman Demirel, Kamran İnan, İsmail Cem ve Lütfi Doğan adaylıklarını koymuştur, ilk tur yapılan oylamada 234 oy alan Süleyman Demirel üçte iki çoğunluğu tutturamamış ve ikinci tura gidilmiştir (TBMMTD, 8.5.1993: 429). İkinci turda da üçte iki çoğunluk çıkmayınca 16 Mayıs 1993 tarihinde yapılan üçüncü turda 244 oy alarak salt çoğunluğu sağlayan Süleyman Demirel Cumhurbaşkanı olmuştur (Cumhuriyet, 17 Mayıs 1993: 1).

24 Aralık 1995 tarihinde yapılan genel seçimlerin sonucunda ise REFAH – YOL hükümeti kurulmuştur fakat REFAH – YOL hükümetinin de ömrü pek uzun sürmemiştir. Refah Partisi içinde milletvekillerinin ve belediye başkanlarının Cumhuriyet’e ve Atatürk’e karşı aşırı çıkışları ve laiklik karşıtı söylemleri halkın bir kesimini en önemlisi askeri kanadı rahatsız etmeye başlamıştır (Milliyet, 12 Kasım 1996: 1). Bu rahatsızlık 28 Şubat 1997 tarihinde yapılan Milli Güvenlik Kurulu’nda dile getirilmiş ve 18 Maddelik önlem maddeleri sunulmuştur. 28 Şubat darbesi olarak geçen bu hadise sonrasında Refah – Yol hükümeti baskıya dayanamamıştır. Askerin tepkisini çekmemek için istifa eden Erbakan aynı zamanda Süleyman Demirel’e DYP, RP ve Büyük Birlik Partisi’nin (BBP) kurulacak Tansu Çiller hükümetini destekleyeceğini bildirmesine rağmen Süleyman Demirel hükümet kurma görevini ANAP lideri Mesut Yılmaz’a vermiştir (Akşin, 2007: 303).

Fakat Mesut Yılmaz’ın oluşturduğu ANAP – DSP – DTP koalisyonunda ömrü uzun olmamıştır. Bu süreçte sarsıntılı bir koalisyon dönemi geçiren Türkiye’de Mesut Yılmaz hükümetinin sonunu devlet – mafya ilişkisi içinde oluşan yolsuzluk iddiaları

getirmiş, TÜRK BANK yolsuzluğunu ile ilgili mecliste görüşülmesi bu konuda CHP'nin de destek vermesi ile Mesut Yılmaz istifa etmiş böylece ANASOL – D koalisyonu da son bulmuştur (Cumhuriyet, 26 Kasım 1998: 1).

2 ay sonrasında Bülent Ecevit'in başbakanlığını üstlendiği ANAP ve DYP'nin desteklediği azınlık hükümeti kurulmuştur (TBMMTD, 12.01.1999: 66). Hükümetin öncelikli görevi ülkeyi 1999 genel seçimlerine götürmek olmuştur. Abdullah Öcalan ise bu sırada İtalya'dan ayrılmış ve sığınacak ülke arayışına geçmiştir. Birçok ülke Öcalan'ı kabul etmemiştir Yunanistan'a sığınan Öcalan Türkiye'nin baskısı ile Kenya'ya gönderilmiş Nairobi'deki elçiliklerinde konuk edilmiştir Amerika'nın yardımı ile bu kovalamaca 16 Şubat 1999 tarihinde son bulmuş Abdullah Öcalan yakalanarak Türkiye'ye getirilmiştir (Birand, 32.Gün Arşivi).

Ecevit azınlık hükümetinin seçimler öncesi Öcalan'ı yakalaması Ecevit'e Kıbrıs Barış Harekâtı sırasında yakaladığı popülariteye benzer bir popülarite kazandırmıştır 18 Nisan 1999'da yapılan genel seçimlerde DSP %22 oy oranı ile birinci parti olarak çıkmış, Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) %18 oy oranı ile ikinci ANAP %13 ile üçüncü, DYP %12 oy oranı ile dördüncü parti olmuştur. Diğer bir önemli nokta ise CHP'nin barajı aşamayı meclis dışı kalması olmuştur (TUİK, 2012: 94). DSP'nin görüşmeleri sonucunda Mayıs sonunda DSP – MHP – ANAP Hükümeti göreve başlamıştır (Cumhuriyet, 29 Mayıs 1999: 1).

Türkiye, 17 Ağustos 1999 tarihinde tüm dikkatini Marmara bölgesinde toplamıştır. Gölcük'te 45 saniye boyunca meydana gelen 7,6 büyüklüğündeki deprem tüm Marmara bölgesini etkilemiş, oluşan yıkım sonucu 18.373 kişi hayatını kaybetmiş, 23.781 kişi yaralanmıştır. Tüm Türkiye'nin seferber olduğu kurtarma ve yardım çalışmaları sırasında kurumların koordinasyon eksiklikleri göze çarpmıştır (Cumhuriyet, 21 Ağustos 1999: 1) Deprem sonrası ekonominin de hassas olduğu döneme ek olarak 2001 yılında ülkenin ekonomik bir buhranını destekleyecek siyasi kriz yaşanmıştır. 19 Şubat 2001 tarihinde toplanan Milli Güvenlik Kurulu'nda meydana gelmiştir. Yolsuzluk soruşturmaları içinde bulunan enerji bakanının da hedefi olduğu "Beyaz Enerji" konusu MGK toplantısında gündeme gelmiş ve Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in Başbakan Ecevit'i suçlayan açıklamaları sonrası karşılıklı gerçekleşen polemiklerin

getirdiği tansiyon ile Cumhurbaşkanı elindeki anayasa kitapçığını başbakanın önüne fırlatmıştır (Milliyet, 20 Şubat 2001: 6).

Aynı üslubu başbakan yardımcısı Hüsamettin Özkan'ın takınması ve kitapçığı geri atması ile Başbakan, kurulu ile toplantıyı terk etmiş ve basın açıklamasında bu durumun devlet adabına uymadığını açıklayarak Cumhurbaşkanı'nın özür dilemesini istemiş ve durumun büyük bir kriz olduğunu dile getirmiştir. Devletin tepe noktasında yaşanan bu krizin bilançosu ülke için ağır sonuçları doğurmuştur borsa çökmüş, faizler yükselmiş, yabancı yatırımcı ülkeyi terk etmiş ve enflasyon tavan yapmıştır. Ekonomi durma noktasına gelmiştir (Cumhuriyet, 20 Şubat 2001: 1). Ekonomiye çare olabilmesi için Dünya Bankası müdür yardımcısı olan Kemal Derviş Ekonomiden Sorumlu Devlet Bakanı olarak atanmış ve ekonominin kontrolü Kemal Derviş'e verilmiştir (Cumhuriyet, 3 Mart 2001: 1). Ekonomide yaşanan krizin içinde anayasa mahkemesinin Fazilet Partisi ile ilgili kararı aynı yılın haziran ayı içinde karar verilmiştir. 22 Haziran 2001 tarihinde mahkemenin verdiği karar Fazilet Partisi'nin kapatılması yönünde olmuş ve 5 Fazilet Partili Milletvekiline de siyasi yasak getirilmiştir. Fazilet Partisi'nin kapatılması sonrası Recai Kutan ve arkadaşları Saadet Partisini kurarken Fazilet Partisi içindeki "Yenilikçiler" ya da "Gömlek Değiştirenler" ise Adalet ve Kalkınma Partisini (Ak Parti) 15 Ağustos 2001 tarihinde kurmuştur (Akşin, 2007: 310).

Türkiye 2002 yılına geldiğinde Başbakan Bülent Ecevit'in sağlık noktasındaki sıkıntıları belirginleşmeye başlamış ve ekonomiden sorumlu olan Kemal Derviş verdiği demeçte ülkedeki siyasi belirsizliğin ekonomiyi olumsuz etkilediğini yapılacak bir erken seçimin ekonomiyi etkilemeyeceğini söylemiştir (Milliyet, 10 Mayıs 2002: 19). Kemal Derviş'in çıkışı ve Ecevit'in rahatsızlığı DSP içinde de kaynamalara sebep olmuştur. DSP'deki çatlak koalisyon ortaklarını da etkilemiş, tüm bu sancılı dönem içinde yeni siyasi partiler ile Türkiye 3 Kasım 2002 tarihinde genel seçime gitmiştir. Oy oranları ise tüm siyasette deprem etkisi yaratmıştır. Adalet ve Kalkınma Partisi %34 ile birinci parti ve tek başına iktidar olarak çıkarken CHP %19'luk oy oranı ile ana muhalefet partisi konumuna yükselmiştir. 1980 sonrası kurulan DYP, DSP, ANAP ve MHP ise tam bir yıkım yaşamıştır DYP oyların %9, DSP %1, ANAP %5, MHP ise %8 oy oranı ile barajı geçememiş meclise milletvekili sokamamıştır (TUİK, 2012: 93).

## 5. 21 EKİM 2007 REFERANDUM SÜRECİ

### 5.1. Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) İktidarı, 2007 Referandumu Sürecinde Cumhurbaşkanlığı Seçimi ve 367 Krizi

2002 seçimleri sonrası asıl sorun Recep Tayyip Erdoğan'ın önündeki Türk Ceza Kanununun 312.maddesi uyarınca ile aldığı ceza engeli olmuştur. AKP'nin parti genel başkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın milletvekilliği yasaklanmış, hükümet başbakanlığına Abdullah Gül geçici süre getirilmiştir. Bu süreç içinde çözüm meclisten geçecek bir anayasa değişikliği ile olmuştur fakat hazırlanan kanun iki defa Ahmet Necdet Sezer'in engeline takılmış Ahmet Necdet Sezer anayasada yapılacak bir değişikliğe karşı olumsuz tepki vermiştir. CHP genel başkanı Deniz Baykal'ın da desteği ile anayasada yapılacak olan değişiklik paketi tekrar cumhurbaşkanına gönderilmiş cumhurbaşkanı referandumuna götürmeden kabul etmiştir (T.C Resmî Gazete, 31.12.2002: 1). Anayasa'daki değişiklik sonrasında 9 Mart 2003 tarihinde Siirt'te yapılan ara seçimlerden Recep Tayyip Erdoğan Siirt'ten milletvekili seçilerek başbakanlık yolundaki tüm hukuki engelleri aşmıştır (Milliyet, 10 Mart 2003: 1). 2003 yılının en önemli gündemi ise Irak Savaşı ve Türkiye'nin tezkere kararı olmuştur 332 oy ile kabul edilen tezkere ile Amerika Birleşik Devletleri'nin altı ay boyunca hava sahamızı kullanmasının yanında Türk askerinin de sınır dışına çıkması kararlaştırılmıştır (TBMMTD, 20.03.2003: 305).2004 yılında ise AK Parti, Türkiye yerel seçimleri de %41 oranı ile oylarını yükseltmiştir.

2007 yılında meclisin gündemi, görev süresi bitecek olan Ahmet Necdet Sezer'in yerine kimin Cumhurbaşkanı olacağı sorusu olmuştur. 2007'nin Nisan ayında adayların kim olacağı ile ilgili en güçlü isim başbakan Recep Tayyip Erdoğan olarak görülmesi üzerine "Cumhuriyet Mitingleri" ile Recep Tayyip Erdoğan'ın Cumhurbaşkanı aday olma olasılığına karşı sloganlar atılmıştır (Milliyet, 15 Nisan 2007: 1). Nihayet 24 Nisan'da AK Parti genel başkanı Recep Tayyip Erdoğan cumhurbaşkanı aday olarak Abdullah Gül'ü açıklamıştır. Bu karara CHP lideri Deniz Baykal itiraz ederek Cumhurbaşkanı seçimi için öngörülen 367'nin kabul sayısı olduğu gibi yeter sayısı olması gerektiğini savunmuş, eğer meclis 367'yi sağlayamaz ise Anayasa Mahkemesine gideceklerini belirtmiştir (Milliyet, 25.04.2007: 1).

27 Nisan 2007'de yapılan Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin ilk turunda salt çoğunluk olan 367 milletvekili katılımı sağlanamamış 361 milletvekili seçime katılmıştır.

Abdullah Gül 357 oy almasına rağmen salt çoğunluk sağlanamadığı için seçim ikinci tura kalmıştır (TBMMTD, 27.04.2007: 80). Yapılan ilk tur oylamasının ardından 27 Nisan gecesine Türk Silahlı Kuvvetleri'nin (TSK) sitesinde E-Muhtıra olarak geçen uyarı yazısını yayınlamıştır. Bu yazıya göre TSK yaşanan tartışmaların laiklik etrafında odaklandığını ve TSK'nın laikliğin kesin savunucusu olduğunu belirtmiş ve gerekirse tavrını net bir şekilde ortaya koyacağını bildirmiştir. Bu sırada CHP yapılan ilk oylamayı anayasa mahkemesine götürmüş ve yapılan ilk seçim iptal edilmiştir. AK Parti ise bu gelişmenin ardından 10 Mayıs 2007 tarihinde anayasanın bazı maddelerinin değişmesi ile ilgili anayasa değişikliği paketini meclisten geçirmiştir. Bu pakete göre cumhurbaşkanı 5 yılda bir halk tarafından seçilecek ve 5 + 5 şeklinde iki dönem cumhurbaşkanı olabilecektir. Ayrıca meclis seçimlerinin de 4 yılda bir yapılması kararlaştırılmış yine bu anayasa değişikliğinde Abdullah Gül'ün seçimi sırasında kriz oluşturan meclisin toplanma sayısı tam sayının üçte biri olarak karar alınmıştır (TBMMTD, 10.05.2007: 196). Bu anayasa değişikliği cumhurbaşkanına gönderilmiş cumhurbaşkanı bu değişiklik paketini kabul etmeyip meclise tekrar geri göndermiştir, meclisin tekrar cumhurbaşkanlığına ilettiği anayasa paketini cumhurbaşkanı halkoyuna sunmuştur (T.C Resmî Gazete, 16.06.2007: 1). Hükümet bu anayasa değişikliği yanında erken seçime gitme kararı almış ve 22 Temmuz'da milletvekili genel seçimleri yapılmıştır (Cumhuriyet, 2 Mayıs 2007: 1). Yapılan genel seçimler sonucunda AK Parti %46, CHP %20 oy almıştır. Bu seçimde meclise Milliyetçi Harekât Partisi (MHP)'de %14 oy alarak girmiştir.

Genel seçim sonrası meclis gündemi tekrar cumhurbaşkanlığı seçimine dönmüştür. AK Parti içinde çıkarılacak aday tekrar tartışılmaya açılmış, Abdullah Gül'ün adaylığının tekrar kriz yaratma olasılığına rağmen AK Parti cumhurbaşkanı adayı olarak Abdullah Gül'ü göstermiştir (Cumhuriyet, 14 Ağustos 2007: 1). 28 Ağustos 2007'de TBMM'de yapılan seçimlere CHP katılmamış, MHP ve DSP<sup>12</sup> kendi adaylarını çıkartmıştır. Buna göre seçim Abdullah Gül, Sabahattin Çakmak, Hüseyin Tayfun İçli arasında geçmiştir. Bu seçim için 276 oy yeterli olmuş meclis yeter sayısı konusunda da 367 üstünde milletvekili katılım sağlamıştır. Yapılan oylama sonucunda Abdullah Gül,

---

<sup>12</sup> Demokratik Sol Parti üyesi Hüseyin Tayfun İçli 2007 Seçimlerinde CHP – DSP ittifakı sebebi ile Eskişehir'den CHP listelerinden seçilmiş ve meclise CHP'den girmiştir. Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde ise DSP'den aday çıkarılmıştır.

339 oy oranı ile Türkiye Cumhuriyeti'nin 11. Cumhurbaşkanı olmuştur (TBMMTD, 28.08.2007: 76).

Halkoylaması öncesi ülkenin gündeminde terör, din dersleri ve çok nadir olmakla birlikte anayasa değişikliği ile ilgili bazı demeçler olmuştur. Ekim ayında başbakanın yaptığı ilk açıklama, yapılacak referandum kabul edildiği takdirde cumhurbaşkanını bundan sonra halkın seçeceği hakkında olmuştur (Cumhuriyet, 3 Ekim 2007: 1). Bu süreçte özellikle artan terör saldırıları sebebi ile referandum gündeme çok gelmemiştir. Özellikle referandum öncesi siyasi partilerin ve basının tartışma konusu Abdullah Gül'ün referandumdan evet çıkarsa Cumhurbaşkanlığını sürdürüp sürdürmemesi hadisesi olmuştur. CHP bu konuda Abdullah Gül'ün cumhurbaşkanlığının kabul edilmeyeceğini savunmuş, MHP de bu konuda 11. ve 12. Cumhurbaşkanı teriminin hukuksal bir kriz çıkarabilme olasılığına değinmiştir, DSP İzmir İl Başkanı Özdemir Sökmen bu konuda eleştirisini yapmış gümrükte oyların kullanılması sonrası referanduma sunulacak oylarda bir değişikliğin olmaması gerektiğini savunarak değişiklik paketinin iptali için anayasa mahkemesine açılmasını gerektiğini belirtmiştir (Hürriyet, 6 Ekim 2007). AK Parti ise bu konuda bir problemin olmayacağını belirtmiş nitekim mecliste yapılan değişiklik ile de bu sorun çözülmüş ve Türkiye referandum havasına girmeye başlamıştır (TBMMTD, 16.10.2007: 551).

## **5.2. Siyasi Partilerin ve Basının 2007 Referandumuna Yaklaşımları ve Referandum Sürecindeki Faaliyetleri**

Referanduma “Evet” oyu kullanacak partilerin başında AK Parti gelmiştir, 16 Haziran sonrasında Cumhurbaşkanlığı seçimi ve hükümetin dış politikaları ülke gündeminde daha çok yer tutmasının yanında referandum ile ilgili faaliyetler Ekim ayında başlamıştır. AK Parti milletvekillerine verdiği talimat ile tüm milletvekillerinin bölgelerinde referandum için “Evet” faaliyetlerini sürdürmesini istemiştir (Milliyet, 3 Ekim 2007: 20). Recep Tayyip Erdoğan ise halka “Bayramınız hayırlı olsun, oyunuz da evet olsun” şeklinde seslenmiştir (Sabah, 5 Ekim 2007: 21). “Evet” oyu kullanacak diğer siyasi partilerin başında ise Büyük Birlik Partisi (BBP) gelmiştir, BBP genel başkanı Sivas milletvekili Muhsin Yazıcıoğlu referandumun temel amacı olan cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesini, partisinin kurulduğundan beri savunduğunu, bu sebepten “Evet” oyu kullanacaklarını belirtirken hazırlanan değişiklik paketi içindeki eksikleri de eleştirmiştir. Referandumda Saadet Partisi değişiklik paketinin içinde antidemokratik

maddeler olmasına rağmen cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesi hususu sebebi ile referandumda “Evet” diyeceklerini açıklamıştır (Vakit, 20 Ekim 2007: 8). Aynı tarihte Anavatan Partisi de 21 Ekim’de yapılacak referandum için “Evet” oyu kullanacağını belirtmiştir (Milliyet, 20 Ekim 2007: 20).

CHP ise net olarak referanduma “Hayır” oyu verme kararı almıştır. Bu konuda CHP genel başkan yardımcısı Mustafa Özyürek seçmenlere sandığa gitmemelerini gitseler bile “Hayır” kullanmalarını istemiştir. Bir diğer açıklama da CHP genel başkanı Deniz Baykal’dan gelmiş, özellikle anayasa paketinin halkoylamasına sunulması hakkında anayasa paketinde yapılan değişikliği hukuki açıdan uygun bulmamış, YSK’nın referandumu iptal etmesini eğer iptal etmezse halkın “Hayır” oyu kullanmasını istemiştir (Hürriyet, 17 Ekim 2007: 22). Meclisin bir diğer partisi MHP ise uzun süre sessizliğini korumuştur. Referandum paketi içinde değişen maddeler için hükümeti uyarılmış oylama yapılmadan bu durumun düzeltilmesi gerekliliğini savunmuştur. MHP referanduma son birkaç gün kala kararını açıklamış ve 21 Ekim referandumuna yapılan bu referandumun parlamenter sisteme aykırı olması sebebi ile “Hayır” oyu kullanacaklarını açıklamıştır (Hürriyet, 18 Ekim 2007: 20). CHP’nin yanında DSP de referandumda “Hayır” oyu kullanacağını açıklamıştır. Sezer referandumun ne için yapıldığının halka açıklanamadığını, mecliste değişen maddelerin yurtdışı seçmenlerince çoktan oylandığını; bunun da durumu hukuksuz hale getirdiğini belirterek referandumun ciddiyetine inanmadıklarını, bu bakımdan “Hayır” oyu kullanacaklarını açıklamışlardır (Hürriyet, 20 Ekim 2007: 24).

Basının tavrı daha çok köşe yazıları ile ortaya konmuştur. Habertürk yazarı Can Pulak referandum için “Referanduma Hayır” başlıklı yazısında demokrasinin kültürüne disiplinine sahip olmayan bir toplumun cumhurbaşkanını seçemeyeceğini belirtmiştir (Pulak, 2007). Buna benzer bir yazı da Hürriyet’ten gelmiştir. Cüneyt Ülsever “Referandumda “Hayır” Diyeceğim” başlıklı yazısında referandum öncesi değişen maddeleri eleştirmiş aynı zamanda Türkiye’nin tam anlamı ile parlamenter sisteme alışmadığını söyleyerek bunun yanında hazırlanan değişiklik paketinin aceleye geldiğini belirtmiştir (Hürriyet, 10 Ekim 2007: 24). Yalçın Bayer “Hayır” lara Vesile başlıklı yazısında “... eğer anayasanın yapısını bozmak istiyorsanız “Evet” oyu kullanın eğer demokrasiye hizmet etmek istiyorsanız ya “Hayır” oyu kullanın ya da sandığa gitmeyin” şeklinde belirtmiştir (Hürriyet, 20 Ekim 2007: 26). Ertuğrul Özkök ise referanduma

katılmayacağını, bu referanduma katılarak siyasal sürecin bir parçası olmayacağını ifade etmiştir (Hürriyet, 20 Ekim 2007: 25). Milliyet'te Derya Sazak referanduma cumhurbaşkanı krizi yeni aşılmışken üstelik siyasi partilerin faaliyetlerinin ilgisiz kalması sebebi ile referanduma “Hayır” diyeceğini açıklamıştır (Milliyet, 20 Ekim 2007: 22).

Sabah gazetesi yazarlarından Muharrem Sarıkaya yapılacak olan referandumun AK Parti için yeni bir zemin hazırlayacağını belirtmiştir. Katılım oranının %50'nin altında olması halinde ne olacağı ile ilgili bir usulün olmadığını, birçok hukuki ve siyasi tartışmaları beraberinde getireceğini belirtmiştir. Sabah gazetesi yazarlarından Ergun Babahan “Niye Referandum?” başlıklı yazısında yaşanan cumhurbaşkanlığı krizinin ileriki süreçler için çok daha büyük sıkıntıları getireceğini, bu bakımdan bu sorunun referandumdan “Evet” çıkarsa çözüleceğini belirtmiştir (Sabah, 21 Ekim 2007: 23). Referandumu destekleyen bir diğer gazete de Vakit olmuştur. Hüseyin Öztürk köşesinde demokrasiye, milli iradeye saygı duyan herkesin referandumda evet oyu vereceğini, baskıcı, despot bir yönetim isteyen herkesin de hayır oyu vereceğini belirtmiştir (Vakit, 20 Ekim 2007: 15).

### **5.3. Referandum Günü ve Referandum Sonuçları**

Abdullah Gül'ün Cumhurbaşkanlığı seçimi ile başlayan 367 Krizi ve E – Muhtıra ile devam eden Cumhurbaşkanlığı seçiminin halka devredilmesi ile meclis yeter sayısı cumhurbaşkanlığı ve hükümet seçilme süre ve kurallarını içere anayasa değişikliği paketi 21 Ekim 2007 tarihinde halkoylamasına sunulmuştur. Oy verme işleri doğu illerinde 07.00 – 16.00 batı illerinde ise 08.00 – 17.00 arasında yapılmış, katılmayanlara ise 19 YTL para cezası uygulanacağı açıklanmıştır, Referandumda diğer dikkat çekici husus 4 maddenin de tek bir oyla tercih edilmesi olmuştur. Bununla birlikte referandumda “Evet” oyu beyaz renkte bir zeminde “Hayır” oyu ise kahverengi bir zeminde belirtilmiştir. Basılan mührün “Evet” ibaresi bulunması ise tartışma konusu olmuştur (Milliyet, 21 Ekim 2007: 1 – 20).

Referandum sonuçlarında ise özellikle katılım oranı dikkat çekmektedir 2007 referandumunda katılım oranı %58 ile düşük kalmakla birlikte seçmenlerin % 69'u “Evet” oyu kullanmış %31,'i “Hayır” oyu kullanmıştır. Kabul edilen anayasa değişikliği ile 12. Cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesinin önü açılmıştır. Referandum sırasında terör örgütü PKK'nın Hakkâri Dağlıca'ya yaptığı saldırı sebebi ile referandum

konusu gündemde kalmamıştır. Saldırı sonrası siyasi partilerin, hükümetin ve halkın verdiği tepki sebebi ile asker sınır ötesi harekât için hazırlıklara başlamış, gerekli olan tezkere için de hükümet ve siyasi partiler arasında yaşanan siyaset trafiği referandumun sonuçlarını konuşmaya fırsat vermemiştir.

#### **5.4. 2007 Referandumunun Sonuçlarına Karşı Basının Tavrı**

Referandum süreci ve sonrası artan terör olayları sebebi ile referandum çok gündemde kalmamıştır. Cumhuriyet gazetesi yazarı Emre Kongar referandumda “Evet” çıkmasını eleştirmiştir. Referandum ile demokrasinin daha da kötüleştiğini belirten Emre Kongar, halkoylamasının çok sakat ve yanlış bir uygulama olduğunu belirtmiş, YSK’nın referandum kararını onaylaması sebebi ile utanç içinde olduğunu ifade etmiştir (Cumhuriyet, 22 Ekim 2007: 3). Cüneyt Ülsever ise referandum sonrası ülkedeki rejimin değiştiğini belirtmiş yerine gelen yeni rejimden bahsederek ileride yaşanabilecek olası sorunları kaleme almıştır. 21 Ekim 2007 tarihinde halkın cumhurbaşkanını seçmesine karar vermesi ile parlamenter – demokratik rejimden başkanlık veya yarı – başkanlık rejimine doğru bir gidişat olduğunu söyleyen Cüneyt Ülsever, bu sistemin oturduğu ABD’de bile kongre ile başkan arasında yaşanan sorunları dile getirmiş, Türkiye’de başbakan ile cumhurbaşkanının farklı partilerden olmasının çok büyük krizlere sebep olacağını belirtmiştir (Hürriyet, 24 Ekim 2007: 27).

## 6. 12 EYLÜL 2010 REFERANDUMU

### 6.1. 2010 Referandumuna Giden Süreçte Yaşanan Gelişmeler ve 2010 Referandumu

Türkiye’de 2007 referandumunu sonrası 2010 referandumuna giden süreçte birçok gelişme yaşanmıştır. Bunlardan en önemlisi 2008 yılında meydana gelen Adalet ve Kalkınma Partisi’nin kapatılma süreci olmuştur. Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı Abdurrahman Yalçınkaya “Laikliğe aykırı fiillerin odağı haline geldiği” iddiası ile Adalet ve Kalkınma Parti’sinin kapatılması istemiyle Anayasa Mahkemesi’ne dava açmıştır (Cumhuriyet, 15 Mart 2008: 1). Dava 30 Temmuz 2008 tarihinde sonuçlanmış 6 oya karşı 5 oy ile kapatılması reddedilmiş fakat hazine yardımı kesintisi cezası verilmiştir (Cumhuriyet, 31 Temmuz 2008: 1). 2009 yılında ise yerel seçimler yapılmıştır. Seçimler sonucunda AK Parti %38, CHP %23 MHP ise %15 oy oranları almıştır (T.C Resmî Gazete, 11.05.2009). Bu yerel seçimlerin dört gün öncesinde Türk siyasi tarihinde önemli bir sima olan Büyük Birlik Partisi genel başkanı Muhsin Yazıcıoğlu 25 Mart 2009 tarihinde Kahramanmaraş’tan Yozgat – Yerköy mitingine giderken içinde bulunduğu helikopter bilinmeyen bir nedenden düşmüş, 48 saat sonra Muhsin Yazıcıoğlu dahil 6 kişinin naaşına ulaşılmıştır (Sabah, 28 Mart 2009: 1).

2009 yılının gergin siyasi havası 2010 referandumunu da içine alacak şekilde devam etmiştir. 2010 yılında kendisine kumpas yapıldığını iddia ederek CHP’den istifa eden genel başkanı Deniz Baykal’ın yerine Kemal Kılıçdaroğlu seçilmiştir. Mayıs ayına gelirken CHP içerisinde bu yaşanan gelişmelerin yanında TBMM’de İstanbul Milletvekili Recep Tayyip Erdoğan ve AK Parti’li milletvekillerinin anayasa değişikliği hakkında verdiği yasa teklifi referandum sürecine giden yolu açmıştır. Nisan ayından Mayısın 6’sına kadar anayasa değişikliği tartışılmış ve 336 kabul oyu ile yasa paketinin tamamı kabul edilmiştir (TBMMTD, 06.05.2010: 625). Cumhurbaşkanlığına giden teklif 12 Mayıs günü kabul edilmiş böylece anayasa referandumuna gidilmesi kararlaştırılmıştır (T.C Resmî Gazete, 13.10.2010: 1). Yüksek Seçim Kurulu 13 Mayıs günü cumhurbaşkanlığını kabul ettiği halkoylamasını değerlendirmiş ve referandumun 12 Eylül 2010 tarihinde yapılmasına karar vermiştir (YSK, 13.05.2010: 3).

## 6.2. Siyasi Partilerin ve Basının 2010 Referandumuna Yaklaşımları ve Referandum Sürecindeki Faaliyetleri

Adalet ve Kalkınma Partisi, Saadet Partisi ve Büyük Birlik Partisi referanduma “Evet” demiştir. Adalet ve Kalkınma Partisi “Evet” kampanyası içinde en etkili olan parti olmuştur. Değişecek olan anayasanın tanıtılması için “Anayasa Değişiklik Paketi İle İlgili Sorular ve Cevaplar” adlı kitapçıkta neden anayasa değişikliğine evet denmesi 40 soru üzerinden değerlendirilmiş ve cevaplanmıştır. Yine aynı kitapçıkta 1982 anayasasının antidemokratik bir anayasa olduğu belirtilmiş Adalet ve Kalkınma Partisi’nin diğer partiler ile uzlaşmadığı iddiasına cevap vermiştir (AK Parti, 2010: 15 – 17). Yine o dönemde dağıtılan el broşürlerinde “Anayasa Değişiklik Paketi ile İlgili Referandumda “Evet” Demek İçin 40 Neden” ismi ile el broşürleri dağıtılarak referandumda “Evet” kampanyaları yapılmıştır. Bunun yanında AK Parti genel başkanı Recep Tayyip Erdoğan anayasada, değişen maddeleri tanıtmak amacıyla illerde mitingler yapmıştır. Mitinglerinde özellikle 12 Eylül 1980 dönemine atıf yaparak antidemokratik bir anayasanın düzeltilmesi için “Evet” denmesini irdelemiş ve muhalefet partilerini eleştirmiştir.

Bununla birlikte “Evet” oyu kullanacak olan bir diğer parti BBP olmuş “Evet” oyunun sebebini “12 Eylül cuntasına karşı bir hesaplaşma” olarak değerlendirmiştir. Abdüllatif Şener’in liderliğini yaptığı Türkiye Partisi de “Evet” oyunu desteklemiştir. Saadet Partisi lideri Numan Kurtulmuş da partisinin” Evet” oyunu destekleyeceğini bildirmiştir (Millî Gazete, 22 Temmuz 2010: 1).

“Hayır” cephesinde ise CHP ve MHP başı çekmiş diğer küçük sol partiler de “Hayır” kampanyası yürütmüştür. CHP’de yaşanan genel başkan değişikliği sonrası 12 Eylül 2010 referandum kampanyasını Genel Başkan Kemal Kılıçdaroğlu yürütmüştür. Yaklaşık 200’e yakın mitingte 70’e yakın il ve 180 üstünde ilçede konuşma yapan Kılıçdaroğlu çok faal bir “Hayır” kampanyası yürütmüştür. “Hayır’da Hayır Vardır” sloganı ile öne çıkan CHP’de birçok çalışma organize edilmiştir.

MHP ise bir diğer “Hayır” oyunu savunan parti olmuştur MHP, “Hayır” kampanyasını başlattığı toplantısında anayasanın yapılmasının bir zorunluluk olduğunu fakat bu anayasa yapılırken iç dinamiklerin dikkate alınması gerektiğini, yapılacak anayasanın uzlaşma içinde olması gerektiğini ülkenin yaşadığı siyasi, ekonomik buhran

durumu sırasında bir anayasa değişikliğinin tehlikeli olduğunu toplumun ayrışma tehlikesinin ortaya çıkması sebebi ile “Hayır” oyu kullanacağını belirtmiştir (Bahçeli, 2010: 21 – 53). Yine bastırıldığı broşürlerde özellikle “Açılım Süreci” üzerinden AK Parti hükümetine ağır eleştirilerde bulunmuş, “PKK’ya Habur’u Türk Gençliğine Kabri Layık Görenlere “Hayır” şeklindeki sloganlar ile açılım sürecini eleştirmiş ve “Hayır” oyunu savunmuştur (MHP, 2010: 3 – 61). “Evet” ve “Hayır” gruplarının yanında Barış ve Demokrasi Partisi (BDP) referandum için özellikle etkili olduğu Güneydoğu ve Doğu bölgelerinde halka referanduma katılmamaları için kampanyalar düzenlemiştir.

### **6.3. 2010 Referandum Günü ve Sonuçları**

3 Ağustos’ta gümrük kapılarında başlayan oylamanın Adıyaman, Ağrı, Artvin, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Elâzığ, Erzincan, Erzurum, Gaziantep, Giresun, Gümüşhane, Hakkâri, Kars, Malatya, Kahramanmaraş, Mardin, Muş, Ordu, Rize, Siirt, Sivas, Trabzon, Tunceli, Şanlıurfa, Van, Bayburt, Batman, Şırnak, Ardahan, Iğdır ve Kilis illerinde 07.00 ila 16.00 diğer illerde ise 08.00 ila 17.00 arasında yapılmasına karar verilmiştir (YSK, 10.07.2010). Özellikle 2007 referandumunda gündemde tartışma konusu olan “Evet” mühürleri yerine “Tercih” mühürleri hazırlanmış, beyaz renkli “Evet” ya da kahverengi renkli “Hayır” bölümüne “Tercih” mührü basılmasına karar verilmiştir. Referandum sırasında alkol kullanılması silah taşınması yasaklanmış eğlence yerlerinin sadece yemek bölümlerinin açık tutulması kararı alınmıştır.

Türkiye’nin birçok bölgesinde seçimler olaysız geçerken “Boykot” kararı alan BDP’nin etkili olduğu doğu ve güneydoğu bölgelerinde PKK örgütü sempatanlarının seçime gitmeye çalışan halkı engellemeye çalışması sebebi ile güvenlik güçleri ile çatışmalar yaşanmıştır. Adana, Van ve Batman’da çıkan olaylarda birçok PKK sempatanı gözaltına alınmıştır (Vakit, 13 Eylül 2010: 1). Referandum için “Hayır” faaliyetini etkin biçimde yürüten CHP genel başkanı Kemal Kılıçdaroğlu ise referandumda oyunu kullanamamıştır (Cumhuriyet, 13 Eylül 2010: 6). Referandum akşamı dünya basketbol finali Türkiye – Amerika Birleşik Devletleri maçına olan ilgi çok fazla olmuştur. 12 Eylül 2010 referandumunda %57 “Evet” oyuna karşılık %42 “Hayır” oyu çıkmış anayasa değişikliği halk tarafından kabul edilmiştir (T.C Resmî Gazete, 23.09.2010: 1).

#### 6.4. 2010 Referandum Sonuçlarına Siyasi Partilerin Tepkileri

Referandumda sonuçlar netleşmeye başlaması sonrası ilk konuşmayı AK Parti İstanbul İl Başkanlığı binasından Recep Tayyip Erdoğan yapmıştır. Başbakan Recep Tayyip Erdoğan yaptığı konuşmada alınan sonuçlarla demokrasinin, hukukun çıtasının yükseldiğini ve milli iradenin kazandığını ifade etmiştir. Darbeci zihniyetin, vesayetçi zihniyetin ise kaybettiğini söylemiş, evet oyu verenlerin de hayır oyu verenlerin de ve oy vermeyenlerin de tüm tercihlerinin saygıdeğer olduğunu belirtmiştir (Yeni Şafak, 13 Eylül 2010: 14). Recep Tayyip Erdoğan'ın konuşması sırasında sivil toplum kuruluşlarına, sanatçılara, sendikalara, siyasi parti gruplarına teşekkür ederken:

*“Dünyanın dört bir yanından, okyanus ötesinden bu sürece destek veren tüm kardeşlerimi kutluyorum. Buradan okyanus ötesine mesajlar olduğuna göre, bizim de bu mesajı verenlere bir mesajımızın olması lazım”* sözleri dikkat çekmiştir (Cumhuriyet, 13 Eylül 2010: 7).

Cumhuriyet Halk Partisi lideri Kemal Kılıçdaroğlu ise oyunu kullanamamakla birlikte referandum günü akşam saatlerinde bir basın toplantısı düzenleyerek durumu değerlendirmiştir. Demokrasilerde nihai iradenin halk olduğunu bu iradeyi saygı ile karşıladığını belirtirken, referandumun Türk demokrasisinin gelişmesi açısından yararlı olmasını istemiştir. Halkın iradesine saygı göstermenin koşulu olarak uygun ortam yaratılması olduğunu ifade eden Kemal Kılıçdaroğlu “Taraf olan bertaraf olur” mantığı ile hükümetin kamuoyunu baskı altına aldığını söylemiştir. %42’lik hayır oyunda paylarının olduğunu belirten Kemal Kılıçdaroğlu herhangi bir erken seçime ve yeni anayasa hazırlığına destek vereceğini açıklamış konuşmasının geri kalan bölümünde ise referandumda neden oy kullanmadığını açıklamıştır (Vatan, 13 Eylül 2010: 6).

MHP genel başkanı ise referandum sonrası yaptığı yazılı açıklamada “*Türkiye için hayati risk ve tehlikelerle dolu karanlık bir döneme girmiştir*” demiştir. Referandum sonuçlarına herkesin saygı göstermek zorunda olduğunu açıklayan Devlet Bahçeli anayasa değişikliğinin kabul edilmesi ile Türkiye’nin riskli bir yola girdiğini belirtmiş, AK Parti’nin Kürt açılımını ilerletmesinin Türkiye’yi etnik temelde ayrışmasına, milli devlet niteliğinin ve üniter siyasi yapısının bozulması gibi ağır sonuçlarına neden olacağını ifade etmiştir. Devlet Bahçeli tüm bu sebeplerden dolayı Başbakan Recep Tayyip Erdoğan’ı erken seçime davet etmiştir (Hürriyet, 13 Eylül 2010: 26).

## 6.5. 2010 Referandum Sonuçlarına Basının Tepkileri

Cumhuriyet gazetesinden Hikmet Çetinkaya referandum sonrası ülkedeki politik ve siyasi durumdan kaygılı olduğunu belirterek anayasada yapılan değişiklikleri eleştirmiş ve referandumda “Hayır” oyu verdiğini belirtmiştir. Bununla birlikte “Yetmez ama Evet” sloganı ile “Evet” oyuna destek veren aydın grubunu da eleştirmiştir (Cumhuriyet, 13 Eylül 2010: 5). Emre Kongar ise referandum sonuçlarını oy oranları üzerinden değerlendirmiştir. Çıkan sonucun halkın tüm kesimine hitap etmediğini belirterek birtakım çıkarımlar yapmıştır. Referandum sonrası iktidar ile Gülen cemaatinin ittifak yaptığını, BDP ve Öcalan’ın “Boykot” çağrısının doğu ve güneydoğu bölgesinde etkili olduğu ve MHP’nin tabanının “Evet” oyuna doğru kaydığını belirten Emre Kongar, söylemde demokrasinin kazanmış gibi görünse de fiili olarak AK Parti iktidarının antidemokratik bir sürece doğru ilerlediğini belirtmiştir (Cumhuriyet, 14 Eylül 2010: 3).

Hürriyet gazetesi yazarı Mehmet Yılmaz 12 Eylül referandumunu sonrası başbakanın önünde bir güç kalmadığını belirtmiş ve sonraki süreçte bu gelişmelerin başkanlık sistemine doğru ilerlediğini belirterek başbakanın ve AK Parti iktidar şımarıklığının tavana vuracağını belirtmiştir (Hürriyet, 13 Eylül 2010: 25). Rahmi Turan ise referandum sonuçlarının ülkeye hayırlı olmasını dilerken siyasetçilerin AK Partili bakan ve milletvekillerinin “Hayır” oyu kullanacak vatandaşa karşı sert söylemlerini eleştirmiş, referandum sırasında iktidarın devletin tüm imkanlarını kullandığını belirterek referandum ile halk arasında gerginliğin arttığını belirtmiştir. Tarihten örnek veren Rahmi Turan kurulan 16 Türk devletinin de yıkılma nedeninin iç kavgalar olduğunu belirterek bu konuda siyasilerin de sağduyulu olması gerektiğini ifade etmiştir (Hürriyet, 13 Eylül 2010: 28). Yalçın Doğan ise referandumda değişen maddelerden 15.maddenin sembolik olduğunu belirterek diğer maddelere bakılmaksızın iktidarın 12 Eylül propagandası ile halkı “Evet” oyuna teşvik ettiğini belirtmiştir (Hürriyet, 14 Eylül 2010: 14).

Türkiye gazetesi yazarı Yılmaz Öztuna ise referandum sonuçları için “Milli İrade Evet dedi” demiştir. Bununla birlikte referandum sonrası yapılacak genel seçimlerde AK Parti’nin tekrar iktidar olacağını belirtmiştir (Türkiye, 13 Eylül 2010: 1). Vatan gazetesi yazarı Can Ataklı ise referandumun MHP’yi bitirdiğini, Kemal Kılıçdaroğlu’nun başa gelmesinin CHP’de pek bir etki yaratmadığını belirtmiştir. MHP’nin oy kayıplarına Recep Tayyip Erdoğan’ın 12 Eylül darbesine yönelik propagandasının sebep olduğunu ve MHP’nin tabanının AK Parti’ye kaydığını ifade etmiştir (Vatan, 13 Eylül 2010: 18).

Basın referandum sonuçlarını farklı konulardan ele alarak tartışmış ve yazarlar referandumun ülkeye kazancını ve kaybını dile getirmiştir. Referandum sonucu olumlu karşılayan yazarlar genellikle 12 Eylül darbecilerinin yargılanması maddesi üzerinden referandumu yorumlamış ve “Evet” çıkmasının demokrasi için olumlu bir gelişme olduğunu öne sürerken, “Evet” oyunun fazla çıkmasına olumsuz yaklaşımlar AK Parti iktidarının verdiği anayasa değişikliğinde sadece 12 Eylül darbecilerinin yargılanması yanında yargıda yapılan değişiklikler ile iktidarın önünde engelleyici veya kontrol edici bir organın bulunmamasının ülke için gelecekte büyük problem yaratacağı konusu üzerinden eleştirmiştir. Bu yorumların yanında bir kısım yazar gelecekte bir başkanlık sisteminin gelip gelmeyeceği konusunu köşelerine taşımış, yapısal olarak değişen anayasada sürecin başkanlık sistemine doğru gittiğini belirtmişlerdir.

## 7. 16 NİSAN 2017 REFERANDUMU

### 7.1. 2017 Referandumuna Giden Süreçte Yaşanan Gelişmeler ve 2017 Referandumu

Türkiye 2010 referandumunu sonrası seçim havasından çıkmamıştır. 2011 yılında yapılan genel seçimler referandum kadar canlı ve rekabet içinde geçmiştir. 12 Haziran 2011 tarihinde yapılan seçimlerde AK Parti %49 , CHP %26, MHP %13 oranında oy almıştır. AK Parti, 2007 genel seçimlerinde aldığı oranını yükselterek seçimden çıkmıştır (TÜİK, 2012: 93 – 94). 2012 yılında ise 2007 referandumu sırasında yapılan değişiklik ile değişen cumhurbaşkanı görev süresi tartışma konusu olmuştur. AK Parti Abdullah Gül'ün görev süresinin beş yıl olarak belirtirken, CHP önceki kuralların Abdullah Gül için geçerli olacağını savunmuş ve görev süresinin yedi yıl olduğunu belirtmiştir. Bu konu CHP tarafından Anayasa Mahkemesine taşınmıştır. 15 Haziran 2012 günü verilen kararda cumhurbaşkanının iki dönem aday olması durumu iptal edilmezken görev süresi yedi yıl olarak karara bağlanmıştır (T.C Resmî Gazete, 01.01.2013: 113 – 158).

2013 yılında İstanbul Taksim Gezi Parkında ve Taksim civarında yapılacak değişikliklere karşı yaşanan toplumsal olaylar yaşanmıştır. 17 Aralık 2013 tarihinde ise Cumhuriyet Başsavcısı Celal Kara'nın talimatı ile başlatılan “rüşvet, görevi kötüye kullanma, ihaleye fesat karıştırma” gibi suçları işlediği iddia edilen 89 kişinin gözaltına alınması hadisesi olarak geçen 17 – 25 Aralık operasyonu olmuş, gündemi uzun süre meşgul etmiştir (Yücel, 2016: 254). Bu tempo içinde 30 Mart 2014 tarihinde yapılan yerel seçimlerde AK Parti %45 ile 30 il 18 büyükşehir, CHP %16 ile 8 il 6 büyükşehir, MHP %20 ile 5 il 3 büyükşehir olarak BDP de %4'lük oy oranı ile 8 il 2 büyükşehirde kazanmıştır (T.C Resmî Gazete, 06.05.2014: 1 – 6). Bu seçim 2014 yılında yapılacak cumhurbaşkanlığı seçimi için de bir gösterge olmuştur. Cumhurbaşkanının halk tarafından seçildiği ilk cumhurbaşkanlığı seçiminde süreç, 29 Haziran'da başlamış 10 Ağustos'ta ise oylama yapılmasına karar verilmiştir. Aday listesinin verilme tarihi ise 11 Temmuz 2014 olarak belirlenmiştir (YSK, 06.06.2014: 2). Cumhurbaşkanlığı seçimine katılan adaylar ise Adalet ve Kalkınma Partisi'nin adayı Recep Tayyip Erdoğan, CHP ve MHP'nin ortak adayı Ekmelettin İhsanoğlu ve Halkın Demokratik Partisi (HDP) genel başkanı Selahattin Demirtaş olmuştur (YSK, 10.07.2014: 2). 10 Ağustos'ta yapılan seçimlerde Recep Tayyip Erdoğan %51 oy oranı ile Cumhurbaşkanı olmuş Adalet ve Kalkınma Partisi genel başkanı ise Ahmet Davutoğlu olmuştur. Seçim sonrası Recep

Tayyip Erdoğan'ın cumhurbaşkanlığı sürecinde siyaseti etkileyecek şekilde siyasete katılması tartışılmış, Cumhurbaşkanının tarafsız olması prensibine uyulmaması ülkede başkanlık sisteminin ve cumhurbaşkanının yetkilerinin konuşulmasına sebep olmuştur.

Cumhurbaşkanlığı seçimi sonrası yapılacak olan genel seçimler sebebi ile ülke seçim havasından çıkmamıştır. Haziran 2015'te yapılan seçimlerde AK Parti %40, CHP %25, MHP %16 ve HDP %12 oy oranı almıştır (T.C Resmî Gazete, 18.06.2015: 2). Cumhurbaşkanı hükümeti kurması için birinci parti olan AK Parti'ye görevi vermiş, Ahmet Davutoğlu hükümet için diğer partiler ile anlaşamamış görevi iade etmiştir. Bu gelişmeden sonra cumhurbaşkanı tekrar seçime gitmiş ve 1 Kasım 2015 tarihinde bir kez daha genel seçimler yapılmıştır (T.C Resmî Gazete, 24.08.2015: 1). Seçimler sonucunda AK Parti'nin oy oranını %49'a çıkarmış, CHP %25, MHP %12, HDP ise %10 oy oranı almış AK Parti tekrar tek başına iktidar olarak hükümeti kurmuştur (T.C Resmî Gazete, 17.11.2015: 1).

2015 ve 2016 süreci içinde birçok siyasi, sosyal ekonomik ve dış kaynaklı sorunlar yaşanmıştır. 2010 yılında başlayan Arap Baharı Türkiye'nin güneydoğu sınırlarına 2011 yılında Suriye'de iç savaş, olarak gelmiş Türkiye bu noktada birçok problem ile ilgilenmek zorunda kalmıştır. Güneydoğu ve Doğu Anadolu bölgelerinde PKK örgütünün saldırılarını şiddetlendirmesi ve çatışmayı şehir içine çekmesi sonucu birçok bölgeye operasyonlar düzenlenerek PKK'nın şehir faaliyetleri engellenmiş bu süreç içinde Türk Silahlı Kuvvetlerin içine sızan ve yapılanan Paralel Devlet Yapılanması (PDY) veya Fethullahçı Terör Örgütü (FETÖ) adı ile anılan örgüt 15 Temmuz 2016 tarihinde bir kısım rütbeli askerler ile darbe girişiminde bulunmuş, Türk halkının darbeye karşı tutumu sayesinde darbe girişimi başarısız olmuştur.

Bu süreç içinde cumhurbaşkanı etkinliğini korumaya devam etmiştir. Hükümetin aldığı kararlarda cumhurbaşkanının etkinliği muhalefet partilerinin eleştirilerine neden olmuştur. 2017 referandum sürecini başlatan konuşma da bu konu üzerinde başlamıştır. MHP genel başkanı TBMM grup toplantısında yaptığı konuşmada 2007 referandumu ve 2014 cumhurbaşkanlığı seçimi ile birlikte cumhurbaşkanının etkinliğinin artması anayasada cumhurbaşkanına verilen yetkilerin üstünde olmasının hukuk devleti açısından doğru olmadığını belirterek bu durumun anayasal zemine oturtulması için hükümetin yapacağı anayasa değişiklik paketine destek vereceğini açıklamıştır (Bahçeli, 2016: 49).

Mecliste bir anayasa değişikliği için hazırlıklar Başbakan Binali Yıldırım ve MHP genel başkanının 1 Aralık'ta yaptığı ortak basın toplantısında açıklanmış değişecek anayasa tasarısının meclise sunulmasına karar verdiklerini bildirmişlerdir (Güneş, 2 Aralık: 1).

Anayasa komisyonunun hazırladığı anayasa teklifi AK Parti ve MHP tarafından desteklenirken CHP ve HDP tarafından eleştirilmiştir. 9 Ocak 2017'de TBMM'de görüşülmeye başlanmıştır, 20 Ocak'ta yapılan oylama ile 18 maddelik anayasa değişikliği ile ilgili teklif 339 oy ile kabul edilmiş ve cumhurbaşkanlığına sunulmuştur (TBMMTD, 20.01.2017: 856). Cumhurbaşkanı teklifi 10 Şubat'ta kabul etmiş ve anayasa değişikliğini 16 Nisan 2017 Pazar günü halkoyuna sunmuştur (T.C Resmî Gazete, 11.02.2017: 11).

## **7.2. Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemine “Evet” Kampanyası Yürüten Siyasi Partiler**

Türkiye 7 yıl sonra bir kez daha anayasanın bazı maddelerini değiştirmek için referanduma gitmiştir. Referandumda AK Parti ve MHP “Cumhurbaşkanlığı Sistemine” “Evet” demiştir. AK Parti genel başkanı ve cumhurbaşkanı “Evet” mitinglerini beraber yürütmüşlerdir. Cumhurbaşkanı mitingleri Kahramanmaraş'tan başlatmış AK Parti genel başkanı Binali Yıldırım ise Almanya'daki Türk vatandaşlarına seslenmiş “Evet” oyu istemiştir. Manisa'da mitinge katılan Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan halktan “Evet” oyu istemiş ve idam cezası için de bir referandum yapılabileceğini belirtmiştir. Aynı gün AK Parti genel başkanı Binali Yıldırım da yaptığı konuşmada 16 Nisan'da “Evet” çıkması ile Türkiye'nin güçleneceğini belirtmiştir (Türkiye, 25 Şubat 2017: 1). AK Parti'nin ilk mitingi ise genel Başkan Binali Yıldırım ile 25 Şubat'ta Ankara'da başlamıştır. 81 ili dolaşacaklarını ifade eden Binali Yıldırım “*Milletimiz akıyla olduğu kadar kalbiyle de evet diyecek*” demiştir (Akşam, 26 Şubat 2017: 1). Genel manada mitinglerde “Evet” cephesinde etkin olan kişiler AK Parti genel Başkan Binali Yıldırım ve Cumhurbaşkanı Erdoğan olmuştur. Mitingleri genel çerçevede ele alırsak “Hayır” oyu ile PKK, FETÖ gibi örgütlerin güç kazanacağı ülkenin kötüye gideceği yorumları yapılmıştır (Akşam, 3 Mart 2017: 1). Bu dönemin bir diğer önemli gelişmesi yurt dışında bulunan Türkler için bakanların yapacağı programları Almanya'nın ve Hollanda'nın iptal etmesi olmuştur. Bu gelişme sonrası Cumhurbaşkanı Almanya'yı eleştirmiş “*Sizin demokrasi ile yakından uzaktan alakanız yok*” şeklinde eleştirmiştir (Akşam, 6 Mart 2017: 1). 16 Nisan'da cumhurbaşkanının yaptığı son miting ise Konya'da olmuştur. Konya'da pazar günü Türkiye'nin bayramı olacağını belirten cumhurbaşkanı,

çıkacak “Evet” oylarının Avrupa’ya da bir cevap niteliğini taşıdığını belirtmiştir (Yeni Şafak, 15 Nisan 2017: 1).

Toplantılar, mitingler haricinde AK Parti ve MHP’nin referandum propaganda sürecinde sokaklarda parti üyelerinin etkinlikleri ve oluşturulan kitapçık broşürler ile etkili biçimde devam etmiştir. “Kararımız Evet” ismi ile kitapçık bastıran AK Parti bu kitapçıkta “Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi” ve faydalarını ve değişen maddelere yer vermiştir (AK Parti,2017, Kararımız...: 1 – 50). Yine “Cumhuriyetimiz Güçleniyor Ekonomimiz Büyüyor Türkiye Kazanıyor” isimli broşür de çift başlılığın ortadan kalktığını, hükümetin daha hızlı karar almasının önünün açıldığını ve terör ile mücadele için etkili bir değişiklik olacağını belirtmiştir (AK Parti, 2017, Cumhuriyetimiz...: 1 -2). “Daima Millet Kararımız Evet” başlıklı kitapçıkta ise anayasadaki yapılacak değişikliklerden bahsederek bu değişikliklerin faydalarından ayrıntılı bir şekilde bahsetmiştir (AK Parti, 2017, Daima...:1 – 36). Bunun dışında “İstikbal İçin Evet”, “İstikrar İçin Evet”, “İstiklal İçin Evet” kitapçıkları ile bu anayasa düzenlemesi sonrası hedeflerin ne olacağını belirtmiştir.

### **7.3. Cumhurbaşkanlığı Sistemine “Hayır” Kampanyası Yürüten Siyasi Partiler**

“Hayır” kampanyası ise daha ağırlıklı CHP tarafından yürütülmüştür. İstanbul’da konuşma yapan CHP milletvekili Deniz Baykal değişecek anayasanın “Tek adam anayasasına” dönüşeceğini bu bakımdan “Hayır” denmesi gerektiğini belirtmiştir (Sözcü, 19 Şubat: 1). CHP genel başkanı Kemal Kılıçdaroğlu verdiği başka bir demeçte ise 16 Nisan’da çıkacak “Hayır” zaferinin Cumhuriyet için bir dönüm noktası olacağını belirtmiş (Cumhuriyet, 22 Şubat 2017: 1), grup toplantısında yaptığı konuşmada ise tüm yetkilerin cumhurbaşkanına verilmesinin sakıncaları olacağını bu sebeple hayır diyeceklerini belirtmiştir. Eğer sandıktan evet çıkarsa ülkenin bilinmeyen bir yola gideceğini belirtmiştir (Birgün, 3 Mart 2017: 1). 4 Mart’ta ise İzmir’de konuşan Kılıçdaroğlu evet çıkması halinde “Kaos” çıkacağını dile getirirken “Bir kişiyi ikna ettiğiniz zaman Türkiye Cumhuriyeti’ni en geç 24 saat içinde ele geçiriyorsunuz” değerlendirmesini yapmıştır (Cumhuriyet, 5 Mart 2017: 1). İlk mitingi Amasya’da yapan Kemal Kılıçdaroğlu “Sivas, Erzurum kongrelerini düşünün. Hiçbir yerde tek adam yoktur. Amasya Genelgesi hazırlanırken bile tek adam yoktur.” şeklinde seslenmiştir (Cumhuriyet, 16 Mart 2017: 1).

CHP kanadı haricinde HDP de verdiği demeçler ile referandum için kararının “Hayır” olduğunu belirtmiş ve birçok toplantı ve etkinliklerde anayasa referandumu hakkında fikirlerini belirtmiştir. İstanbul, İzmir ve Diyarbakır’da düzenlenen toplantılarda “Hayır” kampanyası yapılmıştır. HDP sözcüsü Osman Baydemir anayasa değişikliği hakkında “*Bu paket derman değil, demokrasinin, özgürlüğün, bir arada yaşamının katline fermanıdır*” demiştir (Cumhuriyet, 3 Mart 2017: 1). Kayseri’de konuşan CHP genel başkanı Kemal Kılıçdaroğlu “Hep birlikte Hayır diyelim, hayırlı bir iş yapalım” şeklinde konuşmuştur (Cumhuriyet, 30 Mart 2017: 1).

CHP ve HDP toplantılar ve etkinliklerin yanında el kitapçıkları ve broşürler bastırarak parti üyelerinin etkinlikleri ile de “Hayır” kampanyasına destek verilmiştir “Hayır” Demezseniz Ne Olacak? kitapçığında eğer referandumda evet denirse tek adam iktidarına yönetimin bırakılacağı tek bir adamın hem meclis hem de mahkeme olacağı belirtilmiştir. Yine aynı kitapçıkta seçilen milletvekilinin bu değişiklikler sonrası bir anlamının kalmayacağını rejimin değişeceğinden bahsetmiştir (CHP, 2017, Hayır...: 1 – 2). “Madde Madde Anayasa Değişikliği” kitapçığında ise anayasanın değişecek 18 maddesi de verilmiştir (CHP, 2017, Madde...: 1 – 7). “Anayasa Değişikliği Nasıl Anlatılmalı” kitapçığı ise kitapçıklar içinde en ilginç olanıdır. Anayasayı veya anayasanın değişmesi sonucu ne olacağı ile ilgili değil “Evet” oyu verecek veya destekleyecek kişileri caydırmak ve “Hayır” oyuna ikna etmek için neler sorulmalı nelerden bahsedilmesi ile ilgili bir kitapçık basılmıştır. Kitapçıkta AK Parti’nin 15 yıldır tek başına iktidarda hangi kanunu çıkaramadığı sorulmuş yine tüm bakanların AK Parti’ye ait olduğu hangi kararları almak isteyip de alamadığı sorusunun sorulması istenmiştir, “Başkanlık” sisteminin kriz çıkaracağı vurgusunun yapılması gerektiğini belirtmiş, asıl amacın anayasanın ilk 4 maddesinin değiştirilmesi olduğunu konuşma sırasında vurgulanmasını istemiştir (CHP, 2017, Anayasa...: 1 – 6). “Anayasa Değişikliği Ne Getiriyor 30 Soru 30 Cevap” isimli kitapçıklar ile değişen anayasa ile nelerin gelişeceği, neden hayır denmesi gerektiğini, cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminin içeriği ile bilgi verilmiştir. HDP de hazırladığı kitapçığında “Tek Adam” rejimine “Hayır” dediğini belirtmiş değişen anayasayı milliyetçi, tekçi ve cinsiyetçi olarak tanımlamıştır.

#### **7.4. Basının 2017 Referandumu Sürecindeki Yaklaşımı**

Basın referandum sürecinde “Evet” ve “Hayır” destekleyenler olarak ayrılmıştır. “Evet” oyunu destekleyen basın genellikle AK Parti ve MHP ile olan ya da

MHP'nin o dönemde içinde yaşanan muhalifler ile ilgili haber yapmazken, genel olarak AK Parti ve Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın tüm demeçlerini manşetten vermiştir. Genel olarak "Türkiye, Yeni Şafak, Sabah, Star, Yeni Akit, Akşam, Güneş gibi gazeteler "Evet" içerikli haberler ile referandum sürecini yürütmüştür. Sık olarak "Evet Yeni Türkiye İçin Biz de Varız" başlıklı reklamları manşete taşımıştır (Akşam, 25 Şubat 2017: 1). Bununla birlikte Binali Yıldırım'ın ve Cumhurbaşkanı'nın yurt dışı ve yurt içi tüm demeçlerine sıklıkla yer vermişlerdir. Özellikle cümlelerdeki "Evet" yazılarının punto ve şekli itibari ile dikkat çekici olması da diğer bir ayrıntıdır (Star, 26 Şubat 2017: 1; Akşam, 2017: 1).

"Hayır" oylarını destekleyen basın kuruluşları ise genellikle "Cumhuriyet, Bir Gün, Aydınlık ve Sözcü" gazeteleri olmuştur "Hayır" oyları ile ilgili CHP, HDP ve Vatan Partisi'nin demeçlerini yayınlarken AK Parti ve MHP'nin aralarında tartışma olan konularda ya da polemik yaratabilecek konuları irdelemeye çalışmışlardır (Cumhuriyet, 1 Mart 2017: 1, Bir Gün, 3 Mart 2017). Yine manşetlerde referandum sürecinde "Hayır" oylarına ve kampanyalarına karşı bir baskı yapıldığını belirten gazeteler, bu konuda eleştirilerini dile getirmişlerdir (Sözcü, 3 Mart 2017: 1). Referandum sürecinde eleştirilen bir başka nokta, harcanan paraların ekonomiye olumsuz etkisi olacağı konusu olmuştur. AK Parti'nin referandum kampanyası için harcadığı ve kullandığı imkanlar eleştirilmiştir (Sözcü, 20 Mart 2017: 1). Aydınlık gazetesi ise manşetlerine genellikle AK Parti'nin PKK ile "Açılım" sürecindeki durumunu ve referandum sonrası "Evet" çıkarsa örgüt ile yaşanabilecek gelişmeleri aktararak referanduma "Hayır" denilmesi için manşetlerini oluşturmuşlardır.

## **7.5. Referandum Sonuçları ve Siyasi Partilerin Yaklaşımı**

16 Nisan 2017 tarihinde sabah doğu illerinde 07.00 – 16.00 diğer illerde ise 08.00 – 17.00 arasında sürecek oylama işlemi başlamıştır. Oylamada %87 katılım sağlanmış ve %51, "Evet" %48 "Hayır" oyu çıkmıştır (T.C Resmî Gazete, 27.04.2017: 7). Evet oylarının %51 olması ile "Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi" kabul edilmiştir. Yapılan oylama sonrası siyasi parti liderleri açıklamalar yapmıştır. Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan sonuçlar sonrası Huber Köşkü'nde yaptığı konuşmada: "*Şimdi vites değiştirerek daha hızlı bir şekilde gideceğiz. Artık Türkiye'de Allah'ın İzniyle Patinaj Olmayacak*" demiş, 200 yıllık kadim bir tartışma konusu olan yönetim sistemi konusunda

verilen kararın tarihi olduğunu belirterek, sivil siyaset eli ile yönetim sisteminin değiştiğini vurgulamıştır (Yeni Şafak, 17 Nisan 2017: 1).

CHP lideri Kemal Kılıçdaroğlu ise YSK'nın seçim esnasında mühürsüz zarflar ile ilgili kararının usulsüz olduğunu belirterek “*Maç yapılırken kural değişti YSK milletin iradesine gölge düşürdü*” diyerek sonuçların tartışmalı hale geldiğini belirtmiştir. Bununla birlikte Kemal Kılıçdaroğlu oy oranları ile ilgili halkın en az yarısının bu anayasaya “Hayır” oyu kullanması nedeni ile anayasanın toplumsal uzlaşmadan uzaklaştığını belirtmiştir (Sözcü, 17 Nisan 2017: 1). Vatan Partisi lideri Doğu Perinçek ise sonuçlar ile ilgili AK Parti ve MHP'nin oy kaybettiğini söylemiştir. AK Parti'nin büyükşehirlerde kaybettiğini ve anayasanın %50 oy ile yürümeyeceğini Türkiye'nin gerçekliğinin bu anayasaya sığmadığını belirtmiştir (Aydınlık, 17 Nisan 2017: 1). MHP lideri Devlet Bahçeli ise yapılan referandum sonucunun “*İnkârı imkânsız bir kazanım*” olarak nitelendirmiştir. Türk milletinin istiklal ve istikbaline sahip çıktığını belirten Devlet Bahçeli önlerindeki dönemin dayanışma içinde geçmesinin önemine vurgu yaparak ayrışmanın olmaması gerektiğini savunmuştur (Habertürk, 17 Nisan 2017: 1). AK Parti genel başkanı Binali Yıldırım ise milletin verdiği karar ile geleceği güven içinde inşa edeceklerini belirtirken yapılan halk oylamasında kaybedenin olmadığını kazananın Türkiye olduğunu belirtmiştir (Akşam, 17 Nisan 2017: 1). Doğu Perinçek ise olası bir erken seçimde Recep Tayyip Erdoğan'ın ve AK Parti'nin Cumhurbaşkanlığı ve meclis seçiminde de başarısız olacağını öne sürmüştür. İstanbul, İzmir, Ankara, Bursa gibi büyükşehirlerde AK Parti'nin ve MHP'nin büyük oy kayıpları yaşadığını ifade etmiştir. Evet oyu verenlerin de hayır oyu verenlerin de tek gayesinin vatan bütünlüğü olduğunu ifade etmiştir. Yüzde elli oranla anayasanın değişmeyeceğini belirten Doğu Perinçek bu durumun işlemeyeceğini belirtmiştir (Aydınlık, 17 Nisan 2017: 7).

#### **7.6. Basının Referandum Sonuçlarına Yaklaşımı**

Referandum sonrası basın referandum sonuçlarını değerlendirmiştir Güneri Cıvaoğlu referandum ile ilgili genel bir değerlendirme yaparken AK Parti – MHP ittifakının oylarının düştüğünü büyükşehirlerde AK Parti'nin oy kaybettiğini belirtmiş ancak Recep Tayyip Erdoğan'ın oylarının azalmadığını belirtmiştir. Bununla birlikte Doğu ve Güneydoğu'da yaşanan hendek savaşlarının bu bölgedeki Kürtlerin Kandil'e ve HDP'ye karşı tepki oluşturduğunu belirterek referandumda çıkan %51 oyla sisteminin kabul edildiğini ifade etmiştir (Milliyet, 17 Nisan 2017: 7). Ahmet Hakan ise

değerlendirmesinde, AK Parti ve MHP'nin toplam oylarının %50'yi biraz geçtiğini, İstanbul, Ankara, İzmir gibi büyükşehirlerde hayırların evetlerden çok olduğunu ve Erdoğan'ın seçmen üzerindeki etkisinin fazla olması ile AK Parti – MHP'nin her yere evet pankartları ve afişleri ile süslemesinin fazla bir etkisinin olmadığını ortaya çıktığını ifade etmiştir (Hürriyet, 18 Nisan 2017: 4).

Cumhuriyet gazetesi yazarı Emre Kongar referandumdan çıkan sonucu eleştirmiştir. Referandum sürecinde devam eden OHAL koşulları ve parti devleti baskısından dolayı referandumu meşru görmemiştir. Anayasa değişikliği ile Cumhurbaşkanına verilen yetkileri eleştiren Emre Kongar bu yetkilerin demokratik olmadığını belirtmiştir (Cumhuriyet, 18 Nisan 2017: 2). Özgür Mumcu da referandum sonuçları yerine YSK'nın mühürsüz zarfları geçerli saymasını eleştirmiş bu sebeple referandumun yasal olmadığını söylemiş seçimlerin iptal edilip tekrar yapılmasının bu durumu düzelteceğini ifade etmiştir (Cumhuriyet, 19 Nisan 2017: 3). Aydınlik gazetesi yazarı Rafet Ballı referandum sonuçlarını değerlendirdikten sonra büyükşehirlerdeki oy oranlarını incelemiştir. Kentli seçmenin rejim değişikliği istemediğini belirten Rafet Ballı AK Parti bu süreci yönetemez ise Türkiye'nin çıkmazlara gireceğini ve hatta "Arap Baharı" yaşayacağını belirtmiştir (Aydınlık, 17 Nisan 2017: 3).

Yeni Şafak gazetesi yazarı İbrahim Karagül referandum sonuçlarına ilişkin Recep Tayyip Erdoğan'ın öncülüğünü yaptığı değişime halkın devam dediğini belirtmiştir. Siyasi iktidara yeni bir yetki Türkiye'ye yeni bir yön verdiğini ifade eden İbrahim Karagül, 16 Nisan referandumunun Türkiye'ye karşı duran güç odaklarına karşı bir meydan okuması olduğunu belirtmiştir (Yeni Şafak, 17 Nisan 2017: 15). Yeni Şafak gazetesi yazarı Kemal Öztürk ise 18 Nisan'da kaleme aldığı yazısında tüm partilerin bir öz eleştiri yapmasını istemiş AK Parti için "Buruk bir zafer", CHP için "Umut verici bir mağlubiyet", MHP için ise "Sorgulayıcı bir sonuç" olduğunu ifade etmiştir (Yeni Şafak, 18 Nisan 2017: 10). Türkiye gazetesi yazarı Rahim Er ise halkın referanduma %86 gibi bir oranla iştirak etmesini övmüş, halkın 2023 hedeflerine ilerlemeye devam ettiğini dile getirmiştir. %50 oy oranının "Evet" oylarının meşruiyeti için yeterli olduğunu belirten Rahim Er, evet oranını tartışmaya açanların ise mahcup olacağını belirtmiş Türkiye'nin karşısında duran örgütlere karşı mücadelenin evet oyu sonrası yeni başladığını ifade etmiştir (Türkiye, 17 Nisan 2017: 3).

Basında referandum sonuçları değerlendirilirken “Evet” oylarını destekleyen taraf yapılan oylamanın meşru olduğunu alınan %51 “Evet” oyunun referandum kurallarınca zafer anlamına geldiğini belirtirken, “Hayır” oylarını destekleyen basın yayın organları referandumda elde edilen %49’luk “Hayır” oyu sebebi ile referandum sonrası değişen anayasanın çoğunluk oyu ile değişmediğini Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sisteminin bu sebeple yürümeyeceğini dile getirmiştir. Özellikle seçim sırasında YSK’nın mühürsüz zarfları kabul etmesi sebebi ile referandumu geçersiz saymıştır. Referandum sürecinde tarafını açıkça belli etmeyen basın yayın organları sonuçları değerlendirirken %50 ile referandumu kazanan “Evet” cephesi olduğunu belirtmiştir. Tüm basının ortak olarak dile getirdiği husus ise AK Parti – MHP cephesinin bir zafer kazanmasına karşı büyükşehirlerdeki “Hayır” oylarının öne çıkması olmuştur. Bu hususu “Evet” oylarını destekleyen basın ve yazarlar tarafından AK Parti ve MHP ittifakına bir uyarı olarak belirtilirken, “Hayır” oylarını destekleyen basın için AK Parti’nin çöküşü ve güç kaybetmesi olarak ifade edilmiştir.

## 8. SONUÇ

Türkiye Cumhuriyeti tarihinde toplam 7 defa referanduma gitmiştir. Bu referandumlar sırası ile 9 Temmuz 1961, 7 Kasım 1982, 6 Eylül 1987, 25 Eylül 1988, 21 Ekim 2007, 12 Eylül 2010 ve 16 Nisan 2017 tarihlerinde yapılmıştır. Her referandumun kendi içinde ve sonraki döneme etkisi varken, aynı zamanda bir referandum aslında diğer bir referanduma da doğrudan veya dolaylı olarak etki etmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk referandumu 1961 yılında yapılmıştır. 27 Mayıs 1960 Millî Birlik Komitesinin darbe sonrası yönetimi ele geçirmesi ile Türkiye'de yeni bir anayasa yapılması gündeme gelmiş İstanbul ve Ankara'daki hukuk profesörlerinin çalışmaları ile bir taslak oluşturulmuştur. Ardından anayasa hazırlanması için Temsilciler Meclisi oluşturulmuştur.

Millî Birlik Komitesi ve Temsilciler Meclisinin ortak çalışması ile 1961 Anayasası hazırlanmış, 31 Mayıs'ta Resmî Gazetede yayınlanan kabul edilmesi durumunda yürürlüğe gireceği belirtilmiştir. 1961 referandumu sürecinde en önemli etken Demokrat Parti'yi yapılan bir darbe sonrası Millî Birlik Komitesinin en önemli icraatı yeni bir anayasa çalışmasını başlatması olmuştur. 1955 – 1959 yılları arasında yaşanan üniversite, muhalefet – iktidar mücadelesi de referandumu ve referandum sürecini etkileyen önemli etkenlerden biri olmuştur. Millî Birlik Komitesi darbe girişimini hiçbir partiye karşı yapmadığını belirtse de 29 Eylül 1960 tarihinde Demokrat Partisi'ni kapatması sonrası 1957'de %47'lik bir oy tabanına sahip olan partinin destekçilerini partisiz bırakmasına neden olmuştur.

Bununla birlikte Yassıada Davaları ve Yassıada'da düşük Cumhurbaşkanı ve Başbakan'a yapılan muamele de referandum sürecini etkileyen önemli bir etken olmuştur. Demokrat Parti tabanı kendilerini temsil eden bir parti olmadığı için siyasi partiler kurulana kadar tepkilerini dile getirememişlerdir. Referandum sürecini etkileyen en önemli etkenlerden birisi de siyasi faaliyetlere izin verilmesi sonrası referandum için yapılan mitingler ve kurulan yeni siyasi partiler olmuştur. Siyasi partilerin kurulmasına izin verilmesi sonrası mevcut bulunan CKMP ve CHP'nin yanında başta AP ve YTP olmak üzere bir çok siyasi parti kurulmuştur. Bu süreç sonrasında Millî Birlik Komitesi referandum propaganda faaliyetlerine izin vermiş; CKMP, CHP, YTP ve AP yoğun bir propaganda faaliyetine başlamıştır. CKMP ve CHP'yi darbenin sorumlusu olarak gören Demokrat Parti'nin tabanı YTP'nin Ekrem Alican'ın eski bir Demokrat Partili olması ve

sonradan Demokrat Partiden ayrılması sebebi ile daha çok AP'ye yaklaşmış özellikle eski Demokrat Parti üyelerinin Adalet Partisine kaydolması Demokrat Parti tabanının Adalet Partisi'ne daha fazla yaklaştırmıştır. Demokrat Parti'nin tabanının Temsilciler Meclisinde temsil edecek hiçbir grubu olmaması ve Temsilciler Meclisinde CHP ve CKMP'nin etkinliği DP tabanı tarafından tepki ile karşılanmıştır. Bu süreçte hazırlanan 1961 anayasasına CHP, CKMP ve YTP "Evet" diyeceklerini ilan etmiş AP ise anayasayı destekleyici konuşmalar yapsa bile kararı halkın takdirine bıraktığını ilan ederek "Hayır" oyu için üstü kapalı zemin hazırlamıştır. Referandumun propaganda ve miting sürecinde AP üst kadrosu kararı halkın takdirine bırakırken teşkilatları yoğun ve gizli bir "Hayır" kampanyası yapmak ile AP referandum süresince ve sonrasında mitinglerde CHP üzerinde eleştiri yaparak referandum sürecini bir AP – CHP mücadelesi üstü kapalı şekilde AP'yi desteklemek "Hayır" desteklemek – CHP'yi desteklemek "Evet" oyunu desteklemek mücadelesine dönüştürmüştür. AP, Milli Birlik Komitesinden çekilmesi sebebi ile "Hayır" kampanyasını açık bir şekilde yürütmese de CHP ile yaptığı mücadele sonrası Demokrat Partisinin %48'lik kitlesinin bir kısmını toplamak ile "Hayır" oylarının yükselmesinde de büyük bir etken olmuştur.

Referandum sonucunda ise %61'lik bir oranda "Evet" oyu çıkarken %38 oranında bir "Hayır" oyu çıkmıştır. 1961 referandumunda MBK, CHP, CKMP ve YTP'nin "Evet" faaliyetlerine karşı %38'lük "Hayır" oyunun çıkması 1960 yılında devrilen DP'nin tabanının MBK ve darbe sonrası kapatılmayan partilere bir cevap niteliğinde olmuştur. Bununla birlikte referandum sonucu MBK ve CHP'de panik yaratmış, yapılacak genel seçimler için endişe duyulmaya başlanmıştır. AP, çıkan sonuç sonrası söylemlerini daha fazla sertleştirmiş ve genel seçim yolunda çok daha emin adımlar atmıştır. %38'lik "Hayır" oylarının sebebini AP'ye kesen MBK, AP'yi genel seçime doğru baskı altına almaya çalışsa da bu konuda başarılı olamamış ve 1961 genel seçimleri sonrası CHP – AP koalisyonu ortaya çıkmıştır. Bu sebeple 1961 referandumu ülkenin DP – CHP mücadelesini AP – CHP mücadelesine çeviren önemli bir seçim olmuş, MBK'nın referandum öncesi süreçte yaşadığı sorunların üstüne referandumda aldığı sonuçlar sonrası gücünü ve kontrolünü kaybetmeye başladığının göstergesi 1961 referandumu olmuştur. 1961 referandumu sonrası yapılan genel seçimler sonrasında Türkiye birçok darbe girişimlerine asker içindeki güç mücadelelerine sahne olmuştur. Bu süreç içinde

AP ve CHP liderleri değişmiş AP genel başkanı Süleyman Demirel, CHP genel başkanı ise Bülent Ecevit olmuştur.

1961 anayasasının oluşması esnasında 1959'da yaşanan olaylar dikkate alınarak geniş özgürlükler ve haklar tanınmıştır. Fakat Türkiye'nin sürekli hükümet krizleri yaşaması ve ekonomisinin güç kaybetmesi ile MBK'nın güç kaybetmesi sonucunda ordunun içinde güç mücadelesinin başlaması Türkiye'nin iç asayişini de etkilemeye başlamıştır. Bu durumun ilk örneklerini dünyada meydana gelen öğrenci hareketlerinin bir benzerinin Türkiye'de yaşanması ile ortaya çıkmış "6.Filo Hadisesi" ve büyük işçi eylemleri hareketlerine neden olmuştur. 12 Mart 1971 Muhtırası ile 1961 genel seçiminden sonra ilk kez tek başına iktidara gelen AP'nin iktidardan çekilmesine aynı zamanda 1961 anayasası üstünde birtakım değişikliklere sebep olsa da 12 Eylül 1980 darbesine giden süreci durduramamıştır. 12 Eylül 1980 dönemine yaklaştığımızda Türkiye hükümet krizleri anayasal çıkmazlar ile birlikte sokak sağ – sol ve etnik dini çatışmalara sahne olmuş, bunların yanında bir de ekonomik kriz yaşanmıştır. 12 Eylül 1980 tarihinde yapılan askeri darbe sonrası tüm siyasi partiler kapatılmış ve eski parti liderlerine siyasi yasak getirilmiştir. MGK'nın kontrolünde Prof.Dr. Orhan Aldıkaçtı başkanlığında oluşturulan bir komisyon yeni anayasa çalışmalarına başlamıştır. Bu süreç içerisinde hiçbir siyasi parti faaliyet gösterememiş kontrol tamamen MGK'nın elinde olmuştur. Komisyonun hazırladığı anayasa taslağı Danışma Meclisi ve daha sonra MGK'nın yaptığı değişiklikler ile referanduma sunulmuştur. Burada en önemli maddelerden birisi "Geçici 4.Madde" olmuştur maddeye göre eski siyasi parti liderlerine siyaset yasağı getirilmiştir.

1982 Anayasası 1961 Anayasasına karşı bir tepki anayasası olarak ortaya çıkmıştır. 7 Kasım 1982 tarihine kadar Kenan Evren "1982 Anayasası'nı Devlet Adına Tanıtma" kapsamında birçok ilde konuşma yaparak anayasayı anlatmaya çalışmıştır. Referandum 7 Kasım 1982 tarihinde yapılan oylama sonucu %91'lik bir "Evet" oyu ile 1982 Anayasası kabul edilmiştir. 1982 Anayasası referandumu için genel bir kanı baskı altında olan bir referandum olduğu veya anayasa hiç eleştirilmediği için çok yüksek oranda evet çıktığı yönünde yapılan değerlendirmeler olmuştur. Fakat 1982 Anayasasının Danışman Meclisinden çıkmasından sonra MGK'da incelendiği süreç içinde birçok eski siyasetçi, gazeteci, üniversite kadrosu ve aydın tarafından ağır eleştirilere maruz kalmış, bu eleştiriler gazetelerde bir çok kez MGK'nın kontrollerine ve cezalarına rağmen

yayınlanmıştır. 71 Numaralı karar çıkana kadar bu eleştiriler devam etmiş, ülkenin tüm kesiminden anayasa ile ilgili eleştirileri yükselmiştir. Referandum sürecinde yapılan tek taraflı propagandanın etkisi olması ile “baskıdan dolayı %91’lik bir sonuç çıktı” değerlendirmesi eksik bir değerlendirme olmuştur. Özellikle 1970 – 1980 arası yaşanan krizler ve iç çatışma sonrasında halkın bir şekilde kaos ortamından kurtulmak istemesi bu kaos ortamının siyasetçilerin neden olması düşüncesi 1982 referandumuna daha ağır basmıştır. Kenan Evren’in mitingleri sırasında birkaç kez eskiye dönme uyarısı da referandum sürecinde halkın üzerinde etkili olmuştur. 1982 Anayasa referandumunda yine %91’lik bir oy oranının çıkmasının diğer bir sebebi referandumda siyasetin olmaması gösterilebilir. 1961 Anayasa referandumu öncesi siyasi partilerin açılması referandumu siyasi bir mücadeleye çevirmiş, oy oranları içinde CHP ve AP mücadelesine dönüşmüştür. 1982 Anayasa referandumunda ise siyasi partilerin olmayışı bir kutuplaşmayı engellemiş bu durum da oy oranlarına yansımıştır.

1961 ve 1982 yeni anayasa kabulü için yapılan referandumlar Türk siyasi tarihi açısından birbirleri ile bağlantılı bir seyirde ilerlemiştir. 1961 yılında halk tarafından kabul edilen bir anayasa, 1982 yılındaki referandum ile rafa kaldırılarak yeni bir süreci başlatmıştır. Özellikle 1961 referandumu sonrası yaşanan 20 yıllık süre 1982 referandumuna giden süreç olmuş ve 1982 Anayasasının büyük bir oranla kabulünde büyük etkisi olmuştur. Kabul edilen 1982 Anayasası ise 1987 anayasa değişikliği referandumuna doğrudan, 1988 referandumuna ise dolaylı olarak etki etmiştir. Özellikle 1987 referandum süreci 1982 Anayasası ile doğrudan bağlı iken sonuçları 1988 referandumu getirmiştir. 1987 – 1988 referandumu kendi dönemi içinde aynı zamanda 1983 – 1991 ANAP iktidar dönemi için de birçok etkisi olan iki referandum olmuştur.

1982 Anayasa referandumunda yer alan “Geçici 4.Madde” problemi sebebi ile eski yasaklı siyasetçiler bizzat parti kuramamışlar ama yakınları tarafından eski partilerin devamı niteliğinde eski isimlerinden farklı olarak siyasi parti kurarak eski parti fikirlerini yürütmeye devam etmiştir. İlk zamanlar Kenan Evren’in ve ordunun baskısı sebebi ile eski siyasiler çok fazla medyada ve başka mecralarda konuşma yapamamışsa da 1986 yerel seçimlerde bu yasakları delmeye başlamışlardır. Özellikle Kenan Evren’in Güneri Civaoglu’na verdiği demeçte eski siyasilerin siyasete tekrar dönmesi konusunda referandumu göstermesi ile referandum süreci başlamıştır. Referandum sürecinde yasaklı siyasiler siyasi yasakların kalkması yönünde propaganda yaparken Turgut Özal ve ANAP

siyasi yasaklar kalkmasın yönünde propaganda yapmıştır. Turgut Özal daha sonra anılarında siyasi yasakların kalkması istediğini belirtirken referandum esnasında iktidardan düşmemek ve bir sonraki genel seçimde gücünü kaybetmemek için siyasi yasakların kalkmasına “Hayır” dediğini ifade etmiştir. Özellikle referandum sürecinde ANAP’ın 12 1980 öncesi dönemin propagandasını kullanarak “Hayır” oyu istemiştir. 1987 referandumunun bir diğer önemli noktası 1961 ve 1982 referandumlarında kullanılan propaganda çeşitlerinin artması olmuştur. Özellikle ANAP, SHP ve DYP referandum sürecinde gazete reklamları, yurt gezileri ile birlikte ANAP referandum için hazırladığı referandum reklamları ve uçakla dağıtılan kartlar referandum sürecinin çok canlı ve çeşitli yöntemlerle geçtiğinin göstergesi olmuştur. Bu süreç içinde parti liderlerinin seçim otobüsleri de incelemeye değer bir konu olmuştur DSP liderinin kamyon kasasında konuşmalarını yapması, ANAP’ın “Petek” adındaki otobüsü, DYP’nin “Süvari”si ve SHP’nin “Güneş” otobüsü özellikle 80 dönemi seçimleri ve referandumları içinde ayrı bir yer taşımaktadır. Bununla birlikte DYP 1987 referandumunda Adnan Menderes’in oğlu Aydın Menderes’in propaganda sürecinde birçok yerde konuşmasını sağlamış referandumu etkilemesini sağlamıştır.

6 Eylül 1987 tarihinde yapılan referandumda %50 “Evet” oyu çıkarken %49 ise “Hayır” oyu çıkmıştır. Burada özellikle Turgut Özal liderliğindeki ANAP amacına ulaşmıştır. Halkı kitle olarak ikiye bölünmüş ve nerdeyse %50’ye %50 bir sonuca yaklaşmıştır. Özellikle SHP, DYP, DSP, MÇP ve RP gibi birçok partiye karşı tek başına %49,8 oy alması yapılacak bir genel seçimde tekrar tek başına iktidar çıkacağına dair bir kanıt niteliği taşımaktadır ki sandıkların kapanması sonrası partilerine dönmek için hazırlık yapan eski siyasetçilere karşı Turgut Özal erken seçim kozunu oynamış ve sonuçlar açıklanmadan ne olur olsun erken seçime gittiklerini açıklamıştır. Yapılan erken seçim sonrası ANAP %36 oy ile en çok sandalyeye sahip parti olarak iktidarda kalmaya devam etmiş referandum sürecinde Turgut Özal ve ANAP’ın stratejisi tutmuş olmasına rağmen ANAP gün geçtikçe oy kaybetmeye başlamış 1987 referandumu bu kaybı hızlandırmıştır.

25 Eylül 1988’deki referandum ise yerel seçimlerin erkene alınması konusunu halk oyuna sunmuştur Türkiye’nin referandum tarihinde ilk kez ve bugüne kadar tek defa “Hayır” oyu çıkan referandumu olması ile diğer referandumlar kadar canlı geçmemiştir. Referandum sonucuna baktığımızda ise %35 “Evet”, %65 “Hayır” oyu çıkararak yerel

seçimlerin 4 ay erkene alınması reddedilmiştir. Bu referandum sürecinde Özal’ın “bırakırım” resti oy oranlarını biraz yükseltmeye yaramışsa da ANAP’taki kan kaybını açıkça gösteren bir sonuç olmuştur. Bu referandum sonrası Turgut Özal ileriki süreçte ANAP’ın yerel seçimde oy oranlarını düşürmüş, genel seçimler de başarısız olacağını düşünerek Cumhurbaşkanlığı koltuğu için girişimlerde bulunmuş ve başarılı olmuştur. 1987 referandumunu 1982 referandumu zamanında kabul edilen “Geçici 4.Madde” nin iptal edilmesi için yapılmıştır buradaki siyasi taktiğin ANAP’ın oy oranlarında gözle görülür bir yükselmeye neden olması sebebi ile Turgut Özal aynı taktiği 1988 referandumunda da yapmak istemiş ama başarılı olamamıştır. Bunun yanında 1987 referandumunu ile başlayan ANAP’taki kan kaybı 1988 referandumunda tamamen ortaya çıkmış 1991 genel seçiminde ise iktidarı kaybetmesine giden yolu açmıştır.

Turgut Özal’ın cumhurbaşkanı seçilmesi sonrası 1991’de yapılan genel seçimler ile Türkiye tekrar koalisyonlar dönemine girmiştir. Bu dönem 2002 genel seçimlerine kadar devam etmiş 2002 yılına kadar 28 Şubat Darbesi, PKK terör örgütü lideri Abdullah Öcalan’ın yakalanması, 2001 krizi Türk siyasetini uzun süre meşgul etmiştir. 2000 sonrası yapılan 3 referandum 2007, 2010 ve 2017 referandumu diğer referandalardan bağımsız bir şekilde gelişmiştir. Kendi içlerinde bir bağlantı teşkil eden bu referandumlar “Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemine” giden yolun aşamalarını oluşturmuştur.

2007 referandumundan başta Cumhurbaşkanının halk tarafından seçilip seçilmemesi olmak üzere anayasanın bazı maddelerinin değişmesi oylanmıştır. AK Parti iktidarının ilk referandum sınavı olmasına rağmen artan terör saldırıları ülkenin referandum havasına girmesine engel olmuştur. Bu dönemde önemli olaylardan birisi de askerın AK Parti iktidarına karşı tarihe E – Muhtıra olarak geçen uyarısını yapması olmuştur. 21 Ekim 2007 tarihinde yapılan referandumda %60 “Evet” oyu çıkarken %31 “Hayır” oyu çıkmıştır. Bu referandumun bir diğer dikkat çekici hususu referandum katılımının %58 gibi çok düşük bir oranında kalması olmuştur. Ülke referandumun hemen sonrasında yaşanan terör olayları sebebi ile referandum gündeminden çabucak çıkmış, terör gündemi ile meşgul olmuştur. 2007 sonrası yapılan bir diğer referandum ise 12 Eylül 2010 referandumu olmuştur. Yargı ve Cumhurbaşkanının yetkilerinin değiştirildiği referandumda halk bu yetkilerden daha çok 12 Eylül 1980’de darbe yapan darbecilerin yargılanması konusu üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu süreç içinde “Yetmez Ama Evet” söylemi ile ortaya çıkan bir grup aydın referandumda “Evet” diyeceklerini beyan etmiştir.

Bu aydınlar içinde en dikkat çekici kişi ise 27 Mayıs darbesi sonrası idam edilen Adnan Menderes'in oğlu Aydın Menderes olmuştur. 2010 referandumunu boyunca AK Parti 12 Eylül darbecilerinin yargılanması üzerinden propagandasını sürdürmüştür. 12 Eylül 2010'da yapılan referandum %57 oranında "Evet", %42 "Hayır" oyu çıkmıştır. Bu referandumda BDP'nin boykot çağrısının Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde etkili olmuştur. Türkiye tarihinin 2020 itibarıyla referandumunu ise 16 Nisan 2017 tarihinde gerçekleştirmiştir. 2007 yılında Cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesi ile başlayan süreç 2010 yılında Cumhurbaşkanının yetkilerinin genişletilmesi ile devam etmiş 2017 yılında ise "Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi" ile sonuçlanmıştır. Türkiye'de yapılan tüm referandumlar Tablo – 1'de verilmiştir.

**Tablo – 1:** Türkiye'de Referandumlar

<b>Tarih</b>	<b>Konu</b>	<b>Katılım Oranı (%)</b>	<b>Evet (%)</b>	<b>Hayır (%)</b>	<b>Sonuç</b>
9 Temmuz 1961	1961 Anayasasının Oylanması	81	6.348.092 61.7	3.933.944 38.3	Kabul Edildi
7 Kasım 1982	1982 Anayasasının Oylanması	91	17.215.559 91.4	1.626.431 8.6	Kabul Edildi
6 Eylül 1987	1982 Anayasasının Geçici 4.Maddesinin Kaldırılması	95	11.711.461 50.2	11.636.395 49.8	Kabul Edildi
25 Eylül 1988	1982 Anayasasının 127.Maddesinin Değişikliği	89	8.034.933 35.0	14.921.945 65.0	Kabul Edilmedi
21 Ekim 2007	1982 Anayasasının Bazı Maddelerinde Değişiklik	67	19.422.714 69.0	8.744.947 31.0	Kabul Edildi
12 Eylül 2010	1982 Anayasasının Bazı Maddelerinde Değişiklik	74	21.787.244 57,9	15.856.793 42,12	Kabul Edildi
16 Nisan 2017	1982 Anayasasının Bazı Maddelerinde Değişiklik	85	24.325.633 51,4	23.203.316 48,6	Kabul Edildi

Genel anlamda Türkiye’de yaşanan referandumların hem birbirleri ile hem de o dönemin siyasi çerçevesine birçok olumlu ve olumsuz etkisi olmuştur. 1961 ile başlayan referandum süreci 1988’e kadar birbiri ile bağlantılı hareket etmiştir. 2000 sonrası referumlarda ise Türkiye’nin yönetim tarzının değişmesi sonucunu doğurmuştur. Bununla birlikte 1982 referandumu hariç tüm referumlarda halk oylanan konuya değil genellikle tuttuğu siyasi partinin güdümünde hareket etmiştir. 1982 Anayasa referandumunda ise siyasi partinin olmaması sebebi ile daha çok 1980 öncesi kaotik durumun tekrar yaşanmaması güdümüne göre oylarını kullanmışlardır. Bu süreç içinde genel ve yerel seçimlerin yanında Türkiye’de yaşanan referandumlar Türkiye’nin siyasetine ve yaşanan gelişmelerine önemli bir yön verici olarak karşımıza çıkmıştır.

## KAYNAKÇA

**Abant Gazetesi**, “*Milli Birlik Komitesi Üyesi Refet Aksoylu Şehrimizde*”, 6 Temmuz 1961.

**Abdullah Öcalan Nasıl Yakalandı?** | 15 Şubat 1999 | 32. Gün Arşivi [Erişim Tarihi:20.05.2020, <https://youtu.be/bnLTVx1ZrEw>].

**Adalet ve Kalkınma Partisi** (2010), Anayasa Değişiklik Paketi İle İlgili Soru ve Cevaplar, Ankara: Adalet ve Kalkınma Partisi Tanıtım ve Medya Başkanlığı.

**Adalet ve Kalkınma Partisi** (2017), Cumhuriyetimiz Güçleniyor Ekonomimiz Büyüyor, Ankara: Adalet ve Kalkınma Partisi Tanıtım ve Medya Başkanlığı.

**Adalet ve Kalkınma Partisi** (2017), Daima Millet Kararımız Evet, Ankara: Adalet ve Kalkınma Partisi Tanıtım ve Medya Başkanlığı.

**Adalet ve Kalkınma Partisi** (2017), İstikbal İçin Evet, Ankara: Adalet ve Kalkınma Partisi Tanıtım ve Medya Başkanlığı.

**Adalet ve Kalkınma Partisi** (2017), İstiklal İçin Evet, Ankara: Adalet ve Kalkınma Partisi Tanıtım ve Medya Başkanlığı.

**Adalet ve Kalkınma Partisi** (2017), İstikrar İçin Evet, Ankara: Adalet ve Kalkınma Partisi Tanıtım ve Medya Başkanlığı.

**Adalet ve Kalkınma Partisi** (2017), Kararımız Evet, Ankara: Adalet ve Kalkınma Partisi Tanıtım ve Medya Başkanlığı.

**Adalet ve Kalkınma Partisi** (2017), Nelere Evet, Ankara: Adalet ve Kalkınma Partisi Tanıtım ve Medya Başkanlığı.

**Ağaoğlu, Samet** (1967), Arkadaşım Menderes, İstanbul: Baha Matbaası.

**Akbal, Oktay** (10 Eylül 1987), “Yeni Bir Savaşım Başlıyor”, *Cumhuriyet Gazetesi*, s.2.

**Akbal, Oktay** (12 Ağustos 1987), “Evet Demenin Anlamı”, *Cumhuriyet Gazetesi*, s.2.

**Akbıykoğlu, Ali Rıza** (1986), Demokrasi ve İsmet Paşa, Ankara: Filiz Matbaası.

**Akgün, Seçil Karal** (2009). “Ellinci Yılına Yaklaşırken 27 Mayıs ve Getirdiği Anayasaya Kısa Bir Bakış”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, C:43, ss.407 – 454.

**Akkaş, Salih** (1989). *Adalet Partisi ve İdeolojisi*. (Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

**Akşam**, “16 Nisan’da Gönülden Evet”, 26 Şubat 2017.

**Akşam**, “16 Nisan’da Gönülden Evet”, 26 Şubat 2017.

**Akşam**, “Almanya’ya Gelirim Resti”, 6 Mart 2017.

- Akşam**, “*Evet Yeni Türkiye İçin Bizde Varız*”, 25 Şubat 2017.
- Akşam**, “*Gürsel Dün Millete Hitap Etti: “Evet” Deyiniz*”, 5 Temmuz 1961.
- Akşam**, “*Gürsel ve Madanoğlu Konuştu*”, 22 Haziran 1961.
- Akşam**, “*Hayır Oyu Kandile Gider*”, 3 Mart 2017.
- Akşam**, “*Kaybeden Yok Kazanan Türkiye*”, 17 Nisan 2017.
- Akşam**, “*Muhtar Seçimi Siyasi Havayı Bozdu*”, 9 Kasım 1955.
- Akşam**, “*Radyo Konuşma Gün ve Saatleri*”, 28 Haziran 1961.
- Akşam**, “*Türk – Sovyet Dostluk ve Tarafsızlık Muahedesi Uzatılmıyor*”, 22 Mart 1945.
- Akşin, Sina** (2007), *Kısa Türkiye Tarihi, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.*
- Akşin, Sina, Bülent Tanör ve Boratav Korkut** (2000), *Türkiye Tarihi C.5 (Bugünkü Türkiye 1980 – 1995)*, İstanbul: Cem Yayınevi.
- Akyol, Taha** (7 Eylül 1987), “*Şimdi Ne Olacak?*”, *Tercüman Gazetesi*, s.5.
- Akyol, Taha** (8 Eylül 1987), “*Sandıktan Çıkan*”, *Tercüman Gazetesi*, s.1 – 11.
- Alaybeyoğlu, Tuncay** (11 Temmuz 1961), “*Leke*”, *Yeni Adım*, s.1 – 4.
- Alaybeyoğlu, Tuncay** (12 Temmuz 1961), “*Hayırlarda Evet Olacak*”, *Yeni Adım*, s.1 – 4.
- Alpar, Hayri** (19 Temmuz 1961), “*Grev Hakkına Hayır Oyu Veren İşçilerimiz*”, *Dünya Gazetesi*, s.3.
- Altuğ, Kutlu** (2011), *Bir Numaralı Tanık*, Ankara: İsim Yayınları.
- Arcayürek, Cüneyt** (1990), *Cüneyt Arcayürek Açıklıyor 10: Demokrasi Dur*, İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- Arcayürek, Cüneyt** (1992), *Arcayürek Açıklıyor: Demirel Dönemi 12 Mart Darbesi 1965 - 1971, C:5*, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Arcayürek, Cüneyt** (2000), *Büyüklerle Masallar, Küçüklere Gerçekler: Demokrasi Dönemecinde Üç Adam*, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Aren, Sadun** (1959), “*4 Ağustos Devalüasyonu*”, *Forum Dergisi*, C: 117, s.10 – 13.
- Armaoğlu, Fahir** (1963), *Kıbrıs Meselesi 1954 – 1959*, Ankara: Sevinç Matbaası.
- Armaoğlu, Fahir** (1983), *20.Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Aşık, Süleyman** (2019), *Türk Siyasi Tarihinde ANAP ve Turgut Özal*, İstanbul: Kopernik Yayınları.
- Ataklı, Can** (13 Eylül 2010), “*MHP Bitti CHP Eh*”, *Vatan Gazetesi*, s.18.

**Atay, F. Rifkî** (11 Temmuz 1961), “Halkoyu Üzerine Düşünceler”, *Dünya Gazetesi*, s.1 – 5.

**Aydın, Yalçın** (11 Temmuz 1961), “Halkoyundan Sonra”, *Öncü Gazetesi*, s.1 – 5.

**Aydınlık Gazetesi**, “*AKP İktidarının Sonu Gözüktü*”, 17 Nisan 2017.

**Aydınlık**, “*Kürdistan Bayrağına Hayır*”, 1 Mart 2017.

**Babahan, Ergun** (21 Ekim 2007), “Niye Referandum?”, *Sabah Gazetesi*, s.22.

**Baban, Cihad** (13 Ekim 1982), “Kazan Kaynıyor”, *Son Havadis Gazetesi*, s.1.

**Bahçeli, Devlet** (2010), *Ülken İçin Bir Hayır Yeter*, Milliyetçi Harekât Partisi Genel Başkanı Devlet Bahçeli'nin “12 Eylül 2010'da Halk Oylamasına Sunulacak Olan Anayasa Değişiklikleri Hakkında “Hayır” Kampanyası Başlatma Toplantısında Yapmış Olduğu Konuşma, Ankara: Milliyetçi Harekât Partisi

**Bahçeli, Devlet** (2016), *Anayasa Değişikliği Öncesi ve Sonrası 1*, Milliyetçi Harekat Partisi Genel Başkanı Devlet Bahçeli'nin “Milliyetçi Harekat Partisi Genel Başkanı Devlet Bahçeli'nin TBMM Grup Toplantısında Yapmış Oldukları Konuşma”, Ankara: Milliyetçi Harekat Partisi.

**Ballı, Rafet** (17 Nisan 2017), “Referandum: Kentli Türkiye Hayır Dedi”, *Aydınlık Gazetesi*, s.3.

**Barlas, Mehmet** (15 Temmuz 1987), “Devlet ve İnsan”, *Güneş Gazetesi*, s.1.

**Barlas, Mehmet** (1994), Turgut Özal'ın Anıları, İstanbul: Sabah Kitapları.

**Barlas, Mehmet** (7 Eylül 1987), “Özal Dönemi”, *Güneş Gazetesi*, s.1.

**Barlas, Mehmet** (8 Eylül 1987), “Sessiz Çoğunluktan”, *Güneş Gazetesi*, s.1.

**Bayer, Yalçın** (20 Ekim 2007), “Hayırlara Vesile”, *Hürriyet Gazetesi*, s.26.

**BCA** (1 Temmuz 1972), Kararlar Daire Başkanlığı, 316.42.17, Yer:30.18.1.2.

**BCA** (19 Ağustos 1972), Kararlar Daire Başkanlığı, 286.62.6, Yer:30.18.1.2.

**BCA** (21 Haziran 1961), Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü, 30.1.0.0, Yer:33.198.3.

**BCA** (24 Şubat 1978), Kararlar Daire Başkanlığı, 369.82.16, Yer:30.18.1.2.

**BCA** (26 Şubat 1962), Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü: 30.1.1, Yer:54.329.6.

**BCA** (30 Haziran 1925), Kararlar Daire Başkanlığı,30.18.1.1, Yer:14.32.19.

**BCA** (31 Mayıs 1962), Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü: 30.1.0.0, Yer: 41.246.12.

**BCA** (6 Temmuz 1961), Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü, 30.1.0.0, Yer:134.874.8.

**Belen, Nezahat Keleş** (1994), “*Türkiye'ye Damgasını Vuran Bir Dönem, Bir Olay, Bir Yaşam Dr. Baha Akşit*, Bilinmiyor: Turgut Yayıncılık.

- Bir Gün**, “Bilinmeyen Bir Yola Sürüklenmeyelim”, 3 Mart 2017.
- Bir Gün**, “Ne Umdu Ne Buldu”, 3 Mart 2017.
- Birand, Mehmet Ali ve Yalçın Soner** (2001), *The Özal: Bir Davanın Öyküsü*, İstanbul: Doğan Yayınevi.
- Birgit, Orhan** (13 Temmuz 1961), “9 Temmuz’dan Sonra”, *Kim Dergisi*, s.9.
- Bizim Sakarya**, “*MBK Üyesi Haydar Tunçkanat Şehrimizde*”, 1 Temmuz 1961, s.1.
- Bulvar**, “*Cumhuriyet Bayramı’nı Coşku İle Kutladık*”, 30 Elim 1982.
- Burçak, Salim Rıfki** (1976), *Yassıada ve Öncesi*, Ankara: Çam Matbaası
- Burçak, Salim Rıfki** (1994), *Türkiye’de Milli İradenin Zaferi*, Ankara: Demokratlar Kulübü Yayınları.
- Burçak, Salim Rıfki** (1998), *On Yılın Anıları*, Ankara: Nurol Matbaacılık.
- Cem, İsmail** (10 Ağustos 1988), “Bu Hesabı Kim Bozabilir”, *Güneş Gazetesi*, s.9.
- Cem, İsmail** (14 Eylül 1988), “Referandum Taktikleri”, *Güneş Gazetesi*, s.9.
- Cem, İsmail** (21 Eylül 1988), “Özal’ın Taktiği ve Sonuçları”, *Güneş Gazetesi*, s.9.
- Cem, İsmail** (24 Eylül 1988), “Hayır”, *Güneş Gazetesi*, s.9.
- Cem, İsmail** (4 Ağustos 1987), “Özal – Demirel Kavgası ve Siyasette Semboller”, *Güneş Gazetesi*, s.7.
- Cem, İsmail** (7 Ağustos 1988), “Referandum Oyuncağı”, *Güneş Gazetesi*, s.9.
- Cem, İsmail** (8 Eylül 1987), “Muzaffer Taraf Ancak Seçmen Olabilir”, *Güneş Gazetesi*, s.9.
- Cemal, Hasan** (10 Mayıs 2002), “Seçim Tarihi Kesinleşmeli”, *Milliyet Gazetesi*, s. 1 – 19.
- Cemal, Hasan** (13 Ağustos 1987), “Evet Biz Tarafız”, *Cumhuriyet Gazetesi*, s.1 – 13.
- Cemal, Hasan** (1986), “Demokrasi Korkusu”, İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- Cemal, Hasan** (1989), *Özal Hikayesi*, İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- Cemal, Hasan** (20 Eylül 1988), “Özal’ın Son Siyasal Kumarı”, *Cumhuriyet Gazetesi*, s.10.
- Cemal, Hasan** (7 Eylül 1988), “Özal’ın İnandırıcılığı”, *Cumhuriyet Gazetesi* s.1 – 13.
- Cemal, Hasan** (8 Eylül 1987), “Hayırlı Olsun!”, *Cumhuriyet Gazetesi*, s.8.
- CHP Araştırma ve Yayın Bürosu** (1962), *Anayasa Halkoyu Sonuçlarının İlk Tahlilleri*, Ankara; CHP Araştırma ve Yayın Bürosu.

**CHP Yayın Bürosu** (1959), *İsmet İnönü'ye Atılan Taş ve Akisler*, Ankara: Rüzgârlı Matbaası.

**Cıvaoglu, Güneri** (17 Nisan 2017), “51.4 ve 48.6 İçin Notlar”, *Milliyet Gazetesi*, s.7.

**Cumhurbaşkanlığı Devir Teslim Töreni** (09.11.1989) [ErişimTarihi:09.05.2020, <https://www.youtube.com/watch?v=ci0c77ahYF>]

**Cumhuriyet Halk Partisi** (1960), *Cumhuriyet Halk Partisi XIV. Kurultayı İlk Hedefler Beyannamesi*, Ankara: Kutulmuş Matbaası.

**Cumhuriyet Halk Partisi** (2017), *Anayasa Değişikliği Nasıl Anlatılmalı*, Ankara: Cumhuriyet Halk Partisi Yayınları.

**Cumhuriyet Halk Partisi** (2017), *Hayır Demezseniz Ne Olacak*, Ankara: Cumhuriyet Halk Partisi Yayınları.

**Cumhuriyet Halk Partisi** (2017), *Madde Madde Anayasa Değişikliği*, Ankara: Cumhuriyet Halk Partisi Yayınları.

**Cumhuriyet Halk Partisi** (2017), *Neden Hayır?*, Ankara: Cumhuriyet Halk Partisi Yayınları.

**Cumhuriyet**, ““Hayır” Dönüm Noktası” , 22 Şubat 2017.

**Cumhuriyet**, “10 Yıllık İpotek”, 25 Eylül 1982.

**Cumhuriyet**, “AKP'nin Gül Israrı”, 14 Ağustos 2007.

**Cumhuriyet**, “AKP'ye Kapatma Davası”, 15 Mart 2008.

**Cumhuriyet**, “AKP'ye Para Cezası”, 31 Temmuz 2008.

**Cumhuriyet**, “ANAP Sahtekâr”, 12 Eylül 1988.

**Cumhuriyet**, “Anayasa İçin Ne Dediler” 18 Ekim 1982.

**Cumhuriyet**, “Anayasaya Oy Verin, Bize Değil”, 1 Kasım 1982.

**Cumhuriyet**, “Ar Sahibi Olan Gider”, 26 Eylül 1988.

**Cumhuriyet**, “Atın İktidarı Sırtınızdan”, 5 Eylül 1988.

**Cumhuriyet**, “Böylesi Başımıza Gelmedi”, 22 Eylül 1988.

**Cumhuriyet**, “Bu Anayasa Varsa Biz Varız” 2 Kasım 1982.

**Cumhuriyet**, “CHP Vadettiklerini Yeni Anayasa'da Buluyor” 1 Temmuz 1961.

**Cumhuriyet**, “Demirel AP Genel Başkanı Oldu”, 30 Kasım 1964.

**Cumhuriyet**, “Demirel: Güle Güle”, 20 Eylül 1988.

**Cumhuriyet**, “Demirel: Şimdi Söz Milletindir”, 7 Eylül 1987.

**Cumhuriyet**, “Demirel'den Tarafsızlık Sözü”, 17 Mayıs 1993.

**Cumhuriyet**, “Demirel'in Samsun Keyfi” 12 Eylül 1986.

**Cumhuriyet**, “*Demokrasi İçin Görev Günü*”, 7 Kasım 1982.

**Cumhuriyet**, “*Devlet de Anayasa da CHPde Ortanın Solundadır*”, 3 Ekim 1965.

**Cumhuriyet**, “*Diktatörlük Hevesinde Değiliz*”, 28 Ekim 1982.

**Cumhuriyet**, “*Diplomasi Oy Kurbanı*”, 13 Mart 2017.

**Cumhuriyet**, “*Ekonomiye Bakan Çok*”, 3 Mart 2001.

**Cumhuriyet**, “*Erken Seçim Kararı*”, 2 Mayıs 2007.

**Cumhuriyet**, “*Erken Seçim Kasım’da*”, 7 Eylül 1987.

**Cumhuriyet**, “*Eskilere Yer Yok*”, 14 Eylül 1988.

**Cumhuriyet**, “*Evet İçin Büyük Maraton*”, 3 Ağustos 1987.

**Cumhuriyet**, “*Evet Mi? Hayır Mı?*”, 9 Ağustos 1987.

**Cumhuriyet**, “*Gezmiş Yakalandı*”, 17 Mart 1971.

**Cumhuriyet**, “*Git Kardeşim*”, 21 Eylül 1988.

**Cumhuriyet**, “*Gözler Çankaya’da*”, 26 Kasım 1998.

**Cumhuriyet**, “*Hayır Demek Gerek*”, 5 Mart 2017.

**Cumhuriyet**, “*Hayır Ver, Gerisini Bana Bırak*”, 7 Eylül 1988.

**Cumhuriyet**, “*HDP “Hayır” İçin Sahada*”, 3 Mart 2017.

**Cumhuriyet**, “*İstanbul’da Süper Özal Şov*”, 15 Ağustos 1987.

**Cumhuriyet**, “*Kabine ve Protokol Açıklandı*”, 21 Şubat 1965.

**Cumhuriyet**, “*Katliam Tüm Yurtta Nefretle Karşılandı*”, 25 Aralık 1978.

**Cumhuriyet**, “*Kesintisiz Demokrasi*”, 13 Eylül 1988.

**Cumhuriyet**, “*Kılıçdaroğlu Hayır Diyemedi*”, 13 Eylül 2010.

**Cumhuriyet**, “*Korutürk Cumhurbaşkanı Oldu*”, 6 Nisan 1973.

**Cumhuriyet**, “*Kurucu Meclis ile Siyasi Parti Faaliyetlerine İzin Verilecek*”, 26 Kasım 1960.

**Cumhuriyet**, “*MBK Üyeleri Anayasa İçin Geziye Çıktılar*”, 1 Temmuz 1961.

**Cumhuriyet**, “*Millet Dün Anayasaya Vekarla Evet Dedi*”, 10 Temmuz 1961.

**Cumhuriyet**, “*Milletin Gücüyle Anayasa’yı Tasvipten Geçireceğiz*”, 31 Ekim 1982.

**Cumhuriyet**, “*Muhteşem Özal*”, 7 Eylül 1988.

**Cumhuriyet**, “*Okyanus Ötesine Selam*”, 13 Eylül 2010.

**Cumhuriyet**, “*On Binlerce Vatandaş Dün Taksim Alanında Anayasaya “Evet” Dedi*”, 4 Temmuz 1961.

- Cumhuriyet**, “*Ortak Aday Sezer*”, 25 Nisan 2000.
- Cumhuriyet**, “*Ortakların Bayrak Krizi*”, 1 Mart 2017.
- Cumhuriyet**, “*Öyle Bir Vurun Ki Hint’ten Duyulsun*”, 15 Eylül 1988.
- Cumhuriyet**, “*Özal Bitti Artık*”, 24 Eylül 1988.
- Cumhuriyet**, “*Özal Gider Seçim Olur*”, 23 Eylül 1988.
- Cumhuriyet**, “*Özal’a Güvenoyu*”, 26 Mart 1984.
- Cumhuriyet**, “*Özal’a Suikast*”, 19 Haziran 1987.
- Cumhuriyet**, “*Partilere Düünden İtibaren Propaganda İzni Verildi*”, 23 Haziran 1961.
- Cumhuriyet**, “*Piyasalarda Siyaset Şoku*”, 20 Şubat 2001.
- Cumhuriyet**, “*Seçim Kördüğümü*”, 10 Ekim 1987.
- Cumhuriyet**, “*Seçimin Umumi Neticesi*”, 24 Temmuz 1946.
- Cumhuriyet**, “*Silahlı Kuvvetler Yönetime El Koydu*”, 12 Eylül 1980.
- Cumhuriyet**, “*Siyasal Partiler Kurulmaya Başladı*”, 17 Mayıs 1983.
- Cumhuriyet**, “*Söz Sırası Seçimde*” 26 Mart 1989.
- Cumhuriyet**, “*Şartlar Sağlanınca Kurucu Meclis Toplanacak*”, 2 Kasım 1980.
- Cumhuriyet**, “*Şehitlerimiz İçin Hayır*”, 30 Mart 2017.
- Cumhuriyet**, “*Tariş Olayları Yaygın Çatışmalara Dönüştü*”, 11 Şubat 1980.
- Cumhuriyet**, “*Tasarı Yeniden Yazılmalı*”, 5 Ekim 1982.
- Cumhuriyet**, “*Türkiye Çare Arıyor*”, 21 Ağustos 1999.
- Cumhuriyet**, “*Uzlaşma Hükümeti*” 29 Mayıs 1999.
- Cumhuriyet**, “*Üçlü Hükümetin Bakanları Belli Oldu*”, 26 Haziran 1961.
- Cumhuriyet**, “*Vatandaş Memleketin Kaderini Tayin Edecek*”, 6 Kasım 1982.
- Cumhuriyet**, “*Ve Özal Resti Çekti*”, 19 Eylül 1988.
- Cumhuriyet**, “*Yarın... Sayın Necmettin Erbakan’a, Sayın Alparslan Türkeş’e, Sayın Süleyman Demirel’e, Sayın Bülent Ecevit’e Ve... 1980 Öncesine Evet Mi? Hayır Mı?*”, 3 Eylül 1987.
- Cumhuriyet**, “*YTP Koalisyonundan Çekiliyor*”, 20 Kasım 1963.
- Çelikoğlu, Adnan** (2010), *Bir Darbeci Subayın Anıları*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Çetinkaya, Hikmet** (13 Eylül 2010), “*Kaygılıyım*”, *Cumhuriyet Gazetesi*, s.5.
- Danışma Meclisi Tutanak Dergisi**, İ:156, C:10, 23.09.1982, s.829.

**Demokrat Sakarya**, “4 Partinin Evet Oyu ile İlgili Müşterek Tebliği Uçaklar Tarafından Şehre Serpildi”, 5 Temmuz 1961.

**Demokrat Sakarya**, “Anayasa “Evet” Kampanyası ile İlgili Açık Hava Toplantısı”, 3 Temmuz 1961.

**Demokrat Sakarya**, “Sezai Okan Şehrimizde”, 4 Temmuz 1961.

**Demokrat Sakarya**, “Vilayetimizde Teşkilatlanmış Bulunan 4 Partinin Müştereken Tertipledikleri Anayasa ile İlgili Miting Dün Yapıldı”, 5 Temmuz 1961.

**Demokratlar Kulübü Yayınları** (1996), *27 Mayıs Askeri Darbesinde Gerçeği Savunan Yazarlar ve Yazıları*, Ankara: Demokratlar Kulübü Yayınları.

**Devlet Başkanı Kenan Evren’in İstanbul ve Eskişehir Konuşması** (4.11.1982) [Erişim Tarihi:13.03.2020, <https://www.youtube.com/watch?v=MU04WcsUhlE>]

**Devlet Başkanı Kenan Evren’in İzmir Konuşması** (01.11.1982), [Erişim Tarihi:11.03.2020, <https://www.youtube.com/watch?v=WQMHkuaXKOW>]

**Devlet Başkanı Kenan Evren’in Kocaeli Konuşması** (2.11.1982) [Erişim Tarihi:10.03.2020, <https://www.youtube.com/watch?v=6MUBCx6cMdY>]

**Devlet Başkanı Kenan Evren’in Radyo ve Televizyon Konuşması** (05.11.1982) [Erişim Tarihi:13.03.2020, <https://www.youtube.com/watch?v=RcEMo3uJ9eI>]

**Devlet Başkanı Kenan Evrenin Ankara Konuşması** (29.10.1982), [Erişim Tarihi:11.03.2020, <https://www.youtube.com/watch?v=tblasUVJwyg>]

**Doğan, Yalçın** (14 Eylül 2010), “Kilit Kavram Darbe”, *Hürriyet Gazetesi*, s.14.

**Doğan, Yalçın** (1985), *Dar Sokakta Siyaset (1980 – 1983)*, İstanbul: Tekin Yayınları.

**Doğan, Yalçın** (20 Eylül 1982), “Tarihe Tutanaktır”, *Cumhuriyet Gazetesi*, ss. 1 – 11.

**Duman, Önder** (2018), “Anayasaya Hayır Demek 1961 Referandumunu ve Samsun”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, s.25, ss. 225 – 246.

**Durmuş Yalçın vd.** (2016.), *Türkiye Cumhuriyeti’i Tarihi*, C.2, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

**Ekincikli, Mustafa, Alparslan, Şahin** (2018), “27 Mayıs 1960 Darbesi Öncesinde Kurulan İhtilal Örgütleri ve Dokuz Subay Olayı”, *Akademik Bakış Dergisi*, C:70, ss.39 – 53.

**Ekspres Akşam Postası**, “Anayasa İçin Bugün Üç Toplantı Yapılıyor”, 1 Temmuz 1961.

**Ekşi, Oktay** (20 Eylül 1988), “Peki Ya Sonrası?”, *Hürriyet Gazetesi*, s.5.

**Ekşi, Oktay** (26 Eylül 1988), “Galip Sayılır Bu Yolda Mağlup”, *Hürriyet Gazetesi*, s.3.

- Er, Rahim** (17 Nisan 2017), “Türkiye, Cumhurbaşkanlığı Sistemine Geçmiştir”, *Türkiye Gazetesi*, s.3.
- Erdoğan, İnce Dilşen** (2020), “ Güç Birliği Karşısında Adnan Menderes’in Siyasi Manevrası: Vatan Cephesi (Manisa Örneğinde)”, *Belgi Dergisi*,s.19, ss.1912 – 1913.
- Erel, Teoman** (7 Eylül 1987), “Güven Tazeleme Mecburiyeti”, *Milliyet Gazetesi*, s.8.
- Erer, Tekin** (15 Ekim 1982), “Yeni Anayasa Farkı”, *Son Havadis Gazetesi*, s.1.
- Erim, Nihat** (29 Temmuz 1950), “Kore’ye Yardım Meselesinde CHP’nin Düşüncesi”, *Ulus Gazetesi*, s.1 – 4.
- Erkin, Feridun Cemal** (1968), *Türk – Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi*, Ankara: Başnur Matbaası.
- Evliyaoğlu, Gökhan** (30 Haziran 1961), ““Evet” ve “Hayır” Üzerine”, *Son Havadis*, s.1 – 5.
- Evren, Kenan** (1992), *Kenan Evren’in Anıları*, C.6, İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Evren, Kenan** (1994), *Zor Yıllarım*, C.2, İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Faik, Bedii** (19 Temmuz 1961), “Hem Satılmış Hem Muhterem”, *Dünya Gazetesi*, s.1 – 5.
- Feroz Ahmad**, (2017), *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Feroz, Ahmad** (1994), *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945 – 1980)* (çev. Ahmet Fethi), İstanbul: Hill Yayınları.
- Göktürk Çetinkaya, Selma** (2019), *Türkiye’de İktidar Muhalefet İlişkileri (1954 – 1960)*, İstanbul: Efe Akademi.
- Gözler, Kemal** (2012), *Türk Anayasa Hukukuna Giriş*, Bursa: Ekin Yayınları.
- Günbak, Rıfat** (12 Temmuz 1961), “İhmalimiz”, *Halkın Gücü*, s.1 – 4.
- Güner, Agah Oktay** (9 Ağustos 1987), “Niçin Evet?”, *Tercüman Gazetesi*, s.9.
- Güner, Hamza** (12 Temmuz 1961), “Anayasa ve Kırmızı Oy”, *Kütahya Gazetesi*, s.1 – 3.
- Güneş** “Anlaştılar”, 2 Eylül 2016.
- Güneş**, “Bakanlar Referandum Turuna Çıkıyor”, 17 Temmuz 1987.
- Güneş**, “Buyurun Referanduma”, 13 Ağustos 1988.
- Güneş**, “Demirel “Mavi” Giydi” , 2 Temmuz 1987.
- Güneş**, “Demirel, Kıyamet Benzetmesi Yaptı”, 16 Eylül 1988.
- Güneş**, “Demirel: GAP’ı Çoktan Bitirirdim”, 18 Eylül 1988.
- Güneş**, “Demirel: Milletim Yanıyor”, 2 Temmuz 1987.
- Güneş**, “Devlet Vatandaşa Güvenmiyor”, 20 Temmuz 1987.

- Güneş**, “Ecevit: “6 Eylül Özal’ın Kader Günü”, 8 Temmuz 1987.
- Güneş**, “Ecevit: Cephe Ortaklığı ANAP’ta Dirildi”, 23 Eylül 1988.
- Güneş**, “Ekonomiden Naber Özal”, 21 Ağustos 1988.
- Güneş**, “Elhamdülillah Hiç Değişmedim”, 24 Ağustos 1987.
- Güneş**, “Enerji’de Reform Yaptık”, 6 Eylül 1998.
- Güneş**, “Erbakan da “Hayır” dedi”, 22 Ağustos 1988.
- Güneş**, “Erbakan Özal’a Dangalak Dedi”, 21 Eylül 1988.
- Güneş**, “Erbakan: Özal Kalpazan”, 11 Eylül 1988.
- Güneş**, “Erbakan: Özal, Afrika Başbakanı”, 5 Eylül 1988.
- Güneş**, “Erbakan’dan Özal’a Karşı Birlik Çağrısı”, 28 Eylül 1988.
- Güneş**, “Eski Kalıntılara Oy Vermeyin”, 24 Ağustos 1988.
- Güneş**, “Gölgemizden Korkuyorlar”, 26 Temmuz 1987.
- Güneş**, “Hukukçular “Evet” diyor.”, 17 Ağustos 1987.
- Güneş**, “IMF ile Bağımsızlık Olmaz”, 20 Temmuz 1987.
- Güneş**, “İnönü Kolay Kolay Oyuna Gelmeyeceğiz”, 21 Temmuz 1987.
- Güneş**, “İnönü: Özal Yalancı”, 23 Temmuz 1987.
- Güneş**, “Kaçakçılar ANAP’A Karşı”, 20 Temmuz 1987.
- Güneş**, “Kimseden Korkmam”, 21 Temmuz 1987.
- Güneş**, “Milletin Ayağına Diken Battı Çıkarın”, 11 Eylül 1988.
- Güneş**, “Özal Güvenoyu Alamamıştır”, 26 Eylül 1988.
- Güneş**, “Özal İstifa Etmiyor”, 26 Eylül 1988.
- Güneş**, “Özal Kendi Kuyusunu Kazıyor”, 28 Ağustos 1988.
- Güneş**, “Özal Kendini Acındırıyor”, 21 Eylül 1988.
- Güneş**, “Özal Sovyet Tarafında”, 4 Eylül 1988.
- Güneş**, “Referandum İçin Propaganda”, 5 Ağustos 1987.
- Güneş**, “Türk – İş de “Hayır” Diyecek”, 28 Ağustos 1988.
- Güneş**, “Türk – İş’ten “Evet”, Hak – İş’ten “Hayır”, 17 Ağustos 1987.
- Güneş**, “Türk – İş’ten Referandumla “Evet”, 4 Temmuz 1987.
- Güneş**, “Türk Adı Irk Değildir”, 21 Temmuz 1987.
- Güneş**, “Türkes: Ülkücüler Kendilerini Savundu”, 4 Ağustos 1987.
- Güntürkün, Hulusi** (13 Temmuz 1961), “Neden Hayır”, *Halkın Gücü*, s.1 – 3.

**Güntürkün, Hulusi** (5 Temmuz 1961), “Evet Benim Anayasam”, *Halkın Gücü*, s.1 – 4.

**Habertürk**, “*Türkiye Hepimizin*”, 17 Nisan 2017.

**Hakan, Ahmet** (18 Nisan 2007), “Referandumdan Çıkan Yedi Sonuç”, *Hürriyet Gazetesi*, s.4.

**Hakimiyet**, “*Evren: Anayasada Yeteri Kadar Özgürlük Vardır*”, 27 Ekim 1982.

**Halka ve Olaylara Tercüman**, “*Bölükbaşı Anayasayı Methetti*”, 26 Haziran 1961.

**Halka ve Olaylara Tercüman**, “*Bölükbaşı Yeni Geziye Başladı*” 4 Temmuz 1961.

**Halka ve Olaylara Tercüman**, “*Partilerin Anayasa Kampanyası Hızlandı*” 2 Temmuz 1961.

**Halkçı Gazetesi**, “*H. Cahit Yalçın Tevkif Edildi*”, 2 Aralık 1954.

**Hekimoğlu, Müşerref** (26 Haziran 1961), “Anayasa Üzerine”, *Akşam Gazetesi*, s.2.

**Hürriyet Gazetesi**, “*İnönü'nün Hürriyet'e Beyanatı*”, 28 Temmuz 1950.

**Hürriyet**, “*25 Milyon 741 Bin 308 Seçmen Sandık Başına*”, 6 Eylül 1987.

**Hürriyet**, “*Ağzımı Açtırmayın*”, 12 Eylül 1988.

**Hürriyet**, “*Anayasa Değişikliği Haftaya Meclis'te*”, 2 Aralık 2017.

**Hürriyet**, “*Böyle Hükümet Daha Görülmedi*”, 18 Eylül 1988.

**Hürriyet**, “*Burası Kızıl Meydan Olacaktı*”, 5 Kasım 1982.

**Hürriyet**, “*Cindoruk Barut Gibi*”, 4 Eylül 1988.

**Hürriyet**, “*Cumhurbaşkanı'nın Yetkileri Çok Abartılmıştır*”, 11 Ekim 1982.

**Hürriyet**, “*Demirel Bursa'da Veryansın Etti*”, 13 Eylül 1988.

**Hürriyet**, “*Demirel: Çürük Dişi Çekin*”, 23 Eylül 1988.

**Hürriyet**, “*Demirel: Dur Demek Yetmez Git Demek Lazım*”, 8 Eylül 1988.

**Hürriyet**, “*Demirel'in Evinde Özal'a Yuh*”, 25 Ağustos 1987.

**Hürriyet**, “*Demokrasiye İnanan Büyük Türk Milleti*”, 5 Eylül 1987.

**Hürriyet**, “*Ecevit Affetmiyor*”, 19 Ağustos 1987.

**Hürriyet**, “*Ecevit Hayır Diyemedi*”, 26 Eylül 1988.

**Hürriyet**, “*Ecevit: Başbakan Kurt Masalı Okuyor*”, 20 Eylül 1988.

**Hürriyet**, “*Ecevit: Hak Hukuk Yok*”, 23 Ağustos 1987.

**Hürriyet**, “*Ecevit: Referandum Saptırılıyor*”, 11 Eylül 1988.

**Hürriyet**, “*Ecevit'ten SHP'ye “Enayilik” İması*” 15 Eylül 1988.

**Hürriyet**, “*Erbakan Seviyesizliği: Özal Mikrop*”, 14 Eylül 1988.

**Hürriyet**, “Erbakan: “Evet” ANAP’ı Yıkacak, 23 Ağustos 1987.

**Hürriyet**, “Erbakan: Bir An Önce Gitsin De”, 20 Eylül 1988.

**Hürriyet**, “Evet, Söz Milletin”, 7 Kasım 1982.

**Hürriyet**, “Evren, Anayasayı Pazar Akşamı TV’de Anlatacak”, 22 Ekim 1982.

**Hürriyet**, “Evren: Diktatörlük Hevesinde Değiliz”, 28 Ekim 1982.

**Hürriyet**, “Evren: Millet 10 Yıl Rahat Etsin Diye Liderlere Yasak Koyduk”, 26 Ekim 1982.

**Hürriyet**, “Evren’in Anayasa Maratonu Bitti”, 5 Kasım 1982.

**Hürriyet**, “Gitme Ne Olur!”, 20 Eylül 1988.

**Hürriyet**, “Hayır’da Hayır Vardır”, 17 Ekim 2007.

**Hürriyet**, “Hırsızlığın Girdiği Yer Kalmadı”, 16 Ağustos 1987.

**Hürriyet**, “İki Yüzlü İktidara Dersini Verin”, 17 Ağustos 1987.

**Hürriyet**, “İnönü: “Özal İstifa Etmeli”, 26 Eylül 1988.

**Hürriyet**, “İnönü: Ecevit Tuhaf İnsan”, 14 Eylül 1988.

**Hürriyet**, “İnönü: Masalcı başı”, 10 Eylül 1988.

**Hürriyet**, “İnönü: Özal Ruh Doktorluk”, 26 Ağustos 1987.

**Hürriyet**, “Johnson’un Mektubu”, 13 Ocak 1966.

**Hürriyet**, “Konsey İlk Gezisini Karadeniz Bölgesine Yapacak”, 18 Ekim 1982.

**Hürriyet**, “Limon Gibi Sıkan Eller SHP’dedir” 12 Eylül 1988.

**Hürriyet**, “Namazları Kılınacak”, 18 Ağustos 1987.

**Hürriyet**, “Oyumuz Hayır Olacak”, 18 Ekim 2007.

**Hürriyet**, “Özal Barut”, 18 Ağustos 1987.

**Hürriyet**, “Özal: Anayasa Allah Emri Değildir”, 2 Eylül 1988.

**Hürriyet**, “Özal: Türkiye Karanlığa Dönmesin”, 21 Eylül 1988.

**Hürriyet**, “Referandum Koalisyonu”, 20 Ekim 2007.

**Hürriyet**, “SHP Mitinginde Bölücü Sloganlar”, 19 Eylül 1988.

**Hürriyet**, “Süleyman Bey Gülünecek Halde”, 11 Eylül 1988.

**Hürriyet**, “Şeriatçıya Şamara İnönü’den Onay” 8 Eylül 1988.

**Hürriyet**, “Türk Ordusu Vazife Başına” 27 Mayıs 1960.

**Hürriyet**, “Türkiye Kara Döneme Girdi”, 13 Eylül 2010.

**Ilıcak, Nazlı** (8 Eylül 1987), “Evet”, “Hayır” ve “Özal Mantığı”, *Tercüman Gazetesi*, s.1 – 11.

**İleri Dergisi**, “*Cuntanın İki Yılı*”, Sayı.2, Ekim 1982.

**İnönü, Erdal** (2007), *Anılar ve Düşünceler C.1*, İstanbul: Boyut Yayıncılık.

**İpekçi, Abdi ve Coşar, Sami** (2010), *İhtilalin İçyüzü*, İstanbul: İş Bankası Yayınevi.

**Kabaklı, Ahmet** (1 Nisan 1961), “Milliyetçilik ve Anayasa” *Tercüman Gazetesi*, s.2.

**Kağnıcıoğlu, Celal** (11 Temmuz 1961), “Hayırcılar da Telkincileri de Kahrolsun “, s.1 – 6.

**Karagül, İbrahim** (17 Nisan 2017), “Bu Büyük Bir Zaferdir, Kimse Gölge Etmesin!”, *Yeni Şafak Gazetesi*, s.15.

**Kaya, Elif** (2008), *27 Mayıs İhtilali (1960 – 1961 Yılları)*. (Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul.

**Kaya, Elif Emre, Avşar, B. Zakir** (2012), “Türk Basınında Eugene Pulliam Olayı”, *Erciyes İletişim Dergisi*, C:2, ss.24 – 38.

**Kırca, Coşkun** (19 Ağustos 1987), “Halkoylaması ve Dış İtibarımız”, *Hürriyet Gazetesi*, s.5.

**Kırca, Coşkun** (20 Ağustos 1987), “Halkoylaması ve Cumhurbaşkanı”, *Hürriyet Gazetesi*.5.

**Kırca, Coşkun** (27 Eylül 1988), “İddialar ve Meseleler”, *Hürriyet Gazetesi*, s.5.

**Kocabaş, Süleyman** (2010), *Yeşilhisar ve Kayseri Olayları*, İstanbul: Bayrak Matbaacılık.

**Kocabaş, Süleyman** (2011), *27 Mayıs Darbesine Giden Yolda Uşak Olayları ve İzmir – Topkapı Olayları*, İstanbul: Bayrak Matbaacılık.

**Koçak, Cemil** (2010), *27 Mayıs Bakanlar Kurulu Tutanakları*, C.1 – 2., İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

**Koçaş, Sadi** (1977), *Atatürk'ten 12 Mart'a*, İstanbul: May Yayınları.

**Kolektif** (2006), *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

**Kolektif** (2016), *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, C.2, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

**Kongar, Emre** (14 Eylül 2010), “Demokrasi “Söylemde Kazandı Gibi; Ama Eylemde?””, *Cumhuriyet Gazetesi*, s.3.

**Kongar, Emre** (18 Nisan 2007), “Ne Meşru Ne de Yasal!”, *Cumhuriyet Gazetesi*, s.2.

**Kongar, Emre** (22 Ekim 2007), “Demokrasimiz?!! Şah İdi Şahbaz Oldu”, *Cumhuriyet Gazetesi*, s.3.

- Kudret**, “*Bölükbaşı Eski DP’lileri CKMP Saflarına Davet Etti*”, 25 Haziran 1961.
- Küçükcan, Bilgi** (1997), *1961 Anayasası ve 1961 – 1965 Koalisyon Hükümetleri Dönemi*, Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Atatürk İlke ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul.
- Kütahya**, “*Egemenlik Ulusundur Diyen Anayasaya Evet*”, 3 Temmuz 1961
- Kütahya**, “*Milli Birlik Komitesi Üyelerimizden Hava Kurmay Albay Haydar Tunçkanat Şehrimizde Konuştu*”, 2 Temmuz 1961
- M.M Tutanak Dergisi**, İ:129, C:8, 12.10.1962, s.4 – 81.
- M.M Tutanak Dergisi**, İ:92, C:5, 16.10.1962, s. 486.
- Milli Birlik Komitesi 27 Mayıs İnkılabı Yayma ve Tanıtma Komisyonu** (1961), *Anayasa Konusunda Köylü Kardeşlerle Sohbet*, Ankara: Milli Eğitim Yayınevi.
- Milli Birlik Komitesi 27 Mayıs İnkılabı Yayma ve Tanıtma Komisyonu** (1961), *Köylülerimiz ve Anayasa*, Ankara: Milli Eğitim Yayınevi.
- Milli Birlik Komitesi 27 Mayıs İnkılabı Yayma ve Tanıtma Komisyonu** (1961), *Yeni Anayasamız ve Çalışma Dünyamız*, Ankara: Milli Eğitim Yayınevi.
- Milli Birlik Komitesi 27 Mayıs İnkılabı Yayma ve Tanıtma Komisyonu** (1961), *Çalışma Konuları Yönünden Anayasa*, Ankara: Milli Eğitim Yayınevi.
- Milli Birlik Komitesi Genel Kurul Toplantısı**, İ:3, 1.9.1960, s.2 – 7.
- Millî Gazete**, “*12 Eylül’e Evet 13 Eylül’e Hayır*”, 22 Temmuz 2010.
- Milli Güvenlik Konseyi Tutanak Dergisi**, İ:1, C:1, 19.9.1980, s.15.
- Milli Güvenlik Konseyi Tutanak Dergisi**, İ:117, C:7, 24.09.1982, s. 302 – 327.
- Milli Güvenlik Konseyi Tutanak Dergisi**, İ:118, C:7, 18.10.1982, s.411 – 415.
- Milliyet Gazetesi**, “*Hüseyin Cahit Yalçın Dün Affedildi*”, 19 Mart 1955.
- Milliyet**, “*14 Nisan Mesajı*”, 15 Nisan 2007.
- Milliyet**, “*4 Ayır Madde İçin Tek Oy*”, 21 Ekim 2007.
- Milliyet**, “*8 Ayda 1606 Ölü*”, 2 Eylül 1980.
- Milliyet**, “*AKP Uzlaştı Gül Köşke*” 25 Nisan 2007.
- Milliyet**, “*AKP’nin Değil Erdoğan’ın Adayı*”, 25 Nisan 2007.
- Milliyet**, “*Aldıkaçtı: Anayasa Kamuoyunda Tartışılacak*”, 26 Ocak 1982.
- Milliyet**, “*Ankara’da Bazı Gazeteler ve AP Merkezi Tahrip Edildi*”, 3 Ekim 1962.
- Milliyet**, “*Atlantik Paktına Kabul Edildik*”, 21 Eylül 1951.
- Milliyet**, “*Ayrılıkçılar Saldırdı: 1 Şehir, 12 Yaralı*”, 18 Ağustos 1984.
- Milliyet**, “*Baykal Hükümete Altı Ay Kredi Verdi*”, 1 Temmuz 1997.

**Milliyet**, “*Beş Yıl Daha Bir Limon Gibi Sıkılmaya Hayır*”, 28 Kasım 1987.

**Milliyet**, “*Bu Devir Karanlık Devirdir*”, 19 Temmuz 1987.

**Milliyet**, “*Buna Hakkınız Yoktu*”, 20 Şubat 2001.

**Milliyet**, “*Cevap Hakkım Doğdu*”, 5 Eylül 1985.

**Milliyet**, “*CMP ile Köylü Partisi Birleşti*”, 17 Eylül 1958.

**Milliyet**, “*Demirel İstifa Etti*”, 13 Mart 1971.

**Milliyet**, “*Demirel’den Rest*”, 14 Temmuz 1988.

**Milliyet**, “*Devlet Zirvesi, Sil Baştan*”, 10 Kasım 1989.

**Milliyet**, “*DP ve ANAP “Evet”, DSP “Hayır” Diyecek*”, 20 Ekim 2007.

**Milliyet**, “*En Az 6 Parti İçin Hazırlıklar Başladı*”, 26 Nisan 1983.

**Milliyet**, “*Eski Partiler Feshedildi*”, 17 Ekim 1981.

**Milliyet**, “*Evet: %65, Hayır: %35*”, 11 Temmuz 1961.

**Milliyet**, “*Evren, Yerel Seçim Yasasını Geri Çevirdi*” 12 Ocak 1984.

**Milliyet**, “*Fiyatlar Serbest ve Zamlar Geldi*”, 26 Ocak 1980.

**Milliyet**, “*Geçici Anayasa Açıklandı*”, 28 Ekim 1980.

**Milliyet**, “*Gümüşpala Öldü*”, 6 Haziran 1964.

**Milliyet**, “*Gürsel Bugün Gidiyor* “, 2 Şubat 1966.

**Milliyet**, “*Harekât Bastırıldı*”, 23 Şubat 1962.

**Milliyet**, “*Hayır Çıkarsa Gitmeliyiz*”, 21 Ağustos 1988.

**Milliyet**, “*Hükümet Çekilmeli*”, 30 Eylül 1986.

**Milliyet**, “*İlim ve Hukuk Heyeti Kuruldu* “, 28 Mayıs 1960.

**Milliyet**, “*İnönü Tehlike Atlattı*”, 24 Temmuz 1987.

**Milliyet**, “*İzmir Çıkartması*”, 9 Eylül 1986.

**Milliyet**, “*Liderler Ne Diyor?*”, 8 Eylül 1987.

**Milliyet**, “*Liderler Sandık Başında Buluştu*”, 7 Eylül 1987.

**Milliyet**, “*Menderes ile İnönü Dün Kucaklaştılar* “, 1 Mart 1959.

**Milliyet**, “*Müdahale Ettik*”, 26 Aralık 1963.

**Milliyet**, “*Özal Resmen Aday*”, 18 Ekim 1989.

**Milliyet**, “*Özal, İzmir’de*”, 26 Ağustos 1988.

**Milliyet**, “*Partiler 4’e Çıktı*”, 21 Mayıs 1983.

**Milliyet**, “*Referandum Sonucu 12.İçin Uygulanır*”, 3 Ekim 2007.

- Milliyet**, “*RP’li Başkan Zorda*”, 12 Kasım 1996.
- Milliyet**, “*SHP’den İptal Davası*”, 17 Eylül 1987.
- Milliyet**, “*Siyasi Tansiyon Yükseldi*”, 11 Eylül 1988.
- Milliyet**, “*Son Dakika Manevrası*”, 7 Eylül 1987.
- Milliyet**, “*Sonuç Referandum*” 7 Ağustos 1988.
- Milliyet**, “*Suriye’ye Uyarı: Sabrımız Kalmadı*”, 17 Eylül 1998..
- Milliyet**, “*Tam İktidar Oldu*”, 10 Mart 2003.
- Milliyet**, “*Taraf Değilim*”, 11 Haziran 1991.
- Milliyet**, “*Yerel Seçimler 16 Ekim’de*”, 4 Şubat 1987.
- Milliyet**, “*Yılmaz’dan Seçim Sinyali*”, 1 Temmuz 1991.
- Milliyetçi Harekat Partisi** (2010), *Neden Hayır?* , Ankara: Milliyetçi Harekat Partisi.
- Mumcu, Uğur** (13 Ağustos 1987), “*Temel Koşul*”, *Cumhuriyet Gazetesi*, s.1 – 13.
- Mumcu, Uğur** (19 Eylül 1982), “*Geçici Maddeler*”, *Cumhuriyet Gazetesi*, ss.1 – 11.
- Mumcu, Uğur** (27 Eylül 1988), “*Aritmetik*”, *Milliyet Gazetesi*, s.1 – 8.
- Mumcu, Uğur** (4 Eylül 1988), “*Yetmedi*”, *Cumhuriyet Gazetesi*, s.1 – 13.
- Mumcu, Uğur** (7 Eylül 1987), “*Erken Seçim*”, *Cumhuriyet Gazetesi*, s.7.
- Mumcu, Uğur** (8 Eylül 1987), “*Pirüs Zaferi*”, *Cumhuriyet Gazetesi*, s.8.
- Mumcu, Uğur** (9 Kasım 1982), “*Yeni Dönem*”, *Cumhuriyet Gazetesi*, s.1 – 9.
- Naskali, Gürsoy Emine** (2008), *Yassıada Zabıtları IV: Bebek Davası*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Naskali, Gürsoy Emine** (2014), *Yassıada Zabıtları XII: Propaganda Davası, Çanakkale Olayları Davası, Köpek Davası*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Ohri, Mehmet** (11 Temmuz 1961), “*Haysiyetli Yaşamaya Evet*”, *Yani Ant*, s.3.
- Oktay, Ekşi** (7 Eylül 1987), “*Niçin Erken Seçim?*”, *Hürriyet Gazetesi*, s.5.
- Oran, Baskın** (1989), *Kenan Evren’in Yazılmamış Anıları*, İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- Oran, Baskın** (2002), *Türk Dış Politikası C.1*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Öncü**, “*E. Alican Radyoda Konuştu*”, 4 Temmuz 1961.
- Öncü**, “*Ekrem Alican’ın Radyodaki Konuşması*” 29 Haziran 1961.
- Öncü**, “*YTP Genel Kurulu Üyesi Hücumu Uğradı*”, 20 Haziran 1961.
- Öymen, Altan** (11 Eylül 1988), “*Anketlerin Gösterdiği*”, *Milliyet Gazetesi*, s.1.

**Öymen, Altan** (24 Eylül 1988), “Naim’in Zaferi ve Bugünkü Tören”, *Milliyet Gazetesi*, s.1.

**Özdağ, Ümit** (1997), *Menderes Döneminde Ordu ve Siyaset İlişkileri ve 27 Mayıs İhtilali*, İstanbul: Boyut Yayınları.

**Özdemir, Hikmet** (2014), *Turgut Özal*, İstanbul: Doğan Kitap.

**Özer, Belgin** (15 Temmuz 1961), “Utandıran Hayır”, *Abant Gazetesi*, s.1.

**Özer, Yalçın** (8 Eylül 1987), “Referandum Yorumu”, *Türkiye Gazetesi*, s.1.

**Özgür, Mumcu** (19 Nisan 2017), “Mühürsüz Seçim”, *Cumhuriyet Gazetesi*, s.3.

**Özkök, Ertuğrul** (20 Ekim 2007), “Referandumdaki Oyum”, *Hürriyet Gazetesi*, s.25.

**Özkök, Ertuğrul** (7 Eylül 1987), “Demirel, Seçim Tarihini 5 Gün Önce Söylemişti”, *Hürriyet Gazetesi*, s.12.

**Öztuna, Yılmaz** (13 Eylül 2010), “Referandum Sonucu”, *Türkiye Gazetesi*, s.1.

**Öztürk, Hüseyin** (20 Ekim 2007), “Halk Olarak İrademize Sahip Çıkmak İçin Evet”, *Vakit Gazetesi*, s.15.

**Öztürk, Kemal** (18 Nisan 2017), “Buruk galibiyetin mesajları”, *Yeni Şafak Gazetesi*, s.10.

**Peremeci, Bilgin** (28 Eylül 1988), “Halkoylamasının Ardından”, *Son Havadis Gazetesi*, s.3.

**Perinçek, Doğu** (17 Nisan 2017), “AKP İktidarının Sonu Görünmüştür”, *Aydınlık Gazetesi*, s.7.

**Pulur, Hasan** (10 Eylül 1988), “Asker Gelirse”, *Milliyet Gazetesi*, s.3.

**Pulur, Hasan** (15 Temmuz 1987), “Oy Vermek Kolay Değil”, *Güneş Gazetesi*, s.1.

**Pulur, Hasan** (26 Eylül 1988), “Özal İyi Bastırdı”, *Milliyet Gazetesi*, s.3.

**Pulur, Hasan** (7 Eylül 1987), “Demokrasi Kurtuldu Özal Kazandı”, *Güneş Gazetesi*, s.5.

**Sabah Postası**, “Sami Küçük Anayasayı İzah Etti”, 6 Temmuz 1961

**Sabah**, “Bayramınız ‘Hayırlı’, Oyunuz ‘Evet’ Olsun”, 5 Ekim 2007.

**Sabah**, “Hüzünlü Veda”, 28 Mart 2009.

**Sağır, Ahmet** (8 Eylül 1987), “50 – 50”, *Türkiye Gazetesi*, s.9.

**Sazak, Derya** (20 Ekim 2007), “Referanduma Hayır”, *Milliyet Gazetesi*, s.22.

**Ses Gazetesi**, “Adalet Partisi Genel Başkanı Ragıp Gümüşpala Dün Şehrimize Geldi”, 3 Temmuz 1961.

**Ses Gazetesi**, “MBK Üyelerinden Sami Küçük Bugün İstasyon Önünde Anayasayı Anlatacak”, 3 Temmuz 1961

- Son Havadis**, “ANAP’lılar Sonlarını Hazırlıyor”, 17 Ağustos 1988.
- Son Havadis**, “Anayasa Hakkında Kat’i Hükümü, Milletimizin Sağduyusu Verecektir”, 27 Haziran 1961.
- Son Havadis**, “CKMP “Hayır” Propagandası Yapan Parti Mensuplarını Tespit Ediyor”, 11 Temmuz 1961.
- Son Havadis**, “Devlet Başkanı ve Parti Liderleri Nasıl Oy Verdi”, 10 Temmuz 1961.
- Son Havadis**, “Gümüşpala İzmir’de İthamlara Cevap Verdi”, 3 Temmuz 1961.
- Son Havadis**, “Gümüşpala Milas’ta Tezahüratlarla Karşılandı” 5 Temmuz 1961.
- Son Havadis**, “İnönü Siirt’te”, 9 Eylül 1988.
- Son Havadis**, “Ordumuzu Fazla Yıpratmamalıyız”, 2 Kasım 1982.
- Son Havadis**, “SHP’nin GAP Çıkarması”, 18 Ağustos 1988.
- Son Havadis**, “Yedi Yıl Görevde Kalmak İstedik”, 1 Kasım 1982.
- Son Posta**, “Samsun’da Halk Neşe İçindedir”, 19 Teşrinievvel 1930.
- Soysal, İlhami** (9 Eylül 1987), “Görünen Köy”, *Milliyet Gazetesi*, s.11.
- Soysal, Mümtaz** (21 Eylül 1988), “Görünen Köy”, *Milliyet Gazetesi*, s.2.
- Soysal, Mümtaz** (31 Ağustos 1988), “Çekimser”, *Milliyet Gazetesi* s.2.
- Soysal, Mümtaz** (8 Eylül 1987), “Düğüm”, *Milliyet Gazetesi*, s.2.
- Sözcü**, “Bu, Tek Adam Anayasasıdır”, 19 Şubat 2017.
- Sözcü**, “CHP Yönetimi Acil Gündemle Toplandı Konu: Şaibeler”, 17 Nisan 2017.
- Sözcü**, “Hayırcılara Böyle”, 3 Mart 2017.
- Sözcü**, “Parayı Millet Ödüyor Sefayı İktidar Sürüyor”, 20 Mart 2017.
- Star**, “Hep Birlikte Evet”, 26 Şubat 2017.
- Şafak Gazetesi**, “Milli Birlik Komitesi Üyesi Sezai Okan Şehrimize Geliyor”, 5 Temmuz 1961.
- T.B.M.M Tutanak Dergisi**, İ.1, C:19, 1.9.1985, s.5.
- T.B.M.M Tutanak Dergisi**, İ.105, C:157, 10.5.2007, s.196.
- T.B.M.M Tutanak Dergisi**, İ.118, C:30, 10.07.1986, s.447 – 448.
- T.B.M.M Tutanak Dergisi**, İ.12, C:1, 24.12.1983, s.143.
- T.B.M.M Tutanak Dergisi**, İ.18, C:1, 05.01.1984, s.238 – 247.
- T.B.M.M Tutanak Dergisi**, İ.2, C:44, 9.9.1985, s.173.
- T.B.M.M Tutanak Dergisi**, İ.20, C:33, 20.10.1989, s.59 – 60.
- T.B.M.M Tutanak Dergisi**, İ.24, C:33, 31.10.1989, s.128.

- T.B.M.M Tutanak Dergisi**, İ.42, C:69, 12.1.1999, s.66.
- T.B.M.M Tutanak Dergisi**, İ.44, C:5, 31.03.1988, s.592.
- T.B.M.M Tutanak Dergisi**, İ.51, C:8, 20.03.2003, s.305.
- T.B.M.M Tutanak Dergisi**, İ.6, C:1, 28.08.2007, s.76.
- T.B.M.M Tutanak Dergisi**, İ.7, C:2 16.10.2007, s.551.
- T.B.M.M Tutanak Dergisi**, İ.96, C:155, 27.04.2007, s.63.
- T.B.M.M Zabıt Ceridesi**, İ:3, C:20, 1.11.1945, s.7.
- T.B.M.M Zabıt Ceridesi**, İ:4, C:22,15.11.1939, s.16 – 73.
- T.C Resmî Gazete**, “7.11.1982 Tarih ve 2079 Sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının 67, 75, 175’inci Maddelerinin Değiştirilmesi ve Geçici 4’üncü Maddesinin Yürürlükten Kaldırılması Hakkında Kanun”,18.05.1987, Sayı:19464, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara.
- T.C Resmî Gazete**, 1972 Sonbahar Devresinden İtibaren Haşhaş Ekimi ile Afyon Üretimini Yasaklanması Hakkında Kararname, 30.06.1971, Sayı:13881, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara.
- T.C Resmî Gazete**, 2709 Sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun, 31.12.2002 (3.Mükerrer),Sayı:24980, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara.
- T.C Resmî Gazete**, 2839 Sayılı Milletvekili Seçimi Kanununda Değişiklik Yapılması ve XIX uncu Dönem Milletvekili Genel Seçiminde Uygulanacak Hükümler Hakkında Kanun”, 26.08.1991, Sayı:20972, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara.
- T.C Resmî Gazete**, 5434 Türkiye Cumhuriyeti Emekli Sandığı Kanununa Ek 2/8/1960 ve 42 Sayılı Kanun’a Geçici Bir Madde Eklenmesine Dair Kanun, 17.11.1960, Sayı: 10657, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara.
- T.C Resmî Gazete**, Anayasa Mahkemesi Kararı, 14.07.1988, Sayı:19872, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara.
- T.C Resmî Gazete**, Anayasa Mahkemesinin E:2012/30, K:2012/96 Sayılı Kararı,01.01.2013, Sayı:28515, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara.
- T.C Resmî Gazete**, Atatürk Aleyhinde İşlenen Suçlar Hakkında Kanun, 31.07.1951, Sayı:7872, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara.
- T.C Resmî Gazete**, Bakanlar Kurulunun Kurulmasına Dair İşlem, 08.12.1983, Sayı:18245, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara.
- T.C Resmî Gazete**, Bakanlar Kurulunun Kurulmasına Dair İşlem, 17.11.2015, Sayı:29535, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara.
- T.C Resmî Gazete**, Cumhurbaşkanı Tarafından Verilen Türkiye Büyük Millet Meclisi Seçimlerinin Yenilenmesine Dair Karar,24.08.2015, Sayı:29455 (Mükerrer), Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara.

**T.C Resmî Gazete**, Dışişleri Bakanlığı Kuruluşu Hakkındaki 3312 Sayılı Kanun'a Ek Kanun, 17.11.1960, Sayı:10657, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara.

**T.C Resmî Gazete**, Halkoyuna Sunulacak Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, 31.05.1961, Sayı:10816, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara.

**T.C Resmî Gazete**, Kalkınma Planının Uygulanması Esaslarına Dair Kanun, 11.08.1967, Sayı:12671, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara.

**T.C Resmî Gazete**, Kırşehir Vilayetinin Kaldırılması ve Nevşehir Kazasında (Nevşehir) Adıyla Yeniden Bir Vilayet Kurulmasına Dair Kanun, 07.09.1954, Sayı: 8748, Devlet Başbakanlık Matbaası, Ankara.

**T.C Resmî Gazete**, Köy Okulları ile İlk Öğretmen Okullarının Birleştirilmesi Hakkında Kanun, 04.02.1952, Sayı: 8625, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara.

**T.C Resmî Gazete**, Kurucu Meclis Hakkında Kanun, 30.06.1981, Sayı:17386, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara.

**T.C Resmî Gazete**, Kuzey Atlantik Antlaşmasına Türkiye Cumhuriyeti'nin Katılmasına Dair Kanun, 19.02.1952, Sayı:8038, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara.

**T.C Resmî Gazete**, Mahalli İdareler ile Mahalle Muhtarlıkları ve İhtiyar Heyetleri Seçimi Hakkında Kanun, 18.12.1984, Sayı:18609, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara.

**T.C Resmî Gazete**, Milli Güvenlik Konseyi 71 Numaralı Kararı, 21.10.1982, Sayı:17845, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara.

**T.C Resmî Gazete**, Milli Güvenlik Konseyi 76 Numaralı Kararı, 24.03.1983, Sayı:17997, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara.

**T.C Resmî Gazete**, Milli Güvenlik Konseyi Kararları 1 – 13,14.09.1980, Sayı:17105, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara.

**T.C Resmî Gazete**, Neşir Yoluyla veya Radyo ile İşlenecek Bazı Cürümler Hakkında Kanun, 17.03.1954, Sayı: 8660, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara.

**T.C Resmî Gazete**, Siyasi Partiler Kanunu, 24.03.1983, Sayı17997, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara.

**T.C Resmî Gazete**, Temsilciler Meclisi Seçimi Kanunu, 16.12.1961, Sayı:10682, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara.

**T.C Resmî Gazete**, Türkiye Cumhuriyeti Anayasasında Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun, 11.02.2017, Sayı:29976, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara.

**T.C Resmî Gazete**, Türkiye Cumhuriyeti Anayasasınının 124'üncü Maddesine Dair Kararname, 27.04.1971, Sayı:13820, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara.

**T.C Resmî Gazete**, Türkiye Cumhuriyeti Anayasasınının 127'inci Maddesininin Üçüncü Fıkrasınının Değiştirilmesine ve Bir Geçici Madde Eklenmesine Dair Kanun, 13.08.1988, Sayı:19898, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara.

**T.C Resmî Gazete**, Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun, 16.06.2007, Sayı:31142, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara.

**T.C Resmî Gazete**, Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun,13.05.2010, Sayı:27580, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara.

**T.C Resmî Gazete**, Üniversite Öğretim Üyelerinden Bazılarının Vazifelerinden Affına ve Bazılarının Diğer Fakülte ve Yüksek Okullara Nakline Dair 27/10/1960 Tarihli ve 114 Sayılı Kanun'un Bazı Maddelerinin Kaldırılması ve Yeni Hükümler Ekleneceği Hakkında Kanun, 18.04.1962, Sayı:11086, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara.

**T.C Resmî Gazete**, Yüksek Seçim Kurulu 22/09/2010 ve 846 Sayılı Kararı, 23.09.2010, Sayı:27708, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara.

**T.C Resmî Gazete**, Yüksek Seçim Kurulu Kararı, 10.10.1986, Sayı:19247, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara.

**T.C Resmî Gazete**, Yüksek Seçim Kurulu Kararı, 18.06.2015, Sayı:29390 (Mükerrer), Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara.

**T.C Resmî Gazete**, Yüksek Seçim Kurulu Kararı, 21.10.1987, Sayı:19611, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara.

**T.C Resmî Gazete**, Yüksek Seçim Kurulu Kararı, 27.04.2017, Sayı:30050 (Mükerrer), Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara.

**T.C Resmî Gazete**, Yüksek Seçim Kurulunun 11/05/2009 Tarihli ve 1850 Sayılı Kararı,11.05.2009, Sayı:27225 (Mükerrer), Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara.

**T.C Resmî Gazete**, Yüksek Seçim Kurulunun 6/5/2014 Tarihli ve 2561 Sayılı Kararı,06.05.2014, Sayı:28992 (Mükerrer), Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara.

**T.C Yüksek Seçim Kurulu Başkanlığı**, 07/05/2010 tarih ve 5982 sayılı "Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun'un halkoyuna sunulmasıyla ilgili Yüksek Seçim Kurulu'nun 2010/317 Sayılı Kararı, 13.05.2010, Yüksek Seçim Kurulu Başkanlığı, Ankara.

**T.C Yüksek Seçim Kurulu Başkanlığı**, 12 Eylül 2010 Pazar Günü Yapılacak Olan Anayasa Değişikliklerinin Halkoyuna Sunulmasında Oy Verme Saatlerine İlişkin Seçim Kurulunun 2010/452 Sayılı Kararı, 10.07.2010, Yüksek Seçim Kurulu Başkanlığı, Ankara.

**T.C Yüksek Seçim Kurulu Başkanlığı**, Cumhurbaşkanı Seçimi Kesin Aday Listesinin İlanı İle İlgili Yüksek Seçim Kurulunun 2014/32227 Sayılı Kararı, 10.07.2014, Yüksek Seçim Kurulu Başkanlığı, Ankara.

**T.C Yüksek Seçim Kurulu Başkanlığı**, Cumhurbaşkanlığı Seçimini Propaganda Serbestliği ve Süresi İle İlgili Uyulması Gereken Usul ve Esasların Belirlenmesine İlişkin Yüksek Seçim Kurulunun 2014/2913 Sayılı Kararı, 06.06.2014, Yüksek Seçim Kurulu Başkanlığı, Ankara.

**T.C. Resmî Gazete**, 5434 Sayılı Türkiye Cumhuriyeti Emekli Sandığı Kanununa Ek Geçici Kanun, 05.08.1960, Sayı:10570, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara.

**T.C. Resmî Gazete**, Bağlı Buldukları Teşkilat Emrine Alınmak Suretiyle Vazifeden Uzaklaştırılacaklar Hakkında Kanun, 08.07.1954, Sayı:8749, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara.

**T.C. Resmî Gazete**, Malatya Vilayetine Bağlı Adıyaman Kazasında (Adıyaman) Adiyle Yeniden Bir Vilayet Kurulması Hakkında Kanun, 22.06.1954, Sayı:8735, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara.

**Tanilli, Server** (2006), *Uygarlık Tarihi*, İstanbul: Alkım Yayınları.

**Tanin**, “Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası Kuruldu”, Teşrinisani 1924.

**Tarım, Osman** (2013). *27 Mayıs'tan 12 Mart'a Adalet Partisi ve Türkiye*. (Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Atatürk İlke ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, Konya.

**Tercüman**, “Aydın Menderes’i Kucakladılar”, 5 Ağustos 1987.

**Tercüman**, “Böyle Başbakan Olmaz”, 27 Ağustos 1987.

**Tercüman**, “Bunlardan Çektiğiniz Yeter”, 24 Ağustos 1987.

**Tercüman**, “Bursa’da Büyük Şov”, 23 Ağustos 1987.

**Tercüman**, “Demirel: Özal Mayın Tarlasında”, 25 Ağustos 1987.

**Tercüman**, “Demirel: Seçim Sıkboğaz Ediliyor”, 11 Eylül 1987.

**Tercüman**, “Demokrasi İçin Sandıktaydık”, 7 Eylül 1987.

**Tercüman**, “Ecevit: “Demokrasiye Zarar Hiçbir Zaman Halktan Gelmemiştir”, 16 Ağustos 1987.

**Tercüman**, “Ecevit: “Su 280, Süt 100 lira”, 14 Ağustos 1987.

**Tercüman**, “Ecevit: Özal Padişahlardan Daha Yetkili”, 11 Ağustos 1987.

**Tercüman**, “Ecevit: Özal Zalim”, 15 Ağustos 1987.

**Tercüman**, “Ecevitlerin Doğu Seferi 10 Ağustos’ta”, 3 Ağustos 1987.

**Tercüman**, “Eskilerin Akli Ermez”, 14 Ağustos 1987.

**Tercüman**, “İnönü’nün Yüzü İstanbul’da Güldü”, 30 Ağustos 1987.

**Tercüman**, “İnönü’ye İlgi Az”, 29 Ağustos 1987.

**Tercüman**, “Olay Provokasyon”, 26 Ağustos 1987.

**Tercüman**, “Özal Demirel’e Meydan Okudu”, 12 Ağustos 1987.

**Tercüman**, “Sayın Ecevit’in Referandumdan Anladığı”, 11 Ağustos 1987.

**Toker, Metin** (11 Eylül 1988), “15 Gün Kaldı”, *Milliyet Gazetesi*, s.6.

- Toker, Metin** (15 Temmuz 1987), “Bir Tuhaf Referandum Mantığı”, *Milliyet Gazetesi*, s.1 – 14.
- Toker, Metin** (1967), *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları (Yarı Kûlahlı Yarı Silahlı Bir Ara Rejim)*, İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- Toker, Metin** (1967), *İsmet Paşa ile 10 Yıl*, C.3, Ankara: Akis Yayınları.
- Toker, Metin** (1991), *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları (DP Yokuş Aşağı 1954 – 1957)*, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Toker, Metin** (1991), *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları (Demokrasiden Darbeye 1957 – 1960)*, İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- Toker, Metin** (1992), *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları (İnönü'nün Son Başbakanlığı 1961 – 1965)*, İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- Toker, Metin** (24 Eylül 1988), “Referandum Benim Oyum”, *Milliyet Gazetesi*, s.6.
- Toker, Metin** (26 Eylül 1988), “İlk İzlenimler”, *Milliyet Gazetesi*, s.1.
- Toker, Metin** (26 Eylül 1988), “Ülkedeki Hava Sandığa Yansıdı: O Kadar Basit!”, *Milliyet Gazetesi*, s.8.
- Toker, Metin** (28 Ağustos 1988), “İmrenilecek Adam: Turgut Özal – 1”, *Milliyet Gazetesi* s.8.
- Toker, Metin** (30 Temmuz 1987), “İşi Doğrusu, İşin Eğrisi”, *Milliyet Gazetesi*, s.6.
- Topatan, Şevket** (20 Temmuz 1961), “Hayırların Çürük Sepeti!”, *Halkın Gücü*, s.1 – 4.
- Tuncer, Vahap** (12 Temmuz 1961), “(Hayır) Cevabı Karşısında”, *Yeni Hamle*, s.1.
- Tunçkanat, Haydar** (1996), *27 Mayıs 1960 Devrimi (Diktadan Demokrasiye)*, İstanbul: Çağdaş Yayınları.
- Turan, Rahmi** (13 Eylül 2010), “Zaman Gerçeği Gösterecek”, *Hürriyet Gazetesi*, s.28.
- Turgut, Hulusi** (1988), *Yaptırılmayan Savunmalar*, İstanbul: ABC Ajansı Yayınları.
- Türkeş, Alparlan** (1977), *27 Mayıs, 13 Kasım, 21 Mayıs ve Gerçekler*, İstanbul: Dokuz Işık Yayınları.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Araştırma Merkezi** (2010), *Referandum*, Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Araştırma Merkezi
- Türkiye İstatistik Kurumu** (1984), *Mahalli İdareler Seçimi Sonuçları*, Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü.
- Türkiye İstatistik Kurumu** (1989), *Mahalli İdareler Seçimi Sonuçları*, Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü.
- Türkiye İstatistik Kurumu** (2008), *Halkoylaması Sonuçları 2007,1988,1987,1982,1961*, Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu.

- Türkiye İstatistik Kurumu** (2012), *Milletvekili Genel Seçimleri 1923 – 2011*, Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu.
- Türkiye**, “Çıkar Ağzındaki Baklayı”, 2 Eylül 1987.
- Türkiye**, “Ecevit: Sahaya İnin”, 1 Eylül 1987.
- Türkiye**, “Hiçbir Dönemde Bu Kadar Yolsuzluk Olmadı”, 5 Eylül 1987.
- Türkiye**, “İdamı Millete Götürebiliriz”, 25 Şubat 2017.
- Türkiye**, “İnönü, Kasım’da Seçime Karşı”, 9 Eylül 1987.
- Türkiye**, “İnönü: Referandum, Halkı İkiye Böldü”, 2 Eylül 1987.
- Türkiye**, “Örgütlerin Korkusu Evet”, 25 Şubat 2017.
- Türkiye**, “Zincirden Kurtulun”, 5 Eylül 1987.
- Ulus Gazetesi**, “Adnan Menderes Kararı Müdafaa Etti”, 29 Temmuz 1950.
- Ulus**, “CHP’nin Yeni Anayasayı Tanıtma Kampanyası”, 13 Haziran 1961.
- Uluşahin, Nur** (2007), “Anayasa Sorunu Üzerine: Sivil Anayasa Tartışmasının Gölgesinde 21 Ekim Referandumu”, *Ankara Barosu Dergisi*, Sayı:3, ss.24 – 34.
- Uraz, Abdullah** (26 Eylül 1988), “Sandıktan Ne Çıktı”, *Son Havadis Gazetesi*, s.1 – 6.
- Uraz, Abdullah** (27 Eylül 1988), “Kim Kaybetti?”, *Son Havadis Gazetesi*, s.1 – 6.
- Uraz, Abdullah** (9 Kasım 1982), “Sandıktan Ne Çıktı”, *Son Havadis Gazetesi*, s.1 – 4.
- Ülsever, Cüneyt** (10 Ekim 2007), “Referanduma Hayır Diyeceğim”, *Hürriyet Gazetesi*, s.24.
- Ülsever, Cüneyt** (24 Ekim 2007), “Rejim Değişti Farkında Mısınız?”, *Hürriyet Gazetesi*, s.27.
- Ünal, Vecihi** (11 Temmuz 1961), “İkinci Cumhuriyet Kuruldu”, *Akşam Gazetesi*, s.2.
- Ünal, Vecihi** (18 Haziran 1961), “Mister Referandum” *Akşam Gazetesi*, s.2.
- Vakit**, “Evet %58”, 13 Eylül 2010.
- Vakit**, “SP ve BBP’den “Evet””, 20 Ekim 2007.
- Vatan**, “Ben de Her Yurttaş Gibi Oy Kullanacaktım Ama...”, 13 Eylül 2010.
- Vatan**, “Milli Kalkınma Partisi Dün Törenle Açıldı”, 28 Ekim 1945.
- Walter, F. Weiker** (1967), *1960 Türk İhtilali (Çev. Mete Ergin)*, İstanbul: Cem Yayınevi.
- Yalman, Ahmet Emin** (1970), *Gördüklerim Geçirdiklerim C.4*, İstanbul: Rey Yayınları.

**Yazman, Ögüt** (2011), *Seçimle Gelen Hükümdarlar: Dünya Demokrasi Tarihi*, İstanbul: Alp Kitap.

**Yeni Adım**, “*Yeni Anayasa*”, 5 Temmuz 1961.

**Yeni Ant**, “*Bursa Yüzde 5 Farkı ile “Hayır” Oyu Verdi.*”, 10 Temmuz 1961.

**Yeni Ant**, “*Bursa’da Anayasayı Tanıtma Çalışmaları*”, 4 Temmuz 1961.

**Yeni Ant**, “*Karacabey’de CHP Anayasa Mitingi Yaptı*”, 5 Temmuz 1961.

**Yeni Hamle**, “*Anayasa Oylamasında Saraycık Köyü Rekor Kırdı*”, 12 Temmuz 1961.

**Yeni Hamle**, “*İlimizde Anayasa Oylama Neticeleri Hayır Diyenler Fazla*”, 11 Temmuz 1961.

**Yeni Şafak**, “*Millet Kazandı*”, 13 Eylül 2010.

**Yeni Şafak**, “*Milletim Dik Durdu*” 17 Nisan 2017.

**Yeni Şafak**, “*Türkiye’nin Bayramı Olacak*”, 15 Nisan 2017.

**Yıldız, Ahmet** (2001), *Anılar, Değerlendirmeler*, İstanbul: Alan Yayınları.

**Yılmaz, Mehmet** (13 Eylül 2010), “*Artık Önünde Bir Güç Kalmadı*”, *Hürriyet Gazetesi*, s.25.

**Yücel, Fahri Hüsrev** (13 Temmuz 1961), “*Neden Hayır Efendiler?*”, *Şafak Gazetesi*, s.1.

**Yücel, Fahri Hüsrev** (14 Temmuz 1961), “*Neden Hayır Efendiler?*”, *Şafak Gazetesi*, s.2.

**Yücel, Fahri Hüsrev** (15 Temmuz 1961), “*Neden Hayır Efendiler?*”, *Şafak Gazetesi*, s.2.

**Yücel, Fahri Hüsrev** (4 Temmuz 1961), “*Evet*”, *Şafak Gazetesi*, s.1.

**Yücel, M. Serhan** (2001), *Demokrat Parti*, İstanbul: Ülke Yayınevi.

**Yücel, M. Serhan** (2006), *Türkiye’nin Siyasi Partileri*, İstanbul: Alfa Yayınları.

**Yücel, M. Serhan** (2016), *Çankaya’dan Beştepe’ye Türkiye’de Cumhurbaşkanı Seçimleri*, İstanbul: Ülke Yayınları.

**Zafer**, “*Bugün Bütün Yurtta Seçim Yapılıyor*”, 27 Ekim 1957.

**Zafer**, “*Kıbrıs’a Dair Türk Tezi Açıklandı*”, 2 Eylül 1955.

**Zafer**, “*Kore’ye 4500 Asker Veriyoruz*”, 26 Temmuz 1

## EKLER

### EK 1

Bazı bölgelerde halk oyu ile ilgili incelemeler.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (6 Temmuz 1961), Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü, 30.1.0.0, Yer:134.874.8, s.2

#### BAZI BÖLGELERDE REFERANDUM İLE İLGİLİ İNCELEMELER

9/Temmuz/1961 günü yapılacak REFERANDUM ile, seçimlerin yaklaşmış bulunması, siyasi olaylar bakımından İZMİR'i ve dolayısıyla EGE 'yi tamamen hareketlendirmiştir. Ötedenberi Siyasi hareketlerin kapısı EGE 'ye İzmir'den açılır ve EGE 'nin nabızı İzmir'de çarpar. Bazı karakteristik değişiklikler müstesna İzmir'de yapılacak iyi bir inceleme , EGE'yi her bakımdan bize tanıtabilir.

Eski Demokratların EGE'de en çok güvendikleri iki vilâyetten birisi İZMİR, diğeri MANİSA 'dır. 957 seçimlerinde buralardan aldıkları reyî AYDEN'dan dahi elde edememişlerdir. Netekim; halk arasında (ESKİ DEMOKRAT PARTİNİN DEVAMI) olarak tanınan ADALET PARTİSİ İzmir de kurulmuş ve faaliyetini daha ziyade EGE'ye tekâif etmiştir. İzmir ve Manisa'daki eski Demokratların hemen hepsi Adalet Partisi saflarında yer almışlardır.

Referandumun menfi neticelenmesi için İZMİR ve MANİSA'da en çok faaliyet gösteren parti ADALET PARTİSİ'dir. Saflarında bulunan eski Demokrat Parti ocak ve Bucak başkanlarıyla, bazı çıkartkanları ANAYASA'ya hayır deâirtmek için seferber etmiştir. Bunlar çeşitli taktiklerle ve gizliden gizliye Adalet Partililere , partiye kaydolmamış eski demokratlara, bitaraf vatandaşlara sokularak ANAYASA'ya hayır demelerini empoze etmektedirler.

Parti ileri gelenleri dahi bu bölgede yaptıkları konuşmalarda, bazı yerlerde EVET, bazı yerlerde HAYIR demek suretiyle iki yüzlü hareket etmekte ve partinin görüşünü aksettirmekten ziyade şahsî fikirlerini yayarak menfi propaganda yapmaktadırlar.

HAYIR demelerinin başlıca sebebi : C.H.P. nin iktidara gelecek kendilerinden intikam alacağı endişesi, seçimi uzatarak partilerinin kuvvetlenip iktidara namzet bir duruma gelmesi, yine seçimlerin uzamasıyla Yassıada'dakilerin cezalarının hafifleyeceğine inanmış olmalarıdır.

Diğeri bir sebepte; HAYIR demek suretiyle Türkiye'de bir muhalefetin bulunduğunu Dünya efkârına yaymak ve dünya basınında Türkiye aleyhinde negriyat ve propaganda yapılmasının teminini sağlamaktır.

C.H.P. liler; M.B.K. sinâ ve hükümeti müşkil duruma düşürmek için sessiz hareket ettiklerini, 957 yılındaki reylerin aynen muhafaza edildiğini, bu reylerle iktidarı muhakkak kazanabileceklerini, İzmir ve Manisa'da şehir ve kasabalar hariç köylerde büyük bir

## EK 2

Milli Birlik Komitesi Başkanlığı'nın Anayasanın halk oyuna sunulurken halkın eğitilmesini sağlamayı amaçlayan tamim.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (21 Haziran 1961), Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü, 30.1.0.0, Yer:33.198.3.s,1.

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ  
(CUMHURİYET ARŞİVİ)

A 25

**T. C.**  
**MİLLİ BİRLİK KOMİTESİ**  
**İnkılâbı Yayma ve Tanıtma Komisyonu Başkanlığı**

1. **VAZİFE** : Anayasanın tanıtılması ve halkoyuna sunulması konusunda vatandaşların aydınlatılması :
2. **TEŞKİLÂT** : Bu husus için M. B. K. İnkılâbı Tanıtma ve Yayma Komisyonu vazifelendirilmiştir.
3. **GÖREVLER VE İCRA TARZI** :
  - a) **Basın - Yayın Genel Müdürlüğü** :
    1. Anayasanın heyeti umumiyesinin ve maddelerinin tanıtılması ve halkoyuna sunulması için, gerekli izahatın verilmesi amacıyla radyolarda (15 dakikalık bir «Anayasa Saati») ihdas edilecektir.
    2. Özel konuşmalar, partilerden salâhiyetli kişilerin, işçi mümessillerinin konuşturulması ve röportajlar tertibi suretiyle halkımız Anayasanın metni ve halkoyuna sunulması konusunda aydınlatılacaktır.
    3. İzmir ve İstanbul radyoları Anayasanın tanıtılması bakımından bölgelerindeki üniversitelerden faydalanacaklardır.
    4. Günlük gazetelere ve mahalli küçük gazetelere Anayasa ve halkoyuna sunulma ile ilgili yazıların yazılması telkin edilecektir.
  - b) **İçişleri Bakanlığı** :

1322 sayılı Kanunun kendisine tahmil eylediği vecibeleri yerine getirirken aşağıda yazılı maddeleri de dikkate alacaktır.

    1. Günlük ve mahalli gazetelerin bilhassa bu devrede valilik ve kaymakamlıklar yolu ile köylere gönderilmesi kampanyasının artırılması.
    2. Mahalli gazetelerde Anayasa ve halkoyuna sunma ile ilgili yazıların yazılmasını teşvik ve temin.
    3. Büyük vilâyetlerce Anayasa ve halkoyuna sunma ile ilgili broşürlerin hazırlanması, halka tevzi edilmesi.
    4. Anayasayı tanıtmak maksadıyla çıkan ve halkoyuna tesir edecek bir ibareyi ihtiva etmeyen döviz ve pankartların, kaza, nahiye ve köylere ulaştırılmasının temini.
    5. İcra Komitesince verilecek dövizlerin büyük vilâyetler tarafından pankartlar haline getirilmesinin temini.
    6. Bütün mahalli idarelerce bez ve kâğıt dövizlerin hazırlanması ve münâsib yerlere asılması,

030	01			33	198	3
-----	----	--	--	----	-----	---

2

"Türk Milleti, Bugün Vakar İçinde Oy"unu Kullanıyor"

Son Havadis Gazetesi, 9 Temmuz 1961.

6 SAYFA  
25 KURUS

Yayıncı: M. Kemal PEKÜN  
G. Evliyaoglu  
Yayıncı: Hami TEZKAN

HALK İÇİN HAKLA BERABER

# Son Havadis

Değeri: "Baş Adış Tazası" 25 Kurus  
Adres: Nispetiye Sokak, Çakırcıbaşı TAN Apt. No. 10  
Tel: 22 25 11, 22 25 04  
Y. İ. L. 10

6 TEMMUZ  
1961

## Türk milleti, bugün vakar içinde oy'unu kullanıyor

Anayasa için bugün yapılan referandum sabah saat 5'te başlayıp 19'da bitecek. Sokağa çıkmak yasak değil. Vatandaşın serbestçe oyunu kullanabilmesi için tedbirler alındı

### Beyaz pusulalar «Evet», Kırmızı pusulalar ise «Hayır» demektir

**Gümüşpala "Birleşme, G. Kurulun mevzuudur" diyor...**

Yeni bir yastık... Amerika'da 31 yaşında İsmail Saadettin adındaki havacı, helikopterle çalıyor, helikopter için yeni yastık yapıyor. Fotoğrafta, yeni ferahletici çalıyor.

**İşıklar Askeri Lisesi ilga edildi**

### M. Toker, sadece Son Havadis gazetesi aleyhine dava açtı

Ankara'nın tanınmış 56 avukatı birliğimize müracaat ederek vekâlet istedi. Davaya Ankaranın tanınmış şahsiyetleri de muhtelif sifalarla karışacak

**Seğmen kurulları dün itiraz eden vatandaşlarla dolup taşı**

**C. GÜRSEL NE DİYOR?**

Tabancalı gangsterin sevdiği bankanın çarşısı. Otokar, tabancanın yerinde içeri girer bakıyor. Banka Müdürü'nün elindeki tabancanın birer. İki tabancanın (sağda), gangster tarafından yakılan Banka Müdürü'nün elindeki tabancanın birer. İki tabancanın (sağda), gangster tarafından yakılan Banka Müdürü'nün elindeki tabancanın birer.

### Tabancalı bir adam dün bir bankayı soydu

Para çekmek için bankaya giren meçhul şahıs polis çağırarak içeri dışarı çıkan banka müdürünü yaraladı ve kendisini bekleyen otomobile kaçtı

Servis Şefi Ali Horanbay (sağda) ile memurlardan biri (solda) mübadele ediyorlar.

### Balklıkların mübadelesi yarın akşam yapılacak

Denizde yapılacak mübadele gazeteciler de hazır bulunacak

**Bir tefsirle rektörler yerlerinde oturamazlar**

Rektörlerden durumlarının tam olduğunu açıklamaları istendi

**A. Maurois zatürreye yakalandı**

Fransız yazarı A. Maurois zatürreye yakalandı

**AZİZ NESİN VE İHSAN ADA TAHLİYE EDİLDİ**

Tahliye kararı Naci Şen'in baskını sırasında tutulmuştu

**BİR SOYET BALIKCI GEMİSİ HİSSELER YAPTI**

Gemilerin ilk defa... Türkiye Emeklileri Patriği Kararını...

BİR SOYET BALIKCI GEMİSİ HİSSELER YAPTI

### ELAS Gökhan Evliyaoglu KANUNA SAYGI

Başbakan İsmet Paşa'nın... Kanuna saygı...

Paşa'nın... Kanuna saygı...





59. Yıl/Sayı:20926 Kurucusu : Yunus NADİ 30 TL. 7 Kasım 1982 Pazar

İşe Sonlar : 13:27 Nöbet Beklemeleri : 8:22 Kasım CAĞALOĞLU - İSTANBUL 23 34 66

# Anayasa ve Cumhurbaşkanı için sandık başına gidiyoruz

## Demokrasi için görev günü

**Haber Merkezi — Yazım yapılan 20 milyon 722 bin 602 seçmen yurttaş bugün tüm il, ilçe, köy ve bucaklarda yer alan 82 bin 913 sandıkta, sabah saat 8.00 ile akşam saat 19.00 arasında yeni Anayasa için oylarını kullanacak. Bundan 21 yıl 3 ay 22 gün önce 1961 Anayasa'sı için sandık başına giden Türk halkı bugünkü oylama nedeniyle ikinci kez Anayasa referandumu için oy verecek. Anayasa kabul edildiği takdirde Devlet Başkanı Orgeneral Kenan Evren Türkiye Cumhurbaşkanı'nin 7. Cumhurbaşkanı olacak.**

Yurttaşlar, 414 bin 565 kişinin görev yapacağı sandıklarda oylarını kullanabilmek için yanlarında mutlaka nöbetçi kağıdı, evlenme cüzdanı, askerlik terhis belgesi gibi kimlikli belgelerini yanında taşımalı. Kayıtlı kimlik belgelerini göstererek oy kullanabilecekler. Ancak nüfusu 2 bini geçmeyen yerlerde açıklanan nitelikli kimlik belgesi göstermeyen kişiler, sandık listesinde adı yazılı bulunun ve

sandık kurulunca tanınan iki kişinin tanıklığı ile oy kullanabilecekler.

Bu sabah 8.00'de başlayacak olan oylama saat 18.00'a kadar sürecek. Ancak saat 19.00'de oy kullanmak için hürriyet bekleyenler olursa, bu kişilerin oy kullanabilmeleri amacıyla o sandık oylama bitene kadar açık tutulacak.

Bugün oy kullanılacak olan yurttaşlar, önce listesinde yazılı olduğu sandık kurulunca başvurarak kimliğini gösterecek. Sandık kurulu başkanı, üzerinde Seçim Kurulu'nun mühürlü bulunan zarfı kendisi de mühürlendikten sonra çift mühürlü olarak yurttaşta verecek. Kapalı oy verme yerine geçecek olan yurttaş, burayı üzerinde «Kabul» yazan beyaz, ya da «Red» yazan mavimsi yeşil pusulalarından birini zarfın içine koyup ağzını kapaduktan sonra sandık başına gidecek. Kapalı oy verme yerinde bir yurttaş varken içeriye hiç kimse giremeyecek. Ancak köyler, felçiller gibi bazı rahatsızlıkları açıkça belli olanlar bir akrabası ya da o kullanma hakkına sahip bir kişinin yardımı ile oylarını kullanabilecekler. Oyunu kullanan kişi daha sonra listede adının karşısına imzasını atıp kimliğini geri alacak. İmza atamayanlar ise sol elinin baskaracağı ile parmak basacak.

Yüksek Seçim Kurulu'nca bastırılmış çift mühürlü zarf ile yazan çift mühürlü mavimsi yeşil veya beyaz kağıtlardan başka bir kağıda yazılmış oy pusulaları ile bir zarfı kullanılmıyorsa, «Red» hem de «Kabul» oyu bulunan oy pusulaları geçerli olacak. Matbu olarak bastırılan oy pusulalarından ayrıca aynı renkten birden fazla oy pusulası çıkarılmıyorsa, bu tek oy sayılacak, geçerli olmayacak. Ayrıca yalnızca bu oylama için, üzerinde işaret, resim, çizim veya yazı bulunan oy pusulaları da geçerli kabul edilecek.

Sandık listesinde yazılı olduğu halde herhangi bir nedenle kendisine oy kullanılmayan bir kişi, sözlü veya yazılı olarak İlçe Seçim Kurulu'na şikâyetlenebilecek. Oyların sayım ve dokümanı ile sandık tutanaklarına karşı o sandıkta oy kullanmış olanlardan en az 5 kişi, ortak olarak sözlü veya yazılı İlçe Seçim Kurulu Başkanlığı'na itiraz ve şikâyetlenebilecek.

Oy kullanma hakkına sahip olmadığının bildiği halde oy vermesi teşebbüs eden veya veren bir kişiyi bir yıldan üç yıla kadar hapis ve bir liradan 5 bin liraya kadar ağır para cezası ile cezalandırılacaklar, ayrıca başkalarına ağır para cezası ile cezalandırılacaklar, ayrıca başkalarına (Arkas Sa. 9, Sü. 2'de)

### Nasıl oy kullanacaksınız?

- Listede yazılı olduğunuz sandık kuruluna başvurarak kimliğinizi göstereceksiniz.
- Sandık kurulu başkanından üzerinde çift mühürlü bulunan zarfı alacaksınız.
- Kapalı oy verme yerine geçeceksiniz.
- Üzerinde «Kabul» yazan beyaz, ya da «Red» yazan mavimsi yeşil pusulalarından birini zarfı koyup dışardaki sandığa atacaksınız.
- Kullandığınız oy pusulasının renginin görülmemesinden endişe duyuyorsanız zarfı ikiye katlayarak sandığa atabilirsiniz.
- Oyunuzu kullandıktan sonra listeye imza atıp kimliğinizi geri alacaksınız.

### Bugün Neler Yasak?

- Emniyet görevlileri dışında kimse ruhsatsız da olsa silah taşıyamayacak.
- Sandık başına üniformalı ve silahlı olarak gidilemeyecek.
- İçki satılmayacak, içilemeyecek ve eğlence yerleri 19.00'a kadar kapalı olacak.
- Saat 19.00'a kadar yayım organları oylama sonuçlarıyla ilgili yayım yapılamayacak.
- 19.00—21.00 saatleri arasında ancak Yüksek Seçim Kurulu'nun haber ve tebliğleri televizyon ve radyonda yayımlanabilecek.

### New York Times'a göre:

### Türkiye-ABD havaalam

## Türk-İş'in saptaması: Asgari ücret net 19.500 lira olmalı

ANKARA (Cumhuriyet Bilgi) — Çalışma Bakanlığının yayınladığı 17 kasım 1982 tarihli raporuna göre, asgari ücretin net 19 bin 500 lira olmalı.

1982 - 83 arasında bu konuda yapılan çalışmada, orta sınıfta yaşayan bir işçinin ailesinin aylık gelirinin 19 bin 500 lira olması gerektiği tespit edildi.

ANKARA, (ANKA) — Çalışma Bakanı Adnan Başer Kafaçoğlu, memur maaş katsayısının 35'e yükseltilmesiyle ilgili olarak bir açıklama yaptı ve «Bu artışın en çok hakimler yararlanacak, memurların maaş-

larında ise fazla bir artış olmayacak» dedi. Kafaçoğlu, yeni vergi indirimleriyle birlikte memur maaşlarında yeni bütçe döneminde yüzde 22,5 oranında net bir artış sağlanacağını açıkladı.

Maliye Bakanı Adnan Başer Kafaçoğlu, Danışma Meclisi Bütçe Plan Karma Komisyonu'na benimsenen 35 katsayı ile ilgili olarak şunları söyledi: «Karar, tüm üyelerin katılmasıyla alınmıştır. Bu durumda bizim düşeceğimiz bir şey yok. Katsayının 30'dan 35'e yükseltilmesi, en çok hakimlerin maaşlarında bir artış yaratacaktır. Yaptığımız hesaplamalara göre, bu durumda hakimlerin maaşlarında yüzde 27 oranında net bir artış meydana gelecektir. Üniversite öğretim üyelerinin maaşlarında meydana gelecek artış da öteki artışlarla birlikte yüzde 27'ye ulaşabilecektir.

Katsayının Romilyenda 35'e yükseltilmesi, memur maaşlarında önemli sayılabilecek yeni bir artış yaratmayacaktır. Bütçe tasarısında, katsayının 34'e yükseltilmesi, vergilerde de belirli oranlarda indirim yaptığımız. Bu durumda devlet memurlarının maaşlarında net yüzde 30 oranında bir artış sağlanmıştır. Katsayının 35'e yükseltilmesi, memur maaşlarında önemli sayılabilecek yeni bir artış meydana getirmeyecektir.

Maliye Bakanı Kafaçoğlu, bir soru üzerine, «Katsayıda artış yatarımları azaltmaz, ancak kamunun yapacağı ödemelerde bazı gencikmelere yol açabilir» dedi. Ka-

## Maliye Bakanı Kafaçoğlu: Memur maaşlarında fazla artış olmayacak

● Memur maaşlarında net yüzde 22,5'lük bir artış olacağını söyleyen Bakan, «Bu artış, örneğin müteahhitlere yapılacak ödemelerde aksamalara yol açabilir» dedi.

DERECE	KADEME	GÖSTERGE	34 KATSAYIYA İLE		34 KATSAYIYA GÖRE			35 KATSAYIYA GÖRE		
			BRÜT	NET	BRÜT	NET	NET ARTIŞ	BRÜT	NET	NET ARTIŞ
1/4	+100	1500	45000	28022	31000	21254	5112	52500	52002	6030
1/4	+300	1800	57000	32276	44000	39024	6028	65500	65000	7714
1/4	+600	2300	69000	36700	78000	47782	8082	85500	85000	9308
1/1	1200	36000	110200	61480	141800	77770	16270	147500	147000	16511
1/4	1400	42000	134710	76900	176000	92276	19070	180000	180000	19600
2/1	1600	51000	161600	93670	207000	110700	17030	220000	220000	23173
2/4	1800	63000	193200	112600	249000	131113	19000	260000	260000	27600
3/1	2400	84000	252000	147000	330000	171113	24000	340000	340000	37600

Rotterdam Konsolosumuza saldırı Ermeni terörist 6 yıla

## EK 7

“DYP’nin Referandum İçin Hazırladığı Gazete Propgandası”

Hürriyet Gazetesi, 5 Eylül 1987.

# DEMOKRASİYE İNANAN BÜYÜK TÜRK MİLLETİ...

6 Eylül 1987 halk oylaması Siyasi bir sorun değildir.  
Parti sorunu da değildir. Bir hukuk sorunudur. Hak, adalet ve vicdan sorunudur.

Eğer,  
Ortada ne suç, ne suçlu  
ne de bir mahkeme kararı olmadan  
sana ya da başkasına  
ceza verilmesini istemiyorsan

**MÜHÜRÜ MAVİ'YE BAS**

Eğer,  
bu şekilde verilmiş  
haksız ve adaletsiz yasakların  
kalkmasını istiyorsan

**MÜHÜRÜ MAVİ'YE BAS**

Eğer,  
bugünkü keyfi idareye,  
rüşvete, yolsuzluğa,  
partizanca tehditlere  
dur demek ve  
hesap sormak istiyorsan

**MÜHÜRÜ MAVİ'YE BAS**

Eğer,  
senin en tabii insanlık ve  
vatandaşlık hakkın olan  
seçme ve seçilme hürriyetinin  
haksız yere bir daha elinden  
alınmasını istemiyorsan

**MÜHÜRÜ MAVİ'YE BAS**

Eğer,  
hür ve demokrat bir Türkiye ve  
başı göklere degecek kadar hür  
bir Türk vatandaşı olarak  
yaşamak istiyorsan

**MÜHÜRÜ MAVİ'YE BAS**

Sözün kısası,  
Eğer,  
barış, kardeşlik,  
huzur ve güven istiyorsan

Eğer,  
karnı tok, sırtı pek bir  
Türkiye istiyorsan  
6 Eylül 1987 halk oylamasına  
katıl.

**MÜHÜRÜ MAVİ'YE BAS**



**EVET** DYP

## MÜHÜRÜ MAVİ'YE BAS

“6 Eylül’de Milletçe Neye “Evet”? Neye “Hayır” ?

Tercüman Gazetesi, 31 Ağustos 1987.

Sevgili Vatandaşlarım,  
Önce şunu bilelim.  
6 Eylül’deki halkoylaması bir genel seçim değildir.

Ne Yüce Meclisin yapısı değişecek, ne de iktidar...

6 Eylül’de, sandık başına gitme görevini yerine getirdiğinizde, ne diyeceksiniz?

Ya “Evet” diyeceksiniz, ya da “Hayır”...

### “Evet” dersiniz...

6 Eylül’de, “Evet” dersiniz, Türk siyasi hayatına 1980 öncesinin düzeni ya da düzensizliği gelecektir.

Sayın Necmettin Erbakan’ıyla, Sayın Alpaslan Türkeş’iyle, Sayın Süleyman Demirel’iyle, Sayın Bülent Ecevit’iyle... eski siyasi hayatımız ve eski siyasi kavgalarımız bırakıldığı yerden ve yeniden başlatılacaktır.

### “Hayır” dersiniz...

Eğer “Hayır” dersiniz, bu kim-seler bir 5 yıl daha fiilen politika yapamayacaklar, (sanki yapmıyorlar) hukuken, zaten kurulmuş bulunan partilerinin başına geçemeyecekler ve televizyonda boy gösteremeyeceklerdir.

Bir 5 yıl daha başımızı dinleriz. Mesele, özetle bundan ibarettir.

\*\*\*

Şimdi, ortada sizlere, Türk aydınlarına, Türk kamuoyuna yapılan ağır ve haksız bir tazyik var.

Deniyor ki, “Eğer Evet demezseniz demokrasi olmaz... Eğer Hayır dersiniz gene demokrasi olmaz...”

Şimdi sizin vicdanınıza, aklınıza ve sağduyunuza soruyorum.

Yüce Mecliste Halkoylaması Kanunu, bütün partilerin onayı ile çıkmıştır.

O zaman akılları neredeydi?

Biz, Anavatan İktidarı olarak, bu kanunu, sizin “Evet” ya da “Hayır” deme hakkınızı korumak için çıkardık.

Demokrasiyi bir kere daha korumak için halkoylaması yolunu açtık.

Oyunuzu hangi yönde kullanırsanız kullanın, kutsaldır. Mübarektir.

“Evet” dersiniz demokrasi olur, “Hayır” dersiniz demokrasi olmaz kandırmacalarına aldanmayınız.

Bunlar yalandır.

Demokraside halkın oyundan üstün güç, kural, kaide var mı?

Halkoylaması, demokrasinin ta kendisi değil mi?

Kim, kimin oyuna peşinen haciz koyuyor?

Olur mu öyle saçma şey?

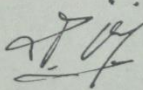
\*\*\*

Konuya bu açıdan bakınız. 6 Eylül günü vicdanınızın sesine uyarak oyunuzu kullanınız.

Saygılarımla,

**Turgut Özal**

T.C. Başbakanı ve  
Anavatan Partisi Genel Başkanı



6 Eylül’de,  Milletçe...

Neye “Evet”?  
Neye “Hayır”?

"II. Menderes'in Atağı" Aydın Menderes'in "Evet" Kampanyalarına Destek Verirken.

Güneş Gazetesi, 4 Eylül 1987.

**GÜNEŞ'İN YENİ KÜLTÜR VE EĞİTİM HİZMETİ**

**YENİ ATLAS**

Özel Harita Kağıdına Baskılı SADECE 30 KUPONA

Geniş bilgi 2. sayfada

**7 EYLÜL PAZARTESİ, MUTLAKA GÜNEŞ ALIN**

FIYATI (KDV DAHİL) = 130 TL

**GÜNEŞ**

CUMA 4 EYLÜL 1987

Adnan Menderes'in oğlu Aydın Menderes ilk kez tek başına mitingler düzenliyor

**Menderes'in atağı**

**AYDIN MENDERES'İN DEĞERLENDİRMESİ**

**Özal, Süleyman Bey'in ekmeğine yağ sürdü**

**BASBAKAN Özal'ın, çok hatırla yapıldığı öne süren Aydın Menderes, "Özal, Demirel ile ilgili konuştu. Süleyman Bey sıkıyönetim Süleyman Bey sıkıyönetim diye konuştu HALİL HÜNER'in haberi.**

**TEK başına kampanya yürüten Aydın Menderes, Manisa ve ilçelerinde Demirel'den ayrı olarak tek başına "Evet" kampanyası sürdürüyor**

**AYDIN Menderes'in olgun bir konuşmacı olarak ortaya çıkışı, kendisine olan ilgiyi artırdı.**

**"Herberi orta sayfada**

**Merkez-sağ'da yeni bir lider mi? orta sayfada**

**AYDIN MENDERES KÜRSÜ'DE:** Babası Adnan Menderes'in oğlu, 10 yıl yasaklı olan Aydın Menderes, Demirel'e birlikte varıştı oeslerden ayırdı. Manisa'da özenle de tek başına açılış hava toplantılarında çıktı. Aydın Menderes, bu toplantılarda geniş ilgi topladı ve sevgi gösterilerinde katıldı.

**MİNİBÜS MAYINLA HAVAYA UÇURULDU: 8 ÖLÜ**

**Mardin'de PKK'dan kahpe tuzak**

**ÖMERLİ ilçesi Tekkeşu köyü yoluna düşen mayına çarpan üçü dola minibüs patlamaya havaya uçtu. Patlama sonucu bir çocuk, 8 kişi hayatını kaybederken, 5 kişi de yaralandı.**

**PKK'nın İki Önemli Midyat Bölge Sorumlularını "Bombacı" Abdurrahman Zengin tarafından döğenen mayın, Yurak ve Peşnek köyü yollarına düşen mayın ayızın**

**Herberi 18. sayfada**

**ANAP ve DYP "EVET" e göre strateji belirliyor**

**Huzursuz bekleyiş**

**ÖZAL KAÇIYOR:** Tunceli'de düzenlenen Demirel mitinginde Özal'ın da Ege ve Güneybatıya yönlendirildi. Özal'ın her sonuna kaçacağına ilişkin söylentiler "Özal kaçıyor" diye başladı.

**DYP mitinginde Özal kuklası**

**DEMİREL, Gaziosmanpaşa'daki mitingde konuşurken, Özal'ın "kurucu" dan yapılmış kuklası meydana döğürüldü. Oyundakı çeşitli şekillerde girilen kukla Demirel dahil herkesi güldürdü**

**Demirel'i güldüren kukla**

**PINAR TÜREN'in notları 11. sayfada**

**ÖZAL CEPHESİ**

- Mithemül transferlerine karpı 84. maddede işletilecek
- 6 Eylül'den sonra arkan seçim konusuna gündeme girebilecek
- Eskiç olan il kongreleri yapılacak ve böylece milletvekilleri ilere dağıtılacak mümkün edilecek
- Referandum sonrası ilk fırsatı küçük kurultay toplantıca

**DEMİREL CEPHESİ**

- Demirel, Doğru Yol Partisi'ne üyelik kaydı yapacak
- Cindoruk çekilecek, Demirel önce Genel Başkan Vekili olacak, sonra Olağanüstü Kongre'de Genel Başkan seçilecek
- Demirel, Cevat'i ziyaret edecek
- Meclis'te basın toplantısı yapacak
- ANAP'tan transferlere ayrıktı verecek ve ana muhalefet partisi olmaya çalışacak

**"İstifacıların milletvekilliğini düşürecek"**

**ÖZAL, ANAP'tan imla edenlerin milletvekilliğini düşürmesini içeren 84. maddeyi TMMOB açılışta işletecektirni söyledi**

**Herberi 11. sayfada**

**TV'deki DSP liderine not**

**R.ECEVİT**

**(★★★)**

**"HALK için" haberler Ecevit'in en büyük işi. "İstifacı"ları verdi. Ecevit, görevi yerine "İstifacılar"ın işi. Ecevit, görevi yerine "İstifacılar"ın işi. Ecevit, görevi yerine "İstifacılar"ın işi.**

**Herberi orta sayfada**

**Dün 3 gemi daha vuruldu**

**KÖRFEZ'de 'amiral battı'**

**İRAN, dün de iki tankere daha ateş açarken, Irak bir yıldı gemisini batırdı. İngiltere ve ABD'yi karıştıran alan Irak'ın gücünde kaldı.**

**Herberi orta sayfada**

**BUGÜN**

**YILIN SEVİLEN**

**ŞARKI SÖZLERİ**

**Mehmet BARLAS**

**CANAN BARLAS**

**KOÇ Holding Otomotiv Ortağı Başbakan İnan Kırac'ın "Türki arabalarını kalitesiz olduğunu iddia etmesine karşın, otomobilin de Türkiye'de üretildiğini söyledi**

**İNAN Kırac, yeni Taunus otomobilini İngiltere yapımından daha kaliteli olduğunu söyledi. en kaliteli Renault otomobilin de Türkiye'de üretildiğini söyledi**

**Herberi 5. sayfada**

**Herberi 11. sayfada**

**Herberi 11. sayfada**

**Herberi 11. sayfada**

## EK 10

1988 Referandumunda ANAP'ın Hazırladığı Bir Gazete Propagandası.

Cumhuriyet Gazetesi, 4 Eylül 1988.

# 9 senede değişik partilerden 12 hükümet... Ve 9 senede aynı partinin istikrarı...

Süleyman Demirel	6 Mart 1970 - 12 Mart 1971
Nihat Erim	26 Mart 1971 - 11 Aralık 1971
Nihat Erim	11 Aralık 1971 - 22 Mayıs 1972
Ferit Melen	22 Mayıs 1972 - 15 Nisan 1973
Naim Talu	15 Nisan 1973 - 26 Ocak 1974
Bülent Ecevit	26 Ocak 1974 - 16 Kasım 1974
CHP - MSP Koalisyonu	
Sadi Irmak	17 Kasım 1974 - 31 Mart 1975
Süleyman Demirel	31 Mart 1975 - 21 Haziran 1977
AP - MSP - MHP - CGP Koalisyonu	
Bülent Ecevit	21 Haziran 1977 - 21 Temmuz 1977
Azınlık hükümeti kuruldu. Güvenoyu alamadı.	
Süleyman Demirel	21 Temmuz 1977 - 5 Ocak 1978
AP - MSP - MHP Koalisyonu kuruldu.	
Bülent Ecevit	5 Ocak 1978 - 12 Kasım 1979
DP - CGP ve AP Bağımsızları ile koalisyon kuruldu.	
Süleyman Demirel	12 Kasım 1979 - 11 Eylül 1980
MSP ve MHP dışarıdan destekledi.	

**A**ncak uzun ömürlü hükümetler güçlü olurlar ve Türkiye için kalıcı, büyük işler yapabilirler... 1983 seçimlerinden bu yana bir parti iktidardadır. Ve 1992'ye kadar da görev başındadır.

Büyük Türk Milleti, memleketimizin bir daha istikrarsız, karanlık günlere gitmesini istemiyorsan, 25 Eylül'de beyaz "EVET" oyunla Anayasayı kendin değiştir. Bir daha başkası değiştirmesin. Bir daha memlekete gelip geçici hükümetler, âciz ve beceriksiz idareler gelmesin.



**Anayasayı Ancak  
Millet Değiştirir!**



EK 11

1988 Referandumu İçin SHP'nin Hazırladığı Gazete Propagandası.

Cumhuriyet, 11 Eylül 1988.

**“ BEN  
ZAMLARI  
SEÇİMDEN ÖNCE  
YAPACAK KADAR  
ENAYİ DEĞİLİM ”**

**TURGUT ÖZAL**  
Başbakan - ANAP Genel Başkanı

**B**u sözleri halkına karşı dürüst ve saygılı bir başbakan, ciddi ve sorumlu bir devlet adamı söyler mi? Kuşkusuz **hayır**. Ülkesinin insanlarına karşı dürüst olması gereken Başbakan Özal gerçek niyetini (!) bu sözleriyle **ağzından kaçırmıştır**. Kurmazlık yapıp halkı kandırmayı devlet adamlığı ile karıştıran Özal'a **“Artık Dur”** demek gerekir... **“Hayır”** demek gerekir.

**Özal'a haddini bildirmek gerekir!**  
☆☆☆

**B**aşta pahallık ve işsizlik olmak üzere birçok sorunu çözmesi gerekirken, Özal yerel seçimleri **sadece 3 ay öne** alacağını diye **niye tutturdu?** Niye milyarlar harcıyıp referandumla ülkeyi oyatıyor? Çünkü Özal ekonomisi **yine tıkanı**. Çünkü Özal'ın zamdan başka çare bilmeyen **beceriksiz yönetimi tükendi**. Çünkü tıkanan, tükenen Özal yine zam yapmak zorunda...

Ve seçimlerden önce zam yapacak kadar enayi olmadığını (!) itiraf eden Özal'ın amacı bellidir: **Seçimleri öne almak.. sonra zamları yağdırmak**. Geçen sene de aynı oyunu oynamadı mı? Zamlarıyla çarşığı, mutfağı yangın yerine çeviren.. evde huzur bırakmayan Zamcı Özal'a **“Artık Dur”** demek gerekir.. **“Hayır”** demek gerekir.

☆☆☆

**Ş**imdi halkımızın önünde altın değerinde bir fırsat var! Şimdi Özal **kendi oyunu ile** tuşa gelmek üzere. 25 Eylül, zamlara.. yolsuzluklara.. keyfi ve sorumsuz yönetime **“Hayır”** deme günüdür. Özal'ın **kahverengiye boyanacağı.. dersinin** verileceği gündür.

**“HAYIR” DEYİN  
ÖZAL'A  
DERSİNİ VERİN**



## EK 12

2010 Referandumunu CHP'nin Gazete Propagandası

“Ülkemizin Geleceği İçin Sandık Başına!”

Cumhuriyet, 11 Eylül 2010

# ÜLKEMİZİN GELECEĞİ İÇİN: SANDIK BAŞINA!

**Sevgili Yurttaşlarım,**  
Yarın AKP'nin anayasa paketini oylamak için sandık başına gideceğiz. **AKP'nin hazırladığı anayasa değişikliğinin tek bir amacı var: Yargı bağımsızlığını yok etmek... Hakim ve savcılarını AKP'nin memuru yapmak...**

**Bir ülkede yargı bağımsız değil ise, hak ve özgürlükler sözde kalır.** Bağımsız olmayan yargı, iktidardaki siyasi partinin yanında yer alır. Hukukun emrettiğini değil, iktidarın emrettiğini yerine getirir.

Hangi siyasi parti iktidarda olursa olsun, sonuç değişmez: Böylesi bir sistemin adı demokrasi değil, diktatörlüktür.

**Sevgili yurttaşlarım,**  
Bu ülkede Başbakan daha şimdiden, **“Bitaraf olanın bertaraf olacağını”** söyleyebiliyorsa, yarın oy verirken iki kere düşünmeliyiz.

Çünkü, hangi siyasi partiye mensup olursak olalım, yarın yapılacak olan halk oylaması, yalnızca bizim değil, çocuklarımızın, hatta torunlarımızın geleceğiyle de ilgilidir.

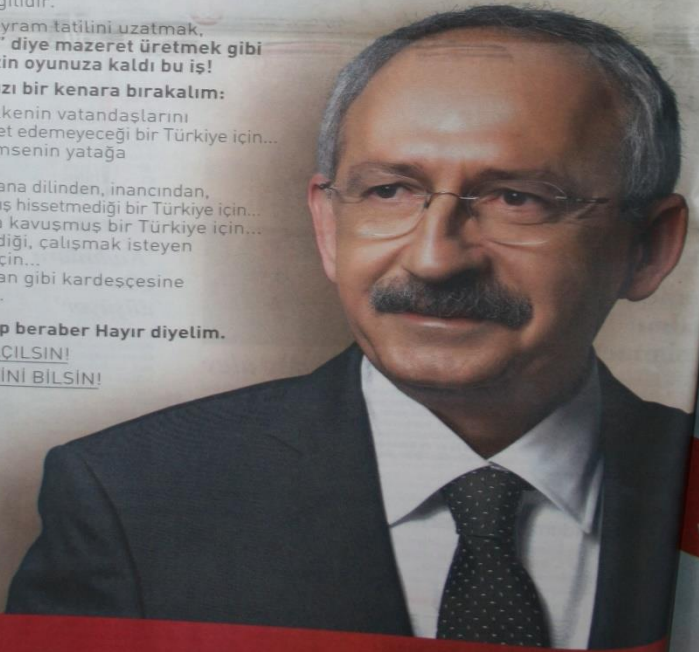
**“Bosver”** demek, oy kullanmamak, bayram tatilini uzatmak.  
**“Bir tek benim oyuma mı kaldı bu iş?”** diye mazeret üretmek gibi bir lüksümüz yok. Bilin ki, bir tek sizin oyunuza kaldı bu iş!

**Her türlü siyasi görüş farklılıklarımızı bir kenara bırakalım:**

- Başbakan dahil, hiç kimsenin bu ülkenin vatandaşlarını “bertaraf etmekle” tehdit etmeye cüret edemeyeceği bir Türkiye için...
- Herkesin eşit ve özgür yaşadığı, kimsenin yatağa aç girmedeği bir Türkiye için...
- Kimsenin kendisini doğum yerinden, ana dilinden, inancından, giyiminden kuşamından dolayı dışlanmış hissetmediği bir Türkiye için...
- Terörden arınmış, barışa ve huzura kavuşmuş bir Türkiye için...
- Okumak isteyen herkesin okuyabildiği, çalışmak isteyen herkesin iş bulabildiği bir Türkiye için...
- Bir ağaç gibi tek ve hür, ve bir orman gibi kardeşesine yaşayabileceğimiz bir Türkiye için...

**Yarın mutlaka sandığa gidelim ve hep beraber Hayır diyelim.**  
**HAYIR DİYELİM Kİ, DEĞİŞİMİN ÖNÜ AÇILSIN!**  
**HAYIR DİYELİM Kİ, RECEP BEY HADDİNİ BİLSİN!**  
**OYUNUZ HAYIRLI OLSUN!**

Kemal Kılıçdaroğlu  
CHP Genel Başkanı



**AKP'YE HAYIR! OYUM HAYIR!**



“Yalan ve Hile İle Yönetemezsiniz”

“Bir Gün Gazetesinin Referandumla Karşı Hayır Çağrısı”

Bir Gün Gazetesi, 19 Nisan 2017.

**Halk gündüz YSK önünde, akşam eylemde**

ANKARA ve İstanbul başta olmak üzere Türkiye'nin pek çok yerinde de mühürsüz zarfların geçersiz sayılması için bireysel olarak verilen yurttaşlar YSK temsilcileriyle il ve ilçe seçim kurulları önünde kuyruk oluşturdular. Akşamı ise teniserce tava eylemleri vardı. **59**

**BİR GÜN** HALKIN GAZETESİ

19 NİSAN 2017 ÇARŞAMBA 114 SAYI 4753 www.birgun.net 1.3 TL (EKİCİ 3 TL) ÜNİVERSİTE 40 KR.

# Yalan ve hile ile yönetemezsiniz!

- » Devlet kaynaklarından yapılan milyarlarca lira harcama,
- » Televizyon kanallarının yüzde 99'unda evet propagandası,
- » Gazetelerde her gün Erdoğan ve Bahçeli manşetleri,
- » Milliyetçi oy için komşu ülkeler ve batı ülkeleri ile çıkarılan krizler,
- » Yetmezmiş gibi Cumhurbaşkanı'na tanınan ekstra ayrıcalıklar,
- » OHAL bahanesi ile hayırcılara miting, eylem ve buluşma yasakları,
- » Tehdit, dayak, şantaj, üstüne bir de oy fotoğrafı çekme baskısı,
- » Meclis'in üçüncü büyük partisinin başkan ve yöneticilerine tutuklama,
- » Hayır'ın sesini duyurabilecek gazetelere baskı, gazetecilere tutuklama,
- » Karşılıksız kredi, vergi indirim, ceza erteleme vb... göz boyamaları,
- » Güneydoğu'da korucu, JÖH, PÖH, aşiret baskısı,
- » Sandıkta bazı bölgelerde açık oy kullanımı, satın alınan muhtarlar,
- » Çalınan yakılan hayır oyları, evet oyu bastığı görüntülenen insanlar,
- » Ve son anda 2,5 milyon mühürsüz zarf içinde oy sokularak yapılan hile,

**SONUÇ:** İktidarın iddiasına göre yüzde 51 evet!

# HAYIR

**Helikopter düştü kurtulan olmadı**

DERSİM'DE Emniyet'e ait Sikorski tipi helikopter düştü. Çivacık kasabasında düşen helikopterde bulunan 12 kişi yaşamını yitirdi. Helikopterde bir hüküm, bir asker, yedi polis ile üç mürettebat bulunuyordu. Helikopterin hava koşulları nedeniyle düştüğü açıklandı. **913**

**Bu kez biraz daha sert çıktı**

YÜKSEK Seçim Kurulu'nun kararına tepki göstererek "mühürsüz seçim" niyetini yapan CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu, "Mühür yoksa seçim olmaz" dedi. Kılıçdaroğlu, "Hayır" oylarının yüzde 50'nin üzerinde olduğunu söyledi. **88**

**AGİT: Ne resmi ne meşru...**

"ŞAİBE yok" diyen YSK, 2,5 milyon oyu bir günde nasıl saymış? 2,5 milyon oyu manipüle edildiğini belirten AGİT Uyesi Korun, "YSK görevini yapmalı, ABİM seçimin resmi olmadığını tasvillerince AB ve AP de meşru sayılmayacak" dedi. **Etki Akar 87**

**'Esas olan mücadeledir'**

TÜRKİYE'de üçüncü kez yapılan en önemli seçimlerden Prof. Dr. Kurt Boratav, "Cumhuriyet değerleri soruna kadar sahıplanarak ve İslamcı blokun gerçek programı, öncelikle laiklik karşın uygulamalarını açışteğik teşhir etmek gerekiyor" dedi. **Can Uğur 85**

**Birlikte çalışalım**  
Bölge Barışını  
92 istemiyoruz  
116 istemiyoruz  
özgürlüğünden mahrum

Oy ay ay  
Anayasamızın  
Bu ahiki mesele değil ki  
Ali olan iktidarın  
Referandum sonucu neyseyse ne dursun  
Tutku çıkıyorsa  
Kutadgu vb

19 Nisan 2017  
Fahri Yek 11  
Mustafa E. Erdoğan  
Emre Aksoy 14  
Düşük Akad 17  
Mehmet Uzun 118  
Yek 100/118

9 773 30 49 90 1 1